АРИФ МУСТАФАЈЕВ

АЗӘРБАЈҸАНДА ШӘРБАФЛЫГ СӘНӘТИ

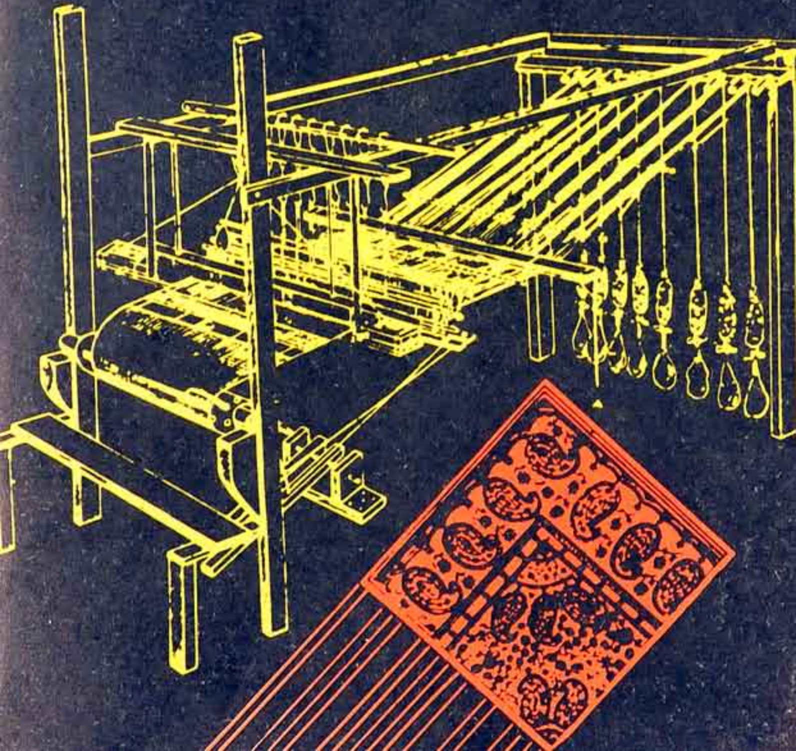

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ ТАРИХ ИНСТИТУТУ
АРХЕОЛОКИЈА ВӘ ЕТНОГРАФИЈА СЕКТОРУ

1991
702

АРХИВ

Т5
М84

АРИФ МУСТАФАЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАНДА ШӘРБАФЛЫГ СӘНӘТИ

(Тарихи-етнографик тәдгигат)

699990

М. Ф. Ахундов адына Азәрб. Республика КИТАБХАНАСЫ

Бакы—Елм—1991

60534

T5(2A)

Азәрбајҹан Республикасы Елмләр
Академијасы Елми-Нәшријјат
шурасынын гәрары илә чап олунур.

Редакторлары: М.Ә.Исмајылов, Азәрбајҹан ЕА мүхбир үзвү,
М.А.Дадашзадә, тарих елмләри доктору.

Мустафајев А.Н.
Азәрбајҹанда шәрбафлыг сәнәти (тарихи-етнографик тәдгигат).
Бакы, Елм, 1991,-192 с.
ISBN 5-8066-0511-6

Әсәр Азәрбајҹанын тарихи етнографијасында шәрбафлыг сәнәтинә һәср олунмуш илк монографик тәдгигатдыр. 20 иллик кәркин ахтарыш нәтиҹәсиндә мүәллифин билаваситә әлдә етдији зәнкин етнографик чөл материаллары, јазылы мә"лумат вә архив сәнәдләри әсасында милли шәрбафлыг сәнәтинин инкишаф јолу араштырылмышдыр. Азәрбајҹанда һәлә еркән орта әсрләрдә тәшәккүл тапыб әсримизин әввәлләринәдәк давам етмиш ән"әнәви ипәк тохуҹулугуна даир зәнкин сәнәт ән"әнәләри бу надир истеһсал саһәсини һәртәрәфли вә дәриндән сәчијјәләндирмәјә имкан вермишдир. Конкрет етнографик материаллар әсасында ән"әнәви ипәк истеһсалы үсуллары, шәрбаф дәзкаһынын типләри, ипәк мә"мулатынын нөвләри, онларын тохума технолокијасы, ипәкбојама вә басмагәлиб техникасы мүфәссәл шәкилдә шәрһ олунмушдур. Китабда, һәмчинин, шәрбафлыгын формалары (кечи вә хам ипәк тохуҹулугу), ипәктохума истеһсалынын характери, әмәк һаггынын өдәнилмәси вә с. кими үмдә тарихи-етнографик мәсәләләр дә өз әксини тапмышдыр.

М $\frac{4904000000-246}{655/07/ - 91}$ 1992-ҹи илин иш планы

© "Елм" нәшријјаты, 1991.

КИРИШ

Азәрбајҹанда барама гурдунун мејдана кәлмәси вә онун бәсләнмә үсулларынын мәнимсәнилмәси халгымызын истеһсал тарихиндә әламәтдар бир һадисә олду. Барамачылыг /күмдарлыг/ мәшғулијјәтинин јаранмасы халгымызын тәсәррүфат һәјатына ипәкчилик адланан јени бир истеһсал саһәси бәхш етди. Илк орта әсрләрдә Азәрбајҹан халгынын севимли мәшғулијјәт нөвүнә чеврилән ипәк истеһсалы тезликлә әһалинин ев мәишәтиндә вә игтисади күзәранында мүһүм рол ојнамаға башлады. Ән"әнәви тохуҹулуг сәнәти о вахта гәдәр мисли-бәрабәри олмајан јени бир хаммал нөвү әлдә етди. Илк вахтлар һаким зүмрәләрин /феодал ә"јанларын вә каһинләрин/ кејим вә дикәр мәишәт еһтијаҹларына хидмәт едән ипәк мәһсулу заман кечдикҹә өзүнүн әһатә даирәсини кенишләндирир, әһалинин дикәр ичтимаи тәбәгәләринин мәишәтинә дә сирајәт едирди. Хүсусилә бу ишдә барамачылыгын мүстәгил тәсәррүфат формасына чеврилмәси вә тәдричән онун мәһәлли јајылма әразиләринин кенишләнмәси һәлледиҹи рол ојнамышдыр. Ипәк истеһсалы күтләви сәчијјә алдыгдан сонра о нәинки әһалинин кејим еһтијаҹыны өдәјән вә ев мәишәтини бәзәмәјә хидмәт едән гијмәтли тохума материалына чеврилмиш, һабелә аиләнин игтисади һәјатында әһәмијјәтли рол ојнајан мүһүм әмтәә васитәсинә чеврилмишди. Илк орта әсрләрдән башлајараг, верки, төјчү вә дикәр мүкәлләфијјәтләрин јеринә јетирилмәсиндә хам ипәк вә ондан һазырланан зәриф ипәк мә"мулаты көркәмли јер тутурду.

Әсрләр-гәринәләр өтдүкҹә барамабечәрмә вә ипәк истеһсалы саһәсиндә әһалинин емприк тәҹрүбәси артыр, онун әмәли вәрдишләри вә билик даирәси кенишләнирди. Ипәкчилик тәсәррүфатынын тәшкили вә ипәк мәһсулундан тохума ишиндә истифадә олунмасы саһәсиндә әлдә олунан зәнкин истеһсал тәҹрүбәси тәдричән күчлү пешә вә сәнәт ән"әнәләринин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Мүнтәзәм сурәтдә давам етдирилән бүтүн бу сә"јләрин сајәсиндә мүрәккәб бир истеһсал саһәси, халгымызын истеһсал тарихинә "шәрбафлыг" ады илә дахил олан ипәктохума сәнәти формалашыб мејдана чыхмышдыр.

Шәрбафлыг, хүсусилә хам ипәк тохуҹулугу саһәсиндә халгымыз орта јүзилликләрдә даһа јүксәк наилијјәтләр әлдә етмишди. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајҹандан бәһс едән орта әср мүәллифләри,

онун шәһәр вә кәндләрини кәзиб долашан сәјјаһ вә миссионерләрин һеч бириси Азәрбајчан ипәјиндән бәһс етмәкдән, бејнәлхалг транзит тичарәтиндә онун көркәмли ролуну гејд етмәкдән јан кечә билмәмишди. Азәрбајчанын о вахткы феодал шәһәрләриндә истеһсал олунан јүксәк кејфијјәтли, зәриф ипәк парчаларын сорагы, күләбәтин тохумалы ипәк мә"мулатынын шан-шөһрәти өлкә һүдудларындан чох узагларә јајылмышды.

Бејнәлхалг вә дахили базарын ән рәвач тичарәт мәһсулу олмаг е"тибарилә Азәрбајчан ипәјинә вә ондан һазырланмыш ипәк мә"мулатына тәләбатын артмасы сајәсиндә ипәкчилик тәсәррүфаты сонралар даһа да инкишаф едиб шахәләнмиш, мүстәгил вә јарыммүстәгил сәчијјә дашыјан сәнәт вә пешә саһәләринә бөлүнмүшдүр. Дахили әмәк бөлкүсү илк нөвбәдә барамачы /күмдар/ илә хам ипәк тохучусу – шәрбаф арасында баш вермишди. Бунун сајәсиндә шәрбафлыг сырф сәнәт саһәси кими формалашмыш, барамачылыг исә пешә сәчијјәси дашымагла, кәнд тәсәррүфаты мәшгулијјәти олараг галмышдыр. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын сонракы кедишиндә ипәкчилик тәсәррүфатынын бу апарычы саһәләринин һәр биринин дахилиндә јаранан ихтисаслашма нәтичәсиндә јенидән истеһсалдахили әмәк бөлкүсү баш вермишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда барамачылыг /күмдарлыг/ һеч вахт, һәтта онун ән чох инкишаф етдији мәһәлли мәркәзләрдә белә әһалинин јеканә мәшгулијјәт нөвү олмамышдыр. Әсрләр боју о, тәсәррүфат мәишәтинин дикәр саһәләри илә әлагәли шәкилдә инкишаф етмишдир. Барамачылыгын јардымчы мәшгулијјәт нөвүнә чеврилмәси, һәр шејдән әввәл, онун мөвсүми сәчијјә дашымасындан вә чәми 2 аја јахын, олдугча гыса хидмәт дөврүнә малик олмасындан ирәли кәлирди. Мәһз бу сәбәбдән дә о, ил боју давам етдирилән, јахуд бөјүк векетасија мүддәти тәләб едән дикәр тәсәррүфат саһәләринә манечилик төрәтмирди. Ипәк гурдунун бәсләнмәси мөвсүмүнүн тәсәррүфат ишләринин о гәдәр дә гызгын олмајан, асудә чагларына тәсадүф етмәси вә учуз јем еһтијатынын боллугу бу јардымчы мәшгулијјәт нөвүнә әһалинин бүтүн ичтимаи зүмрәләринин һәвәс вә мејлини күчләндирмишди. Бунунла белә, барама јетишдирмә о гәдәр дә ади, һамыја мүјәссәр ола биләчәк садә вә асан бир иш дејил, өзүнә мәхсус спесифик истеһсал хүсусијјәтләри олан, елә бу чәһәтдән дә дикәр тәсәррүфат ишләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнән

мүрәккәб мәшгулијјәт нөвү иди.

Өлкәдә ипәк истеһсалынын кениш јајылмасы вә тәдричән пешә сәчијјәси кәсб етмәси күмдарлардан ибарәт хүсуси әһали групунун јаранмасына сәбәб олмушдур. Күмдар өз әмәјини ипәк гурдунун бәсләнмәсинә сәрф едән ади тәсәррүфат ишчиси дејил, бу кәрәкли мәшгулијјәт нөвү үзрә ихтисаслашмыш пешәкар истеһсалчы иди. Барама тохумунун әлдә едилмәси вә сахланма гајдаларындан башламыш онун јемләниб јетишдирилмәси үсулларынадәк бүтүн истеһсал просесләри күмдардан дәрин пешә сәриштәси, јүксәк гајгы вә диггәт тәләб едирди. Тәсәррүфат мәишәтинин һеч бир саһәсиндә инсан әмәји бурада олдугу гәдәр кәркинләшмирди. Хүсусилә јемләмәнин сон мәрһәләләриндә физики ишчи гүввәсинә еһтијач һәдсиз дәрәчәдә артдыгындан аиләнин бүтүн үзвләри: гыз, кәлин, гоча, чаван, һәтта кичик јашлы ушаглар бу ишә чәлб едилирди. Бу мә"нада барамачылыг аиләви мәшгулијјәт нөвү сајылмагла, күмдар әһалинин бүтүн әмәк еһтијатларыны, гыса мүддәтә дә олса, там сәфәрбәрлијә алыб фајдалы ичтимаи әмәјә чәлб едирди.

Әһали арасында барама јетишдирмәјә марагын күчләнмәсиндә бир тәсәррүфат формасы кими онун игтисади бахымдан һәдсиз дәрәчәдә сәрфәли олмасы, аз мәсрәфлә бөјүк фајда вермәси, ән башлычасы исә кејим вә ев мәишәти үчүн мүстәсна әһәмијјәт кәсб етмәси мүһүм рол ојнамышдыр. Она көрә дә гыса мүддәтдә аиләјә бөјүк фајда верән бу сәрфәли мәшгулијјәт нөвү илә әһалинин, демәк олар ки, бүтүн ичтимаи тәбәгәләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә баглы иди. Зәһмәткеш күтләләрин бөјүк әксәријјәти, адәтән, бараманы билаваситә өзләри јетишдирир. Һаким зүмрәләрин аз бир гисми исә ону бечәртдирирди. Бундан әлавә кечмишдә ичарәдарлыг јолу илә мүлки тут багларыны мүвәггәти истифадәјә верән вә бу јолла барама мәһсулу әлдә едәнләр дә аз дејилди. Мәһз бунун сајәсиндә Азәрбајчанын бә"зи јерләриндә күнхана вә тут багларыны ичарәјә көтүрүб барама бечәрән сәјјар күмдарлар групу мејдана чыхмышды. Шәхси тут багы олмајан күмдарлар барама мөвсүмү заманы аилә үзвләринин бир гисмини көтүрүб гоншу маһаллара јолланырдылар. Бу һал сабиг Самух маһалында јахын кечмишәдәк давам етмәкдә иди.[I]

I.Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 г.Тифлис,1911,с.68.

Шәрһчинин јаздығына көрә, маһалын тут бағы олмајан кәндлиләри бу мәгсәдлә мөвсүмүн әввәлиндә кәнар јерләрә, чох вахт доғма кәндләриндән чох узаглара кедиб чыхырдылар. Кифајәт гәдәр барама тохуму әлдә етмиш һәмин күмдарлар гурдтутма мәгамы чатаркән мүхтәлиф сәмтләрә дағылышмагла, тут ағачларыны вә чәкилликләри ичарәјә көтүрүб гурд бәсләјир, әлдә олунмуш барама мәһсулуну сарыјыб хам ипәјә чевирәндән сонра доғма јурдларына дөнүрдүләр. Гајыдандан сонра онлар пајларына дүшән хам ипәјин бир һиссәсиндән парча тохујуб әрзаг мәһсулларына дәјишир, галан һиссәсини исә нәгд пула сатырдылар.[I]

Мәһсулдар гүввәләрин сонракы инкишафы илә әлагәдар олараг, Азәрбајчанын орта әср барамачылыг тәсәррүфатында әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси хам ипәк истеһсалчыларынын тәдричән барама бәсләјән күмдарлардан ајрылмасына вә беләликлә дә хүсуси ипәксарыма пешәсинин јаранмасына сәбәб олмушду. Сарыма әмәлијјаты "манчанаг" /халг арасында "манчылыг"/ адланан хүсуси дәзкаһ васитәсилә көрүлдүјүндән бу гәдим ел пешәси "манчылыгчылыг" ады илә танынырды.

Ән"әнәви ипәк истеһсалы саһәсиндә баш вермиш ихтисаслашма просесинин нишанәләри һәлә ипәк е"малынын илк мәрһәләләриндә өзүнү ајдын бирузә верирди. Она көрә дә Азәрбајчанда ипәк е"малынын тарихән әјирмә вә сарыма олмагла ики башлыча үсулунун формалашдығыны көрүрүк. Истеһсал технолокијасы бахымындан бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнән бу үсулларын һәр икиси заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр.

Сарыма үсулу илә һасил едилән хам ипәк тели зәрифлијинә вә јүксәк кејфијјәтинә көрә әјирмә јолу илә һазырланан кечи сапдан әсаслы сурәтдә сечилир. Буна мүвафиг олараг ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә технолоки чәһәтдән фәргләнән ики истеһсал формасы: кечи вә хам ипәк тохучулуғу тәрәккүл тапмышдыр. Хам ипәк тохучулуғу, әсасән, шәһәр шәрбафханалары илә үзви сурәтдә бағлы олдуғу һалда, кечи тохучулуғу барама истеһсалы мәркәзләринин, демәк олар ки, һамысында кениш јајылмагла даһа күтләви сәчијјә дашыјырды.

I.Обзор Елисаветпольской губернии за 1910 г.Тифлис,1911.

Азәрбајчанда әјирмә техникасынын ипәкчилијин мејдана кәлмәсиндән хејли әввәл јарандығыны, һабелә кечи сапын нисбәтән јоғун вә кобуд олдуғуну нәзәрә алсаг, кечи һасилатынын даһа гәдим тарихә малик олдуғуну сөјләјә биләрик.

Ев тохучулуғунда истифадә едилән кечи истеһсалы илә билаваситә күмдар гадынларын өзләри мәшғул олдуғу һалда, сарыма хам ипәк истеһсалы киши пешәсинә чеврилмишди. Хүсусилә манчылыг /манчанаг/ васитәсилә хам ипәк һасили бу ишин сәнәт сирләринә дәриндән бәләд олан пешәкар уста әмәји тәләб едирди. Хам ипәк әлдә етмәк истәдикдә сараманы манчылыг усталарына вериб сарытдырырдылар. Лакин хам ипәк тәкчә манчылыг васитәсилә истеһсал олунмамышды. Етнографик чөл материаллары вә мөвчуд әдәбијјат мә"луматлары әсасында вахтилә Азәрбајчанда ипәксарыма мәгсәдилә мүхтәлиф васитәләрдән истифадә олундуғу мүәјјән едилмишди.

Хам ипәк әлдә етмәјин ән бәсит үсулу илыг суда исладылмыш барамадан чөзәләнән назик ипәк телини теши /әл ији/ үзәринә сарымагдан ибарәт олмушдур. Нисбәтән јоғун ипәк тели әлдә етмәк үчүн бир нечә әдәд тәјсарыг тешини халбир, әләк вә ја газана салыб онларын һәр бириндән ајрылмыш ипәк телләрини бирләшдирәрәк јенидән башга бир теши үзәринә сарыјырдылар.

Теши васитәсилә ипәксарыма үсулу әмәк мәһсулдарлығы бахымындан хам ипәјә олан тәләбаты там өдәјә билмирди. Хүсусилә тохума истеһсалыны бу јолла кифајәт гәдәр хам ипәклә тә"мин етмәк олмурду. Бу ишин өһдәсиндән јалныз манчылыг кәлә биләрди. Шүбһә јохдур ки, бәсит теши илә мүкәммәл гурулуша малик олан манчылыг дәзкаһы арасында даһа бир сыра архаик ипәксарыма васитәләри дә олмушдур. Белә бәсит үсуллардан бири XIX әсрин сонларында сабиг Чаваншир гәзасында гејдә алынмышдыр. Бу,бараманы садә сарғы тахтасына сарымагдан ибарәт иди.[I] Ән"әнәви ипәк е"малы үсулларынын бир чохунун халг мәишәтиндән чыхмасы ипәксарыма техникасынын тиположи нөвләринин комплекс һалында бәрпа етмәјә имкан верир.

Хам ипәк истеһсалынын ән мүкәммәл аләти манчылыг олмушдур. Заманәмизәдәк онун әл вә ајаг манчылығы олмагла ики әсас нөвү кәлиб чатмышдыр. Бу дәзкаһларын форма вә өлчү чәһәтдән фәргл-

I.Н.Н.Шавров.Описание Кавказского шелководства.Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа /СМОМПК/,вып.XI. Тифлис,1891,с.89.

нән мүхтәлиф типләри гејдә алынмышдыр.

Әмәк аләтләринин тиположи мүхтәлифлији хүсусилә ипәк мә"мулаты истеһсалынын јүксәк формасы олан кархана тохучулугунда өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Бу да тәсадүфи дејил. Шәрбаф карханаларында тохума иши мүхтәлиф техноложи әмәлијјатлардан ибарәт мүрәккәб истеһсал просесләрини әһатә едирди. Бурадакы истеһсал просесләринин һәр биринин өзүнә мүвафиг спесифик әмәк аләти вә техноложи иш үсулу формалашмышды. Мәһз бу сәбәбдән дә кечи тохучулугундан фәргли олараг шәрбаф карханаларында мүхтәлиф ихтисаслы уста әмәји: сарыјычы,наггат,товчу,каратан /чиллакеш/,кәрачи,лүләвәкил/лүләкеш/,тәрраһ,каркәр/путатан/, пәстәкар,тавакеш/гәлибкеш/,бојагчы вә с. тәләб олунурду. Бунлардан әлавә шәрбафлыг сәнәтиндә шанабәнд, гәлибсаз, чархбәнд вә нәһајәт, тохучу дәзкаһларыны вә онларын әлавә ләвазиматыны дүзәлдән дүлкәр, јахуд харрат әмәјиндән истифадә олунурду. Тәсадүфи дејил ки, шәрбафлар сөз-сөһбәтләриндә "ипәк ишинин 32 әлдән кечдијини" дөнә-дөнә хатырладырлар.

Шәрбафлыг сәнәтинин дахили гурулушуну јығчам шәкилдә әкс етдирән бу гыса мә"луматдан ајдын көрүнүр ки, Азәрбајчан халгы 1500 иллик бөјүк тарихи дөвр әрзиндә ипәк вә ипәк мә"мулаты истеһсалы саһәсиндә чох бөјүк вә зәнкин мәдәни ирс јаратмышдыр. Халгымызын истеһсал мәдәнијјәтинин, хүсусилә тохума истеһсалынын инкишафы тарихиндә көркәмли јер тутан һәмин мәдәни-техники сәрвәтин етнографик бахымдан мүфәссәл сурәтдә өјрәнилмәси, онун тәдгигат проблемләринин монографик шәкилдә арашдырылмасы чох мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир.

Шәрбафлыг сәнәти халгымызын истеһсал мәдәнијјәтинин ајрылмаз тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Ону етнографик бахымдан арашдырмадан Азәрбајчан халгынын орта әср тәсәррүфат мәишәти, хүсусилә шәһәр сәнәткарлыгы барәдә там тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн дејилдир.

Кениш охучу күтләси вә мүтәхәссисләрин мүһакимәсинә тәгдим олунан бу әсәр 1500 иллик бөјүк тарихи дөвр әрзиндә шәрбафлыг сәнәти саһәсиндә халгымызын әлдә етдији әмәли тәчрүбә вә емприк билијин топланыб үмумиләшдирилмәсинә, һәмин мәдәни сәрвәтин тарихи-етнографик бахымдан тәдгигинә һәср олунмушдур. Сосиал-иг-

тисади инкишафын сонракы кедишиндә арадан чыхмыш истеһсал үсул вә васитәләринин бәрпа едилмәси, ән"әнәви ипәк мә"мулатынын тәснифаты, онларын һазырланма технолокијасы, мәишәтдә тәтбиги, әһалинин игтисади һәјатында ролу вә мөвгеји кими спесифик сәчијјәдашыјан вачиб етнографик мәсәләләр тәдгигат ишинин мәгзинә чеврилмишдир. Азәрбајчан тарихшүнаслыгында өзүнүн елми һәллини көзләјән һәмин мәсәләләр узун иллərдән бәри мүәллифин билавасится топладыгы етнографик чөл мә"луматлары вә әдәбијјат материаллары әсасында шәрһ олунур.

Илк орта әсрләрдән башлајараг Азәрбајчан шәһәрләри ипәк тичарәти вә ипәк маллар истеһсалынын мүһүм мәркәзләринә чеврилдијиндән мүәллиф ипәкчилик тәсәррүфатынын кечмишинә нәзәр саларкән феодализм дөврүнүн тәдгиги илә мәшгул олан мүлки тарихчиләрин әсәрләринә мүрачиәт етмәли олмушдур.

Русијада ипәктохума сәнајесинин хам ипәјә тәләбаты илә әлагәдар олараг Азәрбајчанда хам ипәк е"малына марагын артмасы рус буржуазијасынын милли мәнафејини күдән чар мә"мурларынын вә ипәкчилик мүтәхәссисләринин нәзәр-диггәтини бураја јөнәлтмишди . Она көрә дә Азәрбајчан ипәкчилијинин XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндәки вәзијјәти арашдырыларкән һәмин дөврдә чап олунмуш әсәрләрдән тәнгиди сурәтдә истифадә олунмушдур.

Зәнкин шәрбафлыг ирсинин тәдгиг олунмасы лүзуму бир дә онунла изаһ олунур ки, машынлы сәнајенин мејдана кәлмәси ән"әнәви тохучулуг сәнәтимизин тарихиндә көркәмли јер тутан бу надир истеһсал саһәсини тәнәззүлә уградыб арадан чыхармышдыр. Бизә јалныз өз севимли сәнәтинин сирләрини ширин хәјал кими һафизәләриндә јашадан тәкәмсејрәк шәрбафлар, бир дә чох надир һалларда онларын сабиг карханаларында кизләдә билдикләри нимдаш әмәк аләти вә дәзкаһларын чүзи нүмунәләри галмышдыр.

Ән"әнәви ипәк е"малына кәлдикдә, гејд етмәк лазымдыр ки, о, ипәк тохучулугунун тәнәззүлә дүчар олмасындан хејли әввәл, һәлә XIX әсрин орталарында өзүнүн кустар характерини дәјишиб сәнаје сәчијјәси кәсб етмәјә башламышды. Сәнаје чеврилиши нәтичәсиндә интенсив шәкил алмыш игтисади-техники инкишаф просеси халг емприк тәчрүбәсинин мүтәрәгги ән"әнәләринин сүр"әтлә унудулуб арадан чыхмасы горхусу јаратмышдыр. Шәрбафлыг ирсимизин истеһсал үсул вә васитәләрини һафизәсиндә јашадан сәнәт усталарынын сон

нәслинин түкәнмәси һәмин тәһлүкәни даһа да артырмышдыр.

Ипәк вә ипәк мә"мулаты истеһсалынын етнографик бахымдан мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едән проблемләри мәһз онун сәнаје истеһсалы јолуна дүшәнә гәдәрки тарихи инкишаф мәрһәләси илә бағлыдыр. Бу чәһәти нәзәрә алараг Азәрбајчан ипәкчилијини мәһз сәнаје истеһсалына гәдәр, башга сөзлә, халг емприк тәчрүбәсинин күчлү олдуғу шәрбафлыг мәрһәләсини тәдгиг етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Әсәрдә Азәрбајчан шәрбафлығы там тәшәккүл тапмыш мүкәммәл бир истеһсал формасы, ән"әнәви тохучулуг сәнәтинин ән јүксәк инкишаф пилләси кими сәчијјәләндирилмишдир. Етнографик материаллар әсасында шәрбафлыг сәнәтинин мүрәккәб инкишаф јолу бәсит истеһсал формаларындан башламыш јүксәк тәкамүл формаларынадәк изләнилмиш, ипәк тохучулуғунун кархана формасына хас олан мүхтәлиф истеһсал просесләри техноложи чәһәтдән мүфәссәл шәрһ олунмушдур.

Әлдә олан фактик материаллар Азәрбајчанда кархана тохучулуғунун мануфактура мәрһәләсинә гәдәр инкишаф етдијини, лакин објектив сәбәбләр үзүндән һәмин мәрһәләјә кечә билмәдијини әјани сурәтдә экс етдирир. XIX әсрин II јарысында Азәрбајчанын игтисади һәјатынын бир чох саһәләриндә, о чүмләдән ипәк е"малы саһәсиндә капиталист мүнасибәтләринин инкишаф етмәсинә бахмајараг, јерли ипәктохума истеһсалы нәинки сәнаје мигјасы ала билмәмиш, һәтта, әксинә, кетдикчә тәнәззүлә уғрамаға башламышдыр.

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтинин сон изләрини мүһафизә едән бир сыра ипәктохума мәркәзләриндән /Шамахы,Басгал,Мүчү,Шәки,Кәнчә, Шуша вә с./ топланмыш зәнкин етнографик чөл материаллары бу проблем үзрә монографик тәдгигат апармаға имкан вермишдир. Ијирми иллик кәркин ахтарыш нәтичәсиндә, сон нүмајәндәләри әсримизин 70-чи илләринәдәк галмагда олан гочаман шәрбафларын көмәји илә ән"әнәви ипәктохума сәнәтимиздә тәтбиг олунмуш техноложи иш просесләрини, сосиал-игтисади вә мәдәни тәрәггинин сонракы кедишиндә арадан чыхмыш истеһсал ләвазиматыны /шәрбаф дәзкаһлары,кархана аваданлығы вә әмәк аләтләри/ бәрпа етмәк мүәллифә мүјәссәр олмушдур.

Азәрбајчанын ипәктохума истеһсалынын шәрбафлыг мәрһәләси өз инкишаф тарихини чохдан баша чатдырыб битирдијинә, истеһсал

саһәсиндә чалышмыш сәнәткарларын сон нүмајәндәләринин һәјатдан кечдијинә кәрә, милли шәрбафлыг сәнәтинә даир Азәрбајчан әразисиндән етнографик материал топламаг имканы сон дәрәчә мәһдудлашмышдыр. Елә күман едирик ки, буну нәзәрә алан кәләчәк тәдгигатчылар вә тәләбкар охучулар шәрбафлыг сәнәтинә даир фактик материалларын топланыб ишләнмәси саһәсиндә јол верилмиш лабүд гүсурлар үчүн мүәллифи о гәдәр дә гынамазлар. Үмид едирик ки, гоча шәрбафларымызын көмәји илә гәдим ел сәнәтинин бу зәнкин ирсиндән нәји кетүрә, нәләри әхз едә билмишиксә, кәләчәк тәдгигатчылар Азәрбајчан халгынын тарихи етнографијасы үчүн ону гәнимәт һесаб едәчәкләр.

Әсәрдә елми һәллини лазыми сәвијјәдә тапа билмәмиш мәсәләләр барәдә фајдалы мәсләһәт вә мүлаһизәләри илә өзләринин лүтфкар көмәјини әсиркәмәјәчәк охучулара мүәллиф әввәлчәдән өз дәрин миннәтдарлығыны билдирир.

I ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈҸАНДА ИПӘКЧИЛИЈИН ИНКИШАФЫ ТАРИХИНДӘН

I. Азәрбајҹанда ипәкчилијин мејдана кәлмәси вә инкишафы

Азәрбајҹан халгынын тәсәррүфат мәишәтиндә тарихән әкинчилик вә малдарлыг мәшғулијјәти илә јанашы, јардымчы тәсәррүфат саһәси кими ипәкчилик кәркәмли јер тутмушдур. Азәрбајҹан әразисинә барамагурдунун нә вахт вә һарадан кәтирилмәси[I] там бәлли олмаса да, тарихи мә"хәзләр артыг илк орта әсрләрдә Азәрбајҹан әһалисинин истеһсал мәишәтинә ипәкчилијин мөһкәм дахил олдуғуну вә мүнтәзәм сурәтдә давам етдирилән јардымчы тәсәррүфат саһәләриндән биринә чеврилдијини сөјләмәјә әсас верир. Азәрбајҹанын илк орта әср тарихи һадисәләриндән бәһс едән јазылы мәнбәләрдә өлкәнин о заманлар малик олдуғу мадди сәрвәтләри арасында ипәк мәһсулунун мүһүм јер тутдуғу хәбәр верилир.[2] Һәмин мә"луматы Азәрбајҹанын илк орта әср абидәләриндә апарылмыш археоложи газынтылардан әлдә олунмуш мадди мәдәнијјәт галыглары да тәсдиг едир.[3]

Азәрбајҹанда барамачылыг мәшғулијјәтинин мејдана кәлмәси вә бу зәмин әсасында шәрбафлыг сәнәтинин тәшәккүлү тарихини ајдынлашдырмаг үчүн јазылы мәнбә вә археоложи материаллардан ибарәт кифајәт гәдәр мә"тәбәр мә"хәзләрин олмасына бахмајараг, сон заманларадәк бу мәсәлә өзүнүн елми һәллини тапмамышдыр. Азәрбајҹанда ипәкчилијин јаранма тарихинә даир јанлыш вә долашыг фикирләрә нәинки ингилабдан әввәлки, һабелә сон заманлар чапдан чыхмыш әсәрләрдә дә раст кәлирик. Ингилабдан әввәл Загафгазија ипәкчилик тәсәррүфаты илә јахындан мәшғул олан мүтәхәссисләрин бир

I. Загафгазијада ипәкчилик тарихинин кәркәмли тәдгигатчыларындан олан Н.Н.Шавровун фикринчә, барамагурду илк дәфә Чиндән Орта Асијаја, бурадан исә Ирана кечмишдир. Онун фикринчә, Азәрбајҹанда ипәкчилијин јајылмасы YI–YП әсрләрә тәсадүф едир. Бах: Н.Шавров. Очерк шелководства в Закавказье. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края /бундан сонра: СМИЭБГКЗК/, ч. IY, Тифлис, 1888, с. 138.

2. М.Каганкатваци. История Агван. СПб, 1861, кн. I, гл. 5; кн. П, гл. 16.

3. Г.М.Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура. "Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры". /бундан сонра: КСИИМК/, М., 1955, 60-чы бур., с. 68-69; Р.М.Ваһидов. Минкәчевир Ш–YШ әсрләрдә. Бакы, 1961, с. 84.

гисми бурада ипәкчилијин јаранма тарихини әсассыз олараг ерамызын илк әсринә[I], бә"зиләри исә һәтта ондан хејли әввәлә аид етмишләр.[2] Сон вахтлар археоложи материалларын етник мәнсубијјәтинин вә дөврүнүн јанлыш баша дүшүлмәси үзүндән Азәрбајҹанда ипәкчилик мәшғулијјәтинин јаранма тарихини Енеолит дөврүндә ахтаран үздәнираг бајағы јазылара да тәсадүф олунур.[3] Һалбуки Азәрбајҹанын илк орта әср сосиал-игтисади тарихи илә билаваситә вә чидди сурәтдә мәшғул олан тәдгигатчыларын һамысы /К.В.Тревер,[4] З.М.Бунјадов,[5] С.Б.Ашурбәјли,[6] Т.М.Мәммәдов,[7] Ф.Ҹ.Мәммәдова[8] вә б./ бу мәсәләдә јекдил олуб, бурада ипәкчилијин мејдана кәлмәсини дүзкүн олараг феодал мүнасибәтләринин тәшәккүлү дөврүнә аид етмишләр.

Барамачылыг игтисади бахымдан ән сәрфәли тәсәррүфат саһәси олдуғундан гыса мүддәтдә јерли әһалинин севимли мәшғулијјәт нөвүнә вә мүһүм кәлир мәнбәләриндән биринә чеврилмишдир. Әһалинин тәсәррүфат мәишәтиндә јени мәшғулијјәт саһәсинин мејдана кәлмәси сајәсиндә Азәрбајҹанын ән"әнәви тоxучулуг сәнәти јерли тохума материаллары арасында мисли-бәрабәри олмајан, олдугча гијмәтли јени бир хаммал нөвү әлдә етмишди. Илк вахтлар һаким зүмрәләрин зәрури мәишәт тәләбатына хидмәт едән Азәрбајҹан ипәји тезликлә нәинки дахили базарын рәвач сатыш мәһсулуна чеврилмиш, һабелә тәдричән бејнәлхалг тиҹарәт меридианларына јол тапмаға башламышдыр.

I. А.Натроев. Шелководство в Закавказье. "Кавказское сельское хозяйство", 1899, № 299, с. 714.

2. А.Деконский. Исследование экономического быта государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уездов Елисаветпольской губернии. МИЭБГКЗК, IY ч., Тифлис, 1886, с. 225.

3. В.А.Чырагзаде. Шелководство в Азербайджане. Баку, 1982, с. 7.

4. К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.,-Л., 1959, с. 180-181.

5. З.М.Бунятов. Азербайджан в YП–IX вв. Баку, 1965, с. 60-61.

6. С.Б.Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с. 108-109.

7. Т.М.Мамедов. Албания и Атропатена. Баку, 1977, с. 20, 21; Јенә онун: Кавказская Албания в IY–YП вв /автореф./, Баку, 1985, с. 18.

8. Ф.Дж.Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986, с. 155, 156.

Барамачылыг тәсәррүфатынын мејдана кәлмәси вә јерли әһалинин мәишәтиндә мөһкәм јер тутмасында, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчанын тәбии-еколожи шәраити мүһүм рол ојнамышдыр. Дүнјада мөвчуд олан II иглим типинин /В.В.Кеппен тәснифаты/ 8-нә Азәрбајчан әразисиндә тәсадүф едилир.[1] Азәрбајчанын етнографик зоналарынын, демәк олар ки, һамысы барамагурдунун бәсләнмәси үчүн һәр чүр әлверишли иглим шәраитинә вә јем базасына маликдир.

Барамачылыгын инкишафыны лабүд едән амилләр сырасында тут багларындан ибарәт зәнкин јем базасынын хүсусилә бөјүк ролу олмушдур. Ипәкгурдунун бәсләнмәси үчүн јеканә јем мәнбәји олан тут агачларынын бөјүмәси вә инкишафы бахымындан Азәрбајчан әразиси һәр чүр әлверишли шәраитә маликдир. Мәһз бу сәбәбдән дә Азәрбајчанын мәскунлашма зоналарынын, демәк олар ки, һамысы тарихән тут јарпагынын зәнкин еһтијатына малик олмушдур. Азәрбајчанын тарихи-етнографик зоналарынын һамысында барамачылыгын бу вә ја дикәр дәрәчәдә кениш јајылмасынын әсас сәбәби дә мәһз бунунла изаһ олунур. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, барамагурдунун бәсләнмәси ишиндә мүстәсна јер тутан тут јарпагы, онун игтисади сәрфәлилији Азәрбајчан халгынын мә"нәви аләминә мөһкәм сирајәт етмиш, ихтијар гочаларын дилиндә тез-тез тәкрар олунан зәрби-мәсәлә чеврилмишдир:

Сәбр елә, һалва бишәр, еј гора сәндән,
Бәсләсән, атлас олар тут јарпагындан.

Азәрбајчанда тут агачларынын боллугу барәдә һәлә илк орта әср мәнбәләриндә мә"лумат верилир. Албан тарихчиси М.Каланкајтуклу өлкәнин о заманкы тәбии сәрвәтләриндән бәһс едәркән тут агачларынын боллугундан сөһбәт ачыр.[2] Бу тарихи һәгигәт бир гәдәр сонралар әрәб мүәллифләри /Ибн Һөвгәл,Әл-Истәхри вә б./ тәрәфиндән дә тәсдиг едилир.[3]

1.Климат Азербайджана.Баку,1968,с.325;Э.М.Шихлинский.Тепловой баланс Азербайджанской ССР. Баку,1969.
2.М.Кагәнкатвапи.История страны Алуанк /ерменичәдән тәрчүмә едәни Ш.В.Смбатјан/, Ереван,1984,I китаб,XIX фәсил.
3.СМОМПК, 38-чи бур.,Тифлис,1908,с.86; 29-чу бур.,Тифлис,1901, с.78.

Азәрбајчан әразисиндә тутун мүхтәлиф нөвләринә: аг тут, гара тут, гонур тут, данә, бидана, шахтут, хартут, чыртут, чәкил, кәр вә с. тәсадүф олунур. Габа вә чодјарпаглы хартут истисна олмагла, дикәр тут нөвләринин, демәк олар ки, һамысынын јарпагы барамагурдунун бәсләнмәсиндә јем кими истифадә олунур. Шүбһә јохдур ки, адлары гејд олунан тут нөвләринин һамысы ејни дөврдә, һәм дә тәбии јолла әмәлә кәлмишдир. Көрүнүр, бунларын бир гисми билаваситә ипәкгурдунун бәсләнмәси зәрурәти илә әлагәдар олараг, халг селексијасы әсасында, емпирик тәчрүбә јолу илә әлдә олунмушдур. Хүсусилә ипәкгурдунун бәсләнмәси үчүн ән мүнасиб јарпага малик олан кәр вә чыртут нөвләринин чоху мәһз бу мәгсәдлә јаранмышдыр. Инсан әли илә салынан тумчар, тохмачар вә чәкил баглары билаваситә барамачылыг үчүн е"тибарлы вә сабит јем базасы јаратмаг сә"јләриндән ирәли кәлмишдир. Тутчулуг тәсәррүфатынын мејдана кәлмәси вә онун ајры-ајры инкишаф мәрһәләләрини тәшкил едән тумчар, тохмачар, чәкил багы /кәрлик,гырма багы вә с./ кими анлајышлара тарихи-етнографик бахымдан јанашылдыгда ајдын олур ки, барама јетишдирмәк мәгсәдилә хүсуси јем базасынын јарадылмасы әһалинин тәсәррүфат мәишәтиндә тәдричән ипәкчилијин тарихи мөвгејинин дәјишдијини, беләликлә дә,онун пәракәндә сәчијјә дашыјан мәшгулијјәт нөвүндән мүтәшәккил истеһсал саһәсинә чеврилдијини хәбәр верир.

Барамачылыгын кениш јајылмасы әһалинин тәсәррүфат мәишәтиндә тутчулугун мөвгејини әсаслы сурәтдә јүксәлтмишди. Мәһз бу сәбәбдән дә Азәрбајчанын әлверишли тәбии шәраитә малик олан бир сыра күшәләриндә, о чүмләдән Күрәтрафы тугај мешәләриндә чыртут агачларындан ибарәт тәбии коллуглар јахын кечмишәдәк галмагда иди. Әтраф кәндләрин күмдарлары тәрәфиндән јарпагындан тәмәннасыз истифадә олунан бу јабаны чәкилликләр XIX әср мүтәхәссисләринин фикринчә, вахтилә инсан әли илә салынмыш тут багларынын тәрк едилмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир.[1] Јабаны тут агачларынын сонракы нәсилләринин давамы исә онларын тумунун Күрәтрафы мүнбит торпагларда чох асанлыгла чүчәриб бој атмасы һесабына баш вермишдир. Бу тәбии чәкилликләрә јеканә гуллуг ев һејванларындан гору-

1.Н.А.Абелов.Исследования экономического быта государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. Бах: МИЭБГКЗК,YI ч.,Тифлис,1887,с.183.

мәг мәгсәдилә онларын әтрафыны чәпәрләмәкдән вә тәзә пәһрәләрини сејрәлтмәкдән ибарәт олмушдур.[I] Марағлы һалдыр ки, Азәрбајчанда барамајетишдирмә мәгсәдилә тут ағачларындан елликлә истифадә олунмасы фактына һәлә X әср әрәб мүәллифләринин әсәрләриндә раст кәлирик. Бәрдәнин зәнкин чешидли ипәк мә"мулатындан сөһбәт ачан Ибн-һөвгәл бурада тут ағачларынын кимсәјә мәхсус олмадығына тәәччүбләнәрәк јазырды: Мәсәлә бундадыр ки, бурада тут ағачлары елликлә һамыја мәхсусдур, онларын саһиби олмадығындан нә сатылыр, нә дә алыныр.[2] Бу мә"луматы дикәр әрәб мүәллифләри дә тәсдиг едирләр. Бәрдә шәһәриндән күлли мигдарда ипәк ихрач олундуғуну хәбәр верән Әл-Истәхринин јаздығына кәрә, бурада ипәкгурду һеч кәсә мәхсус олмајан тут ағачлары васитәсилә бәсләнилирди.[3]

Көрүндүјү кими, тарихән Азәрбајчан әразиси ипәкгурдунун бәсләнмәси үчүн һәм мәдәни, һәм дә јабаны һалда јетишән тут ағачларындан ибарәт зәнкин јем базасына малик олмушдур. Хаммал еһтијатынын бол олдуғу мәһз белә бир зәминдә барамачылыг тәсәррүфатынын бурада мејдана кәлмәси вә онун сонракы инкишафы тәкчә тәбии һал дејил, һабелә тарихи зәрурәт иди. Гоншу Шәрг өлкәләриндә еркән орта әсрләрдә ипәкчилијин мөвчуд олдуғу бир тәгдирдә сосиал-игтисади инкишаф сәвијјәси е"тибары илә һәмин өлкәләрлә јахынлыг тәшкил едән вә ипәк гурдунун бәсләнмәси үчүн һәр чүр әлверишли тәбии шәраитә малик олан Азәрбајчанда бу мәшғулијјәт нөвүнүн мејдана кәлмәси о гәдәр дә кечикә билмәзди. Азәрбајчан ипәкчилијинин гоншу Шәрг өлкәләри, хүсусилә Иран во Орта Асији халгларынын ипәкчилик тәсәррүфаты илә һәмјашыд олмасында бөјүк ипәк јолунун говушдурдуғу бу өлкәләрлә тичарәт әлагәләринин ролу аз олмамышдыр. Бу ишдә һабелә сијаси амилләр, башга тә"бирлә десәк, илк орта әсрләрдә Азәрбајчан әјаләтләринин сијаси-инзибати вәзијјәти дә аз рол ојнамамышдыр. Әввәлләр Сасани империјасынын, YП әсрдән е"тибарән исә Әрәб хилафәтинин тәркибинә дахил олан Азәрбајчан әјаләтләринин сосиал-игтисади һәјатында баш верән ирәлиләјишләр, хүсусилә ваһид дөвләтин тәркибиндәки гоншу халгларла гаршылыглы мәдәни-техники тәмас, сыхы тәсәр-

I.Н.А.Абелов.Кестәрилән әсәри,с.155-156.
2.Ибн-Хаукал.Книга путей и царств.Бах:СМОМПК;38-чи бур., Тифлис,1908,с.86.
3.Ал-Истахрий.Книга путей и царств.Бах.СМОМПК,29-чу бур., Тифлис,1901,с..78.

рүфат вә тичарәт әлагәләри бурада ипәк истеһсалынын еркән јаранмасына күчлү тәкан вермишдир.

Әрәб хилафәти дөврүндә Азәрбајчан ипәјинин шөһрәти хејли артмыш, јүксәк кејфијјәтинә кәрә о, дүнја тичарәтиндә көркәмли јер тутмаға башламышдыр. Һәмин дөврдә Азәрбајчанда барамачылығын сүр"әтлә инкишаф етдијини белә бир фактдан да ајдын мүәјјән етмәк олур ки, өлкәдә ипәк истеһсалынын үмуми һәчми дахили базарын тәләбатыны хејли дәрәчәдә өтүб кечдијиндән бурадан харичи өлкәләрә күлли мигдарда ипәк ихрач едилирди. Мәһз ипәк мәһсулунун сајәсиндә Азәрбајчан өзүнүн дахили вә бејнәлхалг тичарәтини хејли дәрәчәдә кенишләндирмәк имканы әлдә етмишди. Буну о дөврүн јазылы мә"хәзләриндән дә ајдын көрүрүк. IX-X әсрләрдә јашамыш әрәб мүәллифләри /Ибн-һөвгәл,Әл-Истәхри,Әл-Мүгәддәси вә б./ о заман Азәрбајчандан харичә чохлу хам ипәк вә ипәк мә"мулаты ихрач едилдијини хәбәр верирләр. Бејнәлхалг тичарәт јолларынын говшағында јерләшән Бәрдә шәһәри хилафәт заманы Јахын Шәргин ән бөјүк тичарәт вә сәнәт мәркәзләриндән биринә чеврилмишди.[I] Әл-Мүгәддәсинин јаздығына кәрә, о заман Бәрдәдән күлли мигдарда ипәк, өрпәк вә с. ихрач олунурду. Бурада һазырланан гајтан, халча, өртүк, гырмыз бојағынын мисли-бәрабәри јох иди.[2] Базар күнләри бурада хүсуси олараг ипәк алвери мәгсәдилә "Күркијә" адланан һәфтәбазары тәшкил олунурду.[3]

Сонралар Азәрбајчан шәһәрләри арасында Бәрдәнин сијаси-инзибати ролунун азалмасына бахмајараг, XП әсрин сону вә XШ әсрин әввәлләриндә јашамыш Јагут һәмәви Бәрдәдән күлли мигдарда ипәк ихрач олундуғуну вә һәмин ипәјин бөјүк гисминин Фарс вә Хузистан әјаләтләринә көндәрилдијини хәбәр верир.[4] Бу мә"лумат XШ әсрин

I.С.Б.Ашурбейли.Индийские купцы в средневековых городах Азербайджана и Ширвана.Бах:"Народы Азии и Африки",М.,1964,№4,с.92.
2.Ал-Мукаддасий.Лучшие из делений для познания климатов.Бах:Сведения арабских писателей о Кавказе.СМОМПК,38-чи бур.,Тифлис, 1908,с.14.
3.Јенә орада.
4.Јагут һәмәви.Муч"әм-әл-булдан.Бах:А.А.Ализаде.Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XШ-XIY вв. Баку,1956,с.49.

609920

М. Ф. Ахундов адына
Азәрб Республика
КИТАБХАНАСЫ

әввәлләриндән бәһс едән "Әчаjиб-әд-дүнjа" адлы аноним чоғрафиjа әсәриндә дә тәсдиг олунур.[I] Бәрдәнин сүгутундан сонра Загафгазиjанын мүһүм тичарәт вә сәнәт мәркәзләриндән биринә чеврилән Кәнчә шәһәри ипәк мә"мулаты истеһсалында көркәмли рол оjнамаға башламышды.[2] Азәрбаjчан ипәjинин шөһрәтини өлкә һүдудларындан узаглара јаjан орта әср Кәнчә шәһәри өзүнүн әла нөв хам ипәjи, атлаз, диба вә дикәр зәриф тохунушлу ипәк мә"мулаты илә мәшһурлашмышды.[3]

Бир гәдәр сонралар исә Хәзәрсаһили вилаjәтләрин бөjүмәкдә олан феодал шәһәрләри /Дәрбәнд,Бакы,Шамахы,Шабран вә с./ фәал сурәтдә беjнәлхалг тичарәтә гошулмушдулар. һәмин шәһәрләрдән дикәр рәвач тичарәт маллары /нефт, дуз, балыг, һеjван, зәфәран, гырмыз , гызыл боjа вә с./ илә јанашы, һәмчинин, хам ипәк, ипәк парчалар, өртүк, гаjтан вә с. сәнәткарлыг маллары да ихрач олунурду.[4]

Монгол истиласындан әввәл ипәк парча истеһсалы хүсусилә Тәбриз шәһәриндә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. О дөврдә Тәбриз һәм зәнкин чешиддә ипәк мә"мулаты һазырланмасына көрә, һәм дә тохума технолокиjасынын инкишаф сәвиjjәси чәһәтдән шәрбафлыгла мәшгул олан орта әср Азәрбаjчан шәһәрләринин өн сырасына чыхмышды. ХШ әсрә аид јазылы мәнбәләрдә Тәбриз шәрбафларынын тохудуглары ипәк мә"мулатынын мүхтәлиф нөв вә чешидләринин /атлаз, кимха, диба, хитаjи, өртүк вә с./ адлары чәкилир.[5] Бу парчаларын бир гисми халис ипәк телиндән, муәjjән һиссәси /диба,хитаjи вә с./ исә күләбәтин, јә"ни гызыл вә ја күмүш телләринин гатышығы илә тохунурду. Мүрәккәб истеһсал технолокиjасына әсасланан күләбәтин тохума технолокиjасынын тәтбиги Тәбриз шәрбафханаларында ипәк мә"мулаты истеһсалынын һәлә монгол истиласындан

I.Н.Д.Миклухо-Маклай.Географическое сочинение ХШ в./на персидском языке/."Ученые записки Института востоковедения АН СССР". IX ч.,М.,-Л.,I954,с.20I.
2.Ә.Ә.Әлизадә.Кестәрилән әсәри,с.49.
3.Әчаjиб-әд-дүнjа.Бах:Н.Д.Миклухо-Маклаj.Кестәрилән әсәри,с.208; һәмчинин бах:Якут-ал-Хамави.Муджам ал-булдан.Извлечения из географического словаря/П.К.Жузенин тәрчүмәси/.Азәрб.ЕА ТИЕА, Инв.№ 504,505.
4.В.В.Бартольд.Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира.Баку,I925,с.68.
5.Әчаjиб-әд-дүнjа.Бах:Н.Д.Миклухо-Маклаj.Кестәрилән әсәри,с.203-204.

хеjли әввәл јүксәк инкишаф сәвиjjәсинә чатдығыны әjани сурәтдә әкс етдирир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, күләбәтин тохума техникасыны Тәбриз сәнәткарлары монгол истиласындан сонра да узун мүддәт давам етдирмишдиләр.

Монгол әсарәти нәтичәсиндә Азәрбаjчанын тәсәррүфат һәjатында, о чүмләдән сәнәт истеһсалында баш верән тәнәззүл һалы узун мүддәт давам етмәмишди. Тәдричән сәнәт вә тичарәтин инкишафы шәһәр һәjатында чанланмаjа сәбәб олмушду. Истиладан бир гәдәр сонра јаранан игтисади дирчәлиш сајәсиндә Кәнчә, Нахчыван, Тәбриз, Марага, Әрдәбил, Дәрбәнд вә с. тәкчә Азәрбаjчанда деjил, үмумиjjәтлә Јахын вә Орта Шәрг рекионунда мүһүм тичарәт-сәнәт мәркәзләринә чеврилмишдиләр.[I] Феодал шәһәрләринин игтисади дирчәлишиндә башга амилләрлә јанашы, ипәкчилиjин, хүсусилә дә ипәктохума сәнәтинин инкишафы мүһүм рол оjнамышдыр. Шәһәр шәрбафханаларынын хаммал тә"минатында шәһәрәтрафы күндар тәсәррүфатлары мүстәсна әһәмиjjәт кәсб едирдиләр. Феодал шәһәрләринин игтисади тарихи илә мәшгул олан мүтәхәссисләрин фикринчә, сәнәт вә тичарәт мәркәзи кими тәрәгги едән орта әср Азәрбаjчан шәһәрләринин әтрафында онлары хаммал вә әрзагла тә"мин едән аграр әjаләтләр әмәлә кәлмишди.[2] Тәсәррүфат фәалиjjәтини шәһәр һәjаты илә, онун чохсаһәли сәнәт истеһсалы илә әлагәләндирән белә аграр раjонлар Кәнчә, Беjләган, Тәбриз, Әрдәбил, Марага, Урмиjа, Мәрәнд вә Шабран шәһәрләрини әһатә едирди.[3] Натурал тәсәррүфат буховларынын тәрәтдиjи мәһдудиjjәтләрә бахмаjараг, әмтәә истеһсалына меjл кәстәрән әjаләтләрдәки күндар тәсәррүфатларындан әлавә шәһәр әһалисинин муәjjән гисми дә барамачылыгла мәшгул олурду. Бу кәлирли тәсәррүфат саһәсиндән јүксәк мәнфәәт әлдә едән шәһәр вә кәнд күндарлары, бир гаjда олараг, өз мәһсулларынын дахили еһтиjачдан артыг галан һиссәсини шәһәр базарларында, барама вә ја хам ипәк һалында јерли шәрбафлара, јахуд әчнәби тачирләрә сатырдылар.

I.М.Х.Гейдаров.О значении торговли и торговых путей Азербайджана в ХШ-XIY веках."Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри /тарих,фәлсәфә вә һүгуг сериjасы/",I98I,№ I,с.49.
2.Јенә орада, с.50.
3.Јенә орада, с.5I.

Бејнәлхалг тичарәт јолларынын говшағында јерләшән Тәбриз шәһәринин игтисади гүдрәти мәһз тичарәт вә сәнәт истеһсалы сајәсиндә хејли дәрәчәдә јүксәлмиш вә Һүлакиләр дөвләтинин мөһтәшәм пајтахтына чеврилмишди. Хүсусилә Газан ханын ислаһатларындан сонра о, даһа јүксәк сүр"әтлә инкишаф етмәјә башламыш, Јахын вә Орта Шәргин ән әзәмәтли сәнәт-тичарәт мәркәзинә чеврилмишди.[1] Орта әср сәјјаһларынын мүшаһидәсинә көрә, о заман елә бир сәнәт саһәси јох иди ки, онунла Тәбриздә мәшгул олунмасын.[2] Мәнбәләрдән көрүндүјү кими, Тәбриз шәһәринин орта әср сәнәт һәјатында башлыча јери тохучулуг тутурду.[3] Шәһәрин үмуми тохума истеһсалы вә рәвач сатыш малларына даир јазылы мә"хәзләрдә верилән мә"луматлары диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, Тәбризин о заманкы тохучулуг тәсәррүфатында башлыча јери шәрбафлыг сәнәти тутурмуш. Бу исә һеч дә тәсадүфи дејилди. О дөврүн сәнәт мәһсуллары арасында истәр дахили базар, истәрсә дә бејнәлхалг тичарәтдә ипәк тохучулугу гәдәр јүксәк мәбләғдә газанч верән дикәр истеһсал саһәси јох иди. Мәһз бу сәбәбдән дә шәрбафлыг шәһәр тохучулугунун ән сәрфәли саһәсинә чеврилмишди. Монгол истилалары вә өлкәнин тәсәррүфат һәјатында онун төрәтдији дағынтынын нәтичәләрини арадан галдырмаг үчүн хам ипәк вә ипәк маллары тичарәти бөјүк рол ојнады. О заманкы Азәрбајчан дөвләтләри /Ширваншаһлар, Гарагојунлу,Аггојунлу,Сәфәви/ ипәк тичарәтиндән чох бөјүк мәнфәәт көтүрүрдүләр. Ипәк тичарәтиндән кәлән кәлирлә Аггојунлу дөвләтинин игтисади вә сијаси гүдрәтини артырмаға чалышан Узун Һәсән ири тичарәт мәнтәгәләриндә ипәк карванларындан көмрүк алмаг үчүн хүсуси көмрүкханалар јарадылмасы барәдә фәрман вермишди.[4]

Орта әср Азәрбајчан шәһәрләриндә ипәк тохучулугунун јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмасыны шәртләндирән башлыча амилләрдән бири дә мәһз дахили вә харичи базарда јерли ипәк мә"мулатына тәләбатын бөјүк олмасындан ибарәт иди.

I.С.Б.Ашурбәјли.Көстәрилән әсәри,с.92; М.Х.Гейдаров.Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана."Азәрб.ССР ЕА Мә"рузәләри",1980, № 7,с.85-86.

2.Н.Д.Миклухо-Маклај.Көстәрилән әсәри,с.203.

3.Марко Поло.Путешествия.Л.,1940,с.23.

4.Ј.Маһмудов.Өјрәнилмәмиш сәһифәләр.Бакы,1972,с.16.

Азәрбајчанын орта әср шәһәр карханаларында һәлә хејли әвәлләр башланмыш сәнәтдахили ихтисаслашма јеткин феодализм дөврүндә даһа да дәринләшмишди. Бу чәһәт Тәбриз шәрбафханаларынын тимсалында даһа ајдын изләнилир. Ән"әнәви тохучулуг сәнәтинин илк мәрһәләләриндән фәргли олараг, бу дөврдә баш верән ихтисаслашма хаммал нөвләри /пизә,кәтан,кәнаф,јун,памбыг,ипәк/ үзрә дејил, тохума истеһсалынын бу вә ја дикәр саһәси дахилиндә, ајры-ајры мә"мулат нөвү үзрә кетмишдир. Бу сајаг ихтисаслашма хүсусилә шәрбафлыг сәнәтиндә даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпырды. Мүрәккәб тохума технолокијасына әсасланан бә"зи ипәк парча нөвләринин истеһсал спесификлији хүсуси пешә мәһарәти вә сәнәт сәриштәси тәләб едирди. Јүксәк ихтисаслы уста әмәјинә еһтијач хүсусилә күләбәтин сапла тохунан зәрли ипәк парчаларын истеһсалында даһа чох һисс олунурду. Мәһз елә буна көрә дә кечмишдә бу чүр јүксәк ихтисаслы тохучулары дикәр сырави шәрбафлардан фәргләндирмәк үчүн онларын адларынын әввәлинә, бир гајда олараг, пешә мәшғулијјәтини екс етдирән ләгәб әлавә етмәк үмуми дәб һалыны алмышды. Вахтилә Шәргдә,о чүмләдән Азәрбајчанда кениш јајылмыш һәмин ән"әнә јахын кечмишәдәк давам етмәкдә иди. Бунун екс-сәдасына орта әср јазылы мәнбәләриндә тез-тез раст кәлирик. Мәсәлән, 1355-чи илдә Камаләддин әл-Хәјјатла Тәбриз шәһәр шәрбафларынын башчысы Чамаләддин Дибачи арасында бағланан мүгавиләнамәјә әсасән дәрзи /хәјјат-А.М./ өзүнүн чаван оғлу шәрбаф Һүсејни күләбәтин тохумагла мәшгул олмаг үчүн јүксәк әјарлы аг гызылдан Тәбриз зәрбханасында кәсилмиш 50 динар мәвачиблә бир ил әрзиндә диба устадынын сәрәнчамына вермишдир.[1] Мүгавиләнамәнин мәзмунундан көрүндүјү кими, дәрзи өз оғлуну диба тохујан усталарын устады мәнсәбинә чатмыш вә бу сәбәбдән дә "дибач" ләгәбини газанмыш Чамаләддинин өһдәсинә она көрә вермишдир ки, бир ил әрзиндә диба тохујанларын јанында муздла ишләмәклә, күләбәтинтохума техникасынын сирләринә бәләд олсун.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда күләбәтин тохумалы ипәк парча истеһсалы һәлә монгол истиласындан хејли әввәл мејдана чыхмышды. Тәбриз, Кәнчә, Нахчыван вә Әрдәбил

I.М.Х.Гейдаров.Об одном уникальном документе 1355 года по социальным отношениям в городском ремесле Азербайджана."Азәрб.ССР ЕА Мә"рузәләри",1980,№ 7,с.85-88.

шәһәрләри узун мүддәт милли шәрбафлыг сәнәтинин бу саһәсинин башлыча истеһсал мәркәзләри олмушдур.[1] Азәрбајчанын орта әср шәрбафлыг мәркәзләриндә зәрли ипәк парчаларын диба, зәрбаф, парча вә с. олмагла мүхтәлиф нөвләри истеһсал едилирди. Бунларын арасында диба даһа чох мәшһур иди. Онун дибаи-хәтаи, дибаи-зәрбәфт, дибаи-сијаһ олмагла мүхтәлиф чешидләринә тәсадүф олунур.[2] Бунунла јанашы, Азәрбајчанын орта әср шәһәр шәрбафханаларында дибанын халис ипәкдән, күләбәтинсиз тохунмуш саја нөвү дә истеһсал олунурду.[3]

Јазылы мәнбәләрдә ады чәкилән ипәк парча нөвләрини нәзәрдән кечирдикдә мә"лум олур ки, Азәрбајчан шәрбафлары тәкчә дибаны дејил, һабелә дикәр ипәк парча нөвләрини /атлаз, дараји, мәхмәр вә с./ дә күләбәтин гатышығы илә тохујурмушлар.[4]

Күләбәтин тохумалы зәрли ипәк парчаларын мүрәккәб истеһсал технолокијасы исә, јухарыда гејд етдијимиз кими, дәрин пешә сәриштәси, јүксәк сәнәт вәрдиши илә јанашы, һәм дә гызыл вә ја күмүш телләрдән ибарәт ипәк сап /күләбәтин/ һазырланмасы илә баглы бир сыра әлавә әмәлијјат тәләб едирди. Баһалы ипәк парчаларын истеһсалы просеси, тәбии олараг, тохума сәнәтиндә даһа мүкәммәл тә"сисат формаларына кечилмәсини лабүд едирди. Азәрбајчанын орта әср шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән ири шәрбаф карханаларынын мејдана кәлмәси мәһз бунунла үзви сурәтдә баглы олмушдур. Ири шәрбаф карханаларынын јаранмасыны шәртләндирән амилләр сырасында феодал зүмрәләри арасында мүрәккәб истеһсал технолокијасына әсасланан баһалы ипәк парчалара тәләбатын артмасы да мүһүм рол ојнамышдыр.

Күләбәтин тохумалы ипәк парча истеһсалынын кениш мигјас алмасы тәкчә дахили базарын еһтијачлары илә дејил, һабелә үмумән инкишаф етмиш феодализм дөврүнүн бејнәлхалг тичарәтиндә онун рәвач сатыш малына чеврилмәсилә баглы иди.

1. М.Х.һејдәров.Көстәрилән мәгалә,с.86; һәмчинин бах:Онун,Города и городское ремесло Азербайджана ХШ-ХУП вв.Баку,1982,с.158
2. М.Х.һејдәров.Көстәрилән мәгалә,с.86.
3. Јенә орада.
4. М.Х.Гейдаров.Города и городское ремесло Азербайджана ХШ-ХУП вв. Баку,1982,с.155.

Авропа өлкәләриндә мануфактура тохучулугунун инкишафы хаммала, илк нөвбәдә исә хам ипәјә бөјүк еһтијач јаратмышды. Она көрә дә Авропа дөвләтләри /һолландија, Инкилтәрә, Испанија, Португалија вә с./ учуз хаммал әлдә етмәк нијјәти илә XУ әсрин сону вә XУI әсрин әввәлләриндән башлајараг Шәрг өлкәләри илә тичарәт әлагәләрини кенишләндирмәјә чалышырдылар. О заманкы бејнәлхалг тичарәтдә исә ипәк башлыча тәдавүл васитәси иди. О заман Авропа базарларына ихрач едилән Шәрг ипәјинин хејли һиссәси Азәрбајчанын пајына дүшүрдү. XУI-XУП әсрләрдә Авропада ипәктохума сәнајесинин инкишафы Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан ипәји угрунда харичи дөвләтләр арасында мүбаризәни даһа да күчләндирмишди. һолландија, Инкилтәрә, Испанија, бир гәдәр сонралар исә Русија тичарәт капиталы нүмајәндәләри арасында о дөврүн ән гијмәтли тичарәт малы сајылан хам ипәк идхалы угрунда рәгабәт кәскин шәкил алмышды. Авропа вә рус тачирләри бөјүк мәнфәәт верән хам ипәк әлдә етмәк үчүн арамсыз сурәтдә Сәфәви дөвләтинин, о чүмләдән дә о заманлар онун тәркибинә дахил олан Азәрбајчан базарына чан атырдылар. Мәһз бу сәбәбдән дә Сәфәви дөвләтинин харичи өлкәләрлә, о чүмләдән Авропа дөвләтләри илә дипломатик мүнасибәтләринин формалашмасында тичарәт әлагәләринин кенишләнмәси, хүсусилә хам ипәк вә ипәк мә"мулаты ихрачаты һәлледичи рол ојнајырды. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан Сәфәви дөвләтинин бүтүн тарихи әрзиндә Авропа өлкәләри вә Русија илә онун дипломатик данышыгларында ипәк тичарәти мәсәләси һәмишә башлыча мүзакирә објекти олмушдур.[1]

О заманкы харичи тичарәтин ән кәлирли саһәләриндән бири олмаг е"тибарилә хам ипәк вә ондан һазырланан зәнкин чешидли ипәк мә"мулаты дөвләт хәзинәсинин башлыча кәлир мәнбәјинә чеврилмишди . Мәһз бу сәбәбдән дә барама истеһсалына дөвләт әһәмијјәтли мүһүм тәсәррүфат саһәси кими бахылырды. Өлкәдә хам ипәк истеһсалынын кенишләнмәси вә бејнәлхалг базарда ипәк маллара тә-

1. О.А.Эфендиев.Азербайджанское государство Сефевидов.Баку,1981; А.Гусейнов.Азербайджано-русские отношения в XУ-XУП вв.Баку, 1963; А.А.Рахмани.Азербайджан в конце XУI и в XУП веке, Баку,1981.

ләбатын артмасы үзүндән Шаһ Аббас хам ипәк тичарәтини өзүнүн шәхси инһисарына алмышды. 1599-чу илдә онун гојдугу јени гајдаја кәрә, өлкәдә истеһсал олунан хам ипәјин һамысы јалныз шаһ нүмајәндәләринә сатылмалы иди.[1] Хам ипәк истеһсалына марагын бу чүр артмасы барамачылыгын һәртәрәфли инкишафына әлверишли шәраит јарадырды.

Орта әсрләрин ипәк тичарәтиндә Тәбриз шәһәри хүсусилә бөјүк рол ојнајырды. Өлкәнин ән бөјүк тичарәт вә сәнәт мәркәзи олмаг е"тибарилә Тәбриз шәһәри тәкчә хам ипәк тичарәтинин дејил, һабелә ипәк мә"мулаты тохучулугунун да башлыча мәркәзинә чеврилмишди. Орта әср мәнбәләриндә Тәбриз шәрбафханаларында истеһлак олунан иллик ипәјин мигдары 600 јүкә /40.000 пуда/ чатдыгы хәбәр верилир.[2]

Азәрбајчан ипәкчилијинин ән бөјүк мәркәзләри арасында, әвәлләр олдугу кими, сон орта әсрләрдә дә Ширван вә онун мәркәзи Шамахы шәһәри хүсуси јер тутурду. Мәнбәләрин вердији мә"лумата кәрә, Ширванын пајтахты өлкәнин о заманкы ипәк тәчһизатынын мәркәзи анбарына чеврилмишди. Ипәк алмаг үчүн дүнјанын һәр јериндән бураја тачирләр ахышыб кәлирди. Венесија вә Кенуја тачирләри һәлә XIII-XIV әсрләрдән Шамахыја ајаг ачмышдылар. Венесија сәфири А.Контарини 1475-чи илдә Шамахыда оларкән онун һәр чүр һәјат не"мәтләри илә зәнкин олдугуну хәбәр верәрәк јазырды ки, бу шәһәрдә бизим "таламан ипәји" ады илә танıдыгымыз ипәк вә мүхтәлиф нөв ипәк парчалар истеһсал олунур.[3]

Өлкәнин дикәр әјаләтләриндән /Шәки,Әрәш,Кәнчә вә с./ һәр ил бураја күлли мигдарда хам ипәк дашынырды. Шамахы шәһәринин игтисади гүдрәтинин артмасында онун бу дөврдә Азәрбајчанын шимал әјаләтләрини әһатә едән кениш ипәкчилик рајонунун башлыча сатыш базарына, ипәк е"малы вә ипәк тохучулугунун әсас мәркәзинә чеврилмәси һәлледичи рол ојнамышдыр.

1.Б.Заходер.История восточного средневековья.М.,1944,с.147.
2.О.А.Әфәндијев.Көстәрилән әсәри, с.205,236,237.
3.Библиотека иностранных писателей о России. ч.I,СПб.,1836,с.78.

Монгол агалыгынын зәифләмәсилә әлагәдар олараг тә"сир алтына дүшмүш асылы өлкәләрдә, о чүмләдән Ширванда мәһсулдар гүввәләрин јенидән инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаранмыш, сәнәт вә тичарәтдә чанланма башланмышды. Бејнәлхалг тичарәт әлагәләринин нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә кенишләнмәси нәтичәсиндә Ширван транзит тичарәтиндәки көһнә шөһрәтини јенидән бәрпа етмәјә башламышды. Ширван ипәји орта әср Шәрг ипәкчилијинин ән мөһтәшәм мәркәзләриндән олан Бурсада бөјүк шөһрәт газанмышды. 1467-чи илдә Әбдүлрәһим адлы бир шамахылы тачир Бурсаја 220 мин ахча дәјәриндә 4400 тај ипәк апармышды.[1] Бүтүн бу мүсбәт мејлләр Азәрбајчан шәһәрләриндә сәнәткарлыгын, о чүмләдән шәрбафлыг сәнәтинин чанланмасына јахындан көмәк едирди. Хүсусилә Ширваншаһ Дәрбәндиләр сүлаләсинин һөкмранлыгы дөврүндә сәнәт вә тичарәт мәркәзләринә чеврилмиш Ширван шәһәрләри /Шамахы,Шабран,Бакы,Шәки,Әрәш вә с./ хејли дәрәчәдә бөјүмүш, Ширван ипәји дүнја шөһрәти газанмышды. Ширван өзүнүн бир сыра сәнәт мәһсуллары, о чүмләдән халча, јун парча вә ипәк мә"мулаты илә мәшһурлашмышды.[2]

XV әсрин икинчи јарысындан е"тибарән рәсми дипломатик тапшырыглар алан Ширван тачирләри тез-тез елчи сифәтилә Москва чар сарајынын гонагы олурдулар.[3] Ширвандан Русијаја дикәр малларла јанашы, күлли мигдарда хам ипәк вә ипәк парчалар ихрач олунурду.[4] Русијанын шәрг тичарәтиндә хам ипәк кәркәмли јер тутурду. Рус тачирләри ону әчнәби сәјјаһларын "ипәк анбары" адландырдыгы Шамахы шәһәриндән әлдә едирдиләр.[5]

1.J.Мәһмудов.Көстәрилән әсәри,с.17.
2.И.П.Петрушевский.Государство Азербайджана в XV веке.Сборник статей по истории Азербайджана.I бур.,Бакы,1949,с.193-197.
3.М.М.Альтман.Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана."Азәрб.ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри",I ч., Бакы,1947,с.164.
4.М.В.Фехнер.Торговля русского государства со странами Востока в XVI в.М.,1952,с.14-15,20,21,26;
5.М.А.Полиевктов.Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу.Тифлис,1935,с.8; һәмчинин бах:Д.Флетчер.О государстве русском.СПб.,1906,с.84; А.Дженкинсон.Путешествие в Персию в 1561-1564 гг."Английские путешественники в Московском государстве в XVI в.",Л.,1938.

Рјуи Гонзалес де-Клавихонун күндәлијиндән белә мә"лум олур ки, о заман Шамахы ипәк парча истеһсалынын мәшһур мәркәзләриндән бири олмушдур. Онун јаздығына көрә, о заманлар мүхтәлиф нөв гијмәтли малларын анбары кими шөһрәт газанмыш Султанијјәјә һәр тәрәфдән, о чүмләдән Шамахыдан тәмтәрагль ипәк парчалар кәтирилирмиш.[1] Афанаси Никитинин јаздығына көрә, XV әсрдә рус базарларында ән чох сатылан рәвач маллар Шамахы, Тәбриз вә Шәкидән кәтирилмиш кимха, тафта вә хам ипәк иди.[2] Ширван ипәјинин о заманкы шөһрәтиндән И.Шилтберкер дә бәһс едир. Онун јаздығына көрә, Ширван ипәјиндән Дәмәшг вә Катанда јүксәк кејфијјәтдә парчалар тохунулурду.[3] һәмин ипәјин бир гисми исә Италијанын Венесија вә Лукка шәһәрләринә ихрач едиләрәк орада ә"ла мәхмәр истеһсал олунурду.[4] Шилтберкер о заманкы Азәрбајчан әјаләтләрини долашараг, ән ә"ла нөв ипәјин Ширван, Шәки вә Күр чајы әтрафында истеһсал олундуғуну хәбәр верир.[5]

XV әсрдән е"тибарән Аг дәниз-Волга-Хәзәр су јолунун бәргәрар олмасы илә әлагәдар олараг Русија вә Гәрби Авропа өлкәләринә хам ипәк Шамахыдан ихрач олунмаға башламышдыр. Бунун сајәсиндә Ширван вә она гоншу олан Азәрбајчан әјаләтләриндә барамачылыг јени инкишаф вүс"әти алмышды. Бакы шәһәри Хәзәр дәнизинин баш лиманына, Шамахы шәһәри исә ипәк тичарәтинин әсас транзит мәнтәгәсинә чеврилмишди.[6] Рус тачирләри хам ипәк тичарәтиндән бөјүк мәнфәәт әлдә едирдиләр.[7] Волга-Хәзәр су јолуна русларын бөјүк мараға да илк нөвбәдә мәһз зәнкин сәрвәтә малик Шәрг тичарәтиндән әлдә олунан сәрфәли кәлирлә изаһ едилир. Русија илә Ширван арасында илк тичарәт мүнасибәтләри славјан торпағында чох әввәлләр "Шамахејка" адлы илә мәшһур олан Ширван ипәји үзәриндә пәрвәриш тапмышды. Тәсадүфи дејил ки, Москва кнјазларын-

1.Клавихо Рюи Гонзалес.Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг.СПб.,1881.
2.Хождение за три моря Афанасия Никитина/1466-1472гг./,М.,-Л., 1948,с.63-64.
3.Иоганн Шильтбергер.Путешествие по Европе,Азии и Африке с 1394 года по 1427 год.Баку,1984,с.33.
4.Јенә орада.
5.Јенә орада.с.41,67.
6.С.Б.Салямова.Исторический очерк города Баку в период средневековья /автореф./,Л.,1949,с.5.
7.Д.Флотчер.Кәстәрилән әсәри,с.12.

дан башламыш бүтүн рус чарлары Ширван ипәјинә хүсуси мараг көстәрмиш вә харичи тичарәтин бу кәлирли саһәсини инһисара алмаға чалышмышлар. Ипәк тичарәтини әлә кечирмәк уғрунда дөвләт мигјасында һәјата кечирилән әмәли сә"јләр хүсусилә Иван Грозны дөврүндә даһа да гүввәтләнмишди. Русијада илк ипәк фабрикинин тә"сис олунмасы Азәрбајчан ипәјинә тәләбаты даһа да артырмышды. Бунун сајәсиндә XVI әсрин сонларында Ширвандан ихрач едилән хам ипәјин иллик мигдары 100 мин пуда чатдырылмышды.[1]

Бу дөврдә Азәрбајчанын башлыча ихрачат малына чеврилмиш хам ипәк тәкчә Русија вә Гәрби Авропа базарларына дејил, һабелә Шәрг өлкәләринә дә көндәрилирди. XVI әсрин икинчи јарысында бејнәлхалг ипәк тичарәтинин мүһүм мәнтәгәсинә чеврилмиш Чулфа шәһәринин варлы тачирләри Русија шәһәрләри, Венесија, Марсел, Амстердам илә ипәк алвери едирдиләр. Чулфа тачирләри һәр ил һәләб шәһәринә 500 халвара гәдәр Ширван вә Килан ипәји апарырдылар. Чулфа тичарәтиндән кәлән кәлир Сәфәви хәзинәсинин мүһүм кәлир мәнбәјини тәшкил едирди.[2] Азәрбајчанын әјаләт шәһәрләриндән бири олан Әрәш шәһәри дә о дөврүн дүнја ипәк тичарәтиндә јахындан иштирак едирди.[3]

Казан вә һәштәрханын Русијаја бирләшдирилмәси Хәзәр саһилләринә чыхмаға имкан вермәклә, Волга-Хәзәр су јолу илә апарылан тичарәтин кенишләнмәсинә әлверишли шәраит јаратмышды. Салнамәләрдә "Шамахы чары" кими тәгдим едилән Ширван бәјләрбәји Абдулла хан 1563-чү илдә IV Ивана јазмышды ки, Москва һөкмдары "јолларын тичарәт адамларынын үзүнә ачылмасыны әмр етсин вә онлара сәрбәст тичарәт етмәјә имкан версин."[4] Москва илә Ширван арасында бағланмыш тичарәт мүгавиләсиндән сонра Шамахы ипәјинә тәләбат даһа да артмышды.[5] Шамахы, Шәки, Кәнчә, Тәбриз, Әрдәбил вә дикәр Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал олунан хам ипәк вә ипәк мә"мулаты Русија шәһәрләриндә кениш шөһрәт газанмышды.[6]

1.Азәрбајчан тарихи,I ч.,Бакы,1961,с.266.
2.Јенә орада,с.264.
3.Јенә орада.
4.Јенә орада,с.265.
5.Н.М.Карамзин.История государства Российского,XI ч.,34-чү гејд; История Москвы,I ч.,с.170.
6.Н.И.Веселовский.Памятник дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией.Iч./Труды Восточного отделения Императорского Русского археологического общества/,XXI ч.,СПб,1890, с.130-131.

В.В.Бартолдун јаздығына көрә, руслары Шәрг халглары илә мәһз тичарәт мүнасибәтләри јахынлашдырмышды.[1] Русија илә Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан халгы арасында јахынлашмада илк нөвбәдә ипәк тичарәти көркәмли рол ојнамышдыр. Ипәк тичарәти нәинки ајры-ајры тачирләрин, һабелә һөкмдарларын өзләринин башлыча сәрвәт мәнбәјинә чеврилмишди. Она көрә дә Сәфәви шаһлары кими, Азәрбајчан бәјләрбәјиләри дә ипәк алвериндән әлдә олунан мәнфәәт намине бу кәлирли тичарәт саһәсини өз нәзарәтләри алтында сахлајыр вә онунла билаваситә өзләри мәшғул олурдулар. Мәһз бу сә"јләрин сајәсиндә Антони Ченкинсон Ширван бәјләрбәји Абдулла ханын көмәји илә Шамахыда инкилис тичарәт факторијасынын әсасыны гоја билмишди.[2] Сонралар инкилис ширкәтинин дикәр акентләри дә Азәрбајчана кәләрәк онун хам ипәјинин Русија вә Гәрби Авропаја ихрачыны өз инһисарлары алтына алмаға чалышырдылар.[3] Бунун гаршысыны алмаг үчүн Русија һөкумәти Волга-Хәзәр су јолу илә мал дашыјан инкилис тачирләри үчүн јүксәк көмрүк һаггы гојмушду.

Азәрбајчандан Русијаја тәкчә хам ипәк дејил, о заман Москва ә"јанлары ичәрисиндә чох јүксәк гијмәтләндирилән ипәк парчалар /дараји, кимха, атлаз, зәрбәфт вә с./ апарылырды.

Азәрбајчанын орта әср ипәк истеһсалы вә ипәк мә"мулаты тичарәтинин башлыча дајаг мәнтәгәләри вахтилә инзибати мәркәзләрә чеврилмиш феодал шәһәрләри иди. Бунларын арасында, әввәлләр олдуғу кими, сон орта әсрләрдә дә Шамахы вә Тәбриз хүсуси јер тутурду.

ХУП әсрдә Шамахы шәһәри тәкчә хам ипәк тичарәтинин дејил, һабелә ипәктохума истеһсалынын башлыча мәркәзи иди. Карван јолларынын говшағында јерләшән вә бејнәлхалг ипәк тичарәтинин мәркәзи мәнтәгәләриндән биринә чеврилән бу мөһтәшәм Азәрбајчан шәһәри өзүнүн сәнәт вә тичарәт әһәмијјәтини һәтта авропалылар тәрәфиндән Һиндистана су јолунун кәшфиндән сонра да итирмәмишдир. Буну орта әср сәјјаһларынын гејдләри дә ајдын көстәрир. 1623-чү илдә Шамахыда олмуш рус тачири Федот Котов бурада һәр чүр мәһсул, хүсусилә хам ипәјин боллуғундан бәһс едәрәк јазырды ки, ипәк

1. В.В.Бартолд. Көстәрилән әсәри, с.71-73.
2. Азәрбајчан тарихи, I ч., Бакы, 1961, с.267.
3. Јенә орада.

Шамахынын өзүндә бојаныр, хам ипәк исә онун әтраф кәндләриндә һасил едилирди.[1] О заманкы Шамахынын сәнәт һәјаты вә ипәк истеһсалы саһәсиндәки габагчыл мөвгеји барәдә Авропа сәјјаһлары даһа дәјәрли мә"лумат верирләр. Адам Олеаринин јаздығына көрә, Шамахы әһалисинин башлыча мәшғулијјәти ипәк, јун әјирмәк вә тохумагдан, мүхтәлиф нөв тикмә сәнәтиндән ибарәт олмушдур.[2] Шәһәрин чәнубундакы тичарәт мәркәзиндә алабәзәк кимхалар, ипәк, гызыл вә күмүш әшјалар, ох, каман, гылынч вә с. кими һәр чүр малларла долу дүканлар варды.[3]

Азәрбајчанын орта әср ипәк истеһсалы вә ипәк тичарәтиндә Шамахынын тутдуғу тарихи мөвгеји барәдә бу мә"луматы дикәр мәнбәләр дә тәсдиг едир. 1670-чи илдә Шамахыда олмуш һолландија сәјјаһы Ј.Стрејс јазыр ки, шәһәрин чәнуб һиссәсиндә јерләшән үчтағлы дәһлиздән ибарәт базардакы /раста-базар-А.М./ дүкан вә чарасларда /тичарәт чәркәләри-А.М./ ипәк вә памбыг парчалар, күләбәтин өрпәкләр, хәз, гылынч вә дикәр сәнәт мәһсуллары сатылырды.[4] Һәр ики мә"луматдан көрүндүјү кими, ХУП әсрин һәм биринчи, һәм дә икинчи јарысында Шамахы шәһәри ипәктохума истеһсалынын вә ипәк тичарәтинин мүһүм мәркәзи олараг галырды. Мәһз бу сәбәбдән дә бураја дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән тачирләр ахышыб кәлирди. Әввәлләр олдуғу кими, бу дөврдә дә Шамахынын бејнәлхалг тичарәт мүнасибәтләринин башлыча објекти хам ипәк вә ипәк парчалар иди. А.Олеаринин вердији мә"лумата көрә, ХУП әсрин 40-чы илләриндә Ширван илдә 3000 тај, Гарабағ исә 2000 тај ипәк һасил едирди.[5] О заманкы чәки һесабы илә бир тај хам ипәјин 5,5 пуд олдуғуну нәзәрә алан М.Х.Һејдәров көстәрир ки, Ширванда 16,5 мин, Гарабағда II мин пуд ипәк истеһсал олунурмуш.[6]

Мәнбәләрдән көрүндүјү кими, ХУП әсрдә Ширван јенә дә Загафгазија ипәкчилијинин габагчыл мәркәзи сајылырды. Ширван ипәји башлыча олараг Шамахыда е"мал олунурду. Мәһз бу сәбәбдән дә

1. Хождение купца Ф.Котова в Персию. М., 1958, с.36.
2. А.Олеари. Көстәрилән әсәри, с.461-465.
3. Јенә орада, с.466.
4. Я.Стрейс. Три путешествия. М., 1935, с.245.
5. А.Олеари. Көстәрилән әсәри, с.791.
6. М.Х.Гейдаров. Города и городское ремесло Азербайджана XШ-ХУП вв. Баку, 1982, с.143.

шәрбафлыг сәнәти Шамахы әһалисинин әсас мәшғулиjjәтинә чеврилмишди. М.Чулковун jаздығына көрә, о заман Шамахыда бөjүк мигдасда ипәк тичарәти әмәлиjjаты апарылыр, онун мүкәммәл ипәк "фабрикләри" әһалиjә бөjүк мәнфәәт верирди.[I]

Шамахынын игтисади гүдрәтинин артмасынын башлыча мәнбәләриндән бири дә өлкәнин һәр тәрәфиндән бураjа хам ипәк дашынмасы иди. Е.С.Зевакин jазылы мәнбәләрә истинад едәрәк Ширванын иллик ипәк тичарәтинин 20 мин таjдан чох олдуғуну хәбәр верир.[2] Ширвандан күлли мигдарда ипәк ихрач олундуғуну вахтилә бурада олмуш Авропа сәjjаһлары /Олеари,Шарден,Чүвеjни,Картмер вә б./ да хәбәр верирләр.

Ширван ипәjи, һәр шеjдән әввәл, өзүнүн jүксәк кеjфиjjәти илә кениш шөһрәт газанмышды. Бу барәдә һәлә XY әсрин әввәлләриндә Азәрбаjчанда олмуш И.Шилтберкер дә хәбәр вермишдир. Онун jаздығына көрә, о заманлар ән jахшы ипәк Ширван ипәjи саjылырды.[3]

Шамахынын игтисади jүксәлишиндә ипәкчилик тәсәррүфаты сонралар да мүһүм рол оjнамышды. XYШ әсрин икинчи jарысында Ширванда олмуш академик С.Г.Гмелин jазырды ки, Шамахы кечмиш шөһрәти вә варидаты үчүн тәк бирчә өзүнүн бол ипәjинә борчлудур. Онун әjаләтләриндә, хүсусилә Гәбәлә маһалында һасил едилән гиjмәтли ипәк мәһсулу инди дә Шамахынын кечмиш әзәмәтини jашадыр; мәһз елә бунун саjәсиндә дә о, Шимали Иран шәһәрләринә нисбәтән үстүнлүк газанмышды. Ипәк Шамахы фабрикләринин мәһсулларына гибтә оjатмагла, ону мәшһур тичарәт мәскәнинә чевирмишдир.[4] Мүәллифин jаздығына көрә, бу дөврдә Шамахыдан Иранын һәр тәрәфинә, Русиjа вә Түркиjәjә ипәк ихрач едилирди.[5]

Феодал чәкишмәләри нәтичәсиндә Ширванын шәһәр һәjатында үмуми дурғунлуғун давам етмәсинә бахмаjараг,XYШ әсрин 60-чы илләриндә Шамахы шәрбаф карханалары һәлә дә гызғын фәалиjjәт көстәрмәкдә иди.[6] XYШ әсрин сонларында бу карханаларда I500 тохучу дәзка-

I.М.Чулков.Историческое описание Российской коммерции,I ч., П китаб,СПб.,I78I,с.6I4.
2.Е.С.Зевакин.Очерки по истории Азербайджана и Ирана XYI-XYП вв, I һиссә,Бакы,I938,с.56-57.
3.И.Шилтберкер.Көстәрилән әсәри,с.33,4I.
4.С.Г.Гмелин.Путешествие по России,Ш һиссә,СПб.,I789,с.99
5.Jенә орада,с.I00.
6.П.Семенов.Географическо-статистический словарь Российской империи,Y ч.,СПб.,I885,с.788.

һы ишләjирди.[I] Һәмин дөврдә Дәрбәнддә фәалиjjәт көстәрән I95 тохучу карханасынын 30-да ипәк парча тохунурду.[2]

Ширван ипәjинин шөһрәтинин jүксәлмәсиндә әввәлләр олдуғу кими, Шәки вә Гәбәлә маһаллары көркәмли рол оjнаjырды. Хүсусилә Шәкидә күлли мигдарда jүксәк кеjфиjjәтли ипәк һасил олунурду.[3]

Мәнбәләрдән көрүндүjү кими, бу дөврдә Азәрбаjчан ипәjинин бир һиссәси харичә ихрач едилир, jердә галан һиссәси исә jерли ипәктохума мүәссисәләринә сәрф олунурду. Беләликлә, кәнд күмдарлары илә ири вә хырда сәнәт мүәссисәләри арасында гызғын мүбадилә кедир, башга сөзлә, тичарәт-базар әлагәләри кет-кедә күчләнирди. Хам ипәк истеһсалчылары илә шәрбафлар арасында игтисади әлагәләрин кенишләниб мөһкәмләнмәси вахтилә феодал ара мүһарибәләри вә харичи истилачыларын төрәтдиjи дағынтылар нәтичәсиндә тәнәззүлә уғраjан сәнәт мәркәзләринин jенидән дирчәлмәсинә шәраит jарадырды.

Орта әср тохучулуг ән"әнәләрини лаjигинчә давам етдирән Шамахы шәһәриндә һәлә дә зәнкин чешиддә зәриф ипәк мә"мулатı тохунмагда иди. Буну о дөврүн jазылы мә"луматларындан да аjдын көрүрүк. С.Г.Гмелин Шамахы карханаларында өлчү, кеjфиjjәт, дезүм вә рәнк е"тибарилә фәргләнән зәнкин чешиддә ипәк мә"мулаты тохундуғуну хәбәр верир.[4]

XYШ әсрин икинчи jарысында Ширванын ипәк парча истеһсалы мәркәзләри арасында Шамахы илә jанашы, Басгал, Мүчү, Гисмән вә Лаһыч кәндләри[5] мүһүм jер тутурду. Мүчү кәнди хүсусилә ипәксарыма вә ипәктохума дәзкаһлары истеһсалы саһәсиндә кениш шөһрәт газанмышды.[6]

I.В.Левиатов.Көстәрилән әсәри, с.53.
2.Архив внешней политики России,ф.персид.,д.I58,лл.56-57 /Бах: Гаси Абдуллаjев.Азербайджан в XYШ веке и взаимоотношения с Россией.Баку,I965,с.I36/.
3.С.Броневский.Новейшие географические и исторические известия о Кавказе.П һиссә,М.,I823,с.44I.
4.С.Г.Гмелин.Көстәрилән әсәри,Ш һиссә,с.I02.
5.В.Левиатов.Көстәрилән әсәри,с.53.
6.Jенә орада.

Азәрбајчандан харичә ихрач олунан тичарәт маллары арасында јенә дә ипәк башлыча јер тутурду. Һәтта Азәрбајчан-Русија тичарәт мүнасибәтләринин инкишафында ипәк алвери һәлледичи рол ојнамышдыр. Хүсусилә Русијада мануфактура сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан ипәјинә тәләбатын артмасы бу өлкәләр арасында игтисади әлагәләри даһа да күчләндирмишди. Хәзәрсаһили вилајәтләри әлә кечирмәјә чалышан Русијанын игтисади нијјәтләри арасында Шәрг тичарәтини Волга-Хәзәр су јолу илә Русијаја јөнәлтмәк, беләликлә дә ипәк тичарәтиндә өзү үчүн инһисарчы мөвге јаратмаг вә Азәрбајчан ипәјинә саһиб олмаг сә"јләри мүһүм јер тутурду.[1]

Рус чарлары һәр вәчһлә чалышырдылар ки, Азәрбајчан ипәји јалныз Русијаја ихрач олунсун. Мәһз бу сәбәбдән дә онлар Русијаја ипәк ихрач едән тачирләри ширникләндирмәк үчүн мүәјјән вахтлар һәтта ипәк алверини көмрүкдән азад едир вә онун нәгд пула сатылмасына ичазә верирдиләр. ХУШ әсрин сонларында Азәрбајчандан Русијаја орта һесабла илдә 20-22 мин пуддан чох хам ипәк ихрач олунурду.[2]

Азәрбајчанын ипәк тичарәтиндә јерли тачирләрлә јанашы, феодал һакимләрин өзләри дә билавасит әјахындан иштирак едирдиләр. Онлар ипәк алвериндән бөјүк мәбләгдә кәлир көтүрүрдүләр. Белә бир факты хатырлатмаг кифајәтдир ки, 1768-чи илин август ајында тачир Абдулланын мүшајәти илә Салјандан Һәштәрхана киржим вә сандал васитәсилә тәкчә бир сәфәрдә шәкили Һүсејн хана вә онун вәзири Дост Мәһәммәдә мәхсус 60 тај хам ипәк көндәрилмишди.[3]

Азәрбајчандан Русијаја бу дөврдә тәкчә хам ипәк дејил, һабелә тохума ипәк мә"мулаты да ихрач едилирди. Бу мәһсуллар арасында јенә дә Шамахы вә Тәбриз карханаларынын һазырладыглары ипәк маллар мүһүм јер тутурду.[4] О дөврүн мәнбәләриндә Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк мә"мулатынын ХУШ әсрә гәдәр кәлиб чатмыш бир сыра нөвләринин/мүхтәлиф чешидли кәлагајылар, чүрбәчүр чешиддә атлазлар, дараји, кисәји, гүтни, бохча, гумаш, тафта, гуршаг, гановуз, мов, чечим вә с./ адларына тәсадүф олунур.[5]

1. Азәрбајчан тарихи, I ч., Бакы, 1961, с.315.
2. Һ.Б.Абдуллајев. Көстәрилән әсәри, с.424-425.
3. Архив внешней политики России. ф.персид., д.12, лл.104-105/Бах: Һ.Абдуллајев. Көстәрилән әсәри, с.448/.
4. С.Г.Гмелин. Көстәрилән әсәри, с.100-101.
5. Јенә орада, с.100.

Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатынын аграр сәчијјә дашымасы, онун тарихән дүчар олдугу игтисади-техники керилик үзүндән ән"әнәви ипәк тохучулугу нәинки Гәрби Авропа өлкәләри илә, һәтта инкишаф е"тибарилә ондан хејли кери галан Русија илә ејни вахтда мануфактура инкишафы мәрһәләсинә дахил ола билмәмишди. Мәһз бу сәбәбдән дә истәр еркән сәнаје инкишафы јолуна дүшмүш Гәрби Авропа өлкәләри, истәрсә дә мануфактура мәрһәләсинә нисбәтән кеч гәдәм гојмуш Русија һәр вәчһлә Азәрбајчаны өзләринин хаммал базасына вә сатыш базарына чевирмәјә чалышырды. Бу да тәсадүфи дејилди. Тарихи шәраит үзүндән лабүд сурәтдә техники керилик кирдабына дүчар олмасына бахмајараг, Азәрбајчан рус мануфактурасына кәрәк олан ән зәрури хаммал сәрвәтләринин зәнкин еһтијатына малик иди. Һәмин сәрвәтләри әлә кечирмәк үчүн ХУШ әсрин сону вә XIX әсрин әввәлләриндә чар Русијасынын ишгалчылыг сә"јләри мәһз бура јөнәлмишди. Азәрбајчанын хаммал сәрвәтләри, о чүмләдән зәнкин хам ипәк еһтијаты рус чаризминә раһатлыг вермирди. Чар мүтләгијјәтинин о заманкы ишгалчылыг планларында Загафгазија, о чүмләдән Азәрбајчанын әлә кечирилмәси хүсуси јер тутурду.

2. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә ипәкчилијин вәзијјәти.

Азәрбајчан XIX јүзиллијә гәдәм гојаркән онун мәһсулдар гүввәләрини һәрәкәтә кәтирә биләчәк сосиал-игтисади просесләр хејли дәрәчәдә ләнкимишди. Бу сәбәбдән дә мәдәни-техники инкишаф сәвијјәси е"тибарилә о, еркән сәнаје инкишафы јолуна дүшмүш өлкәләрдән хејли керидә галырды. Керилик өзүнү сосиал-игтисади инкишафын бир чох саһәләриндә, хүсусилә техники саһәдә даһа габарыг шәкилдә бүрузә верирди. Бу чәһәт өзүнүн мәнфи тә"сирини өлкәнин тарихи инкишафынын сонракы кедишиндә, о чүмләдән Русијаја бирләшдириләндән сонракы бүтүн тарихи дөвр әрзиндә ајдын екс етдирирди. "Халглар һәбсханасы" олан чар Русијасы өзүнүн дикәр учгар мүстәмләкәләри кими, Азәрбајчаны да јалныз хаммал истеһсал едән аграр өлкә һалында сахламаға чалышырды.

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан халгынын сијаси һәјатында баш верән һадисәләр чаризмин мүстәмләкәчилик нијјәтләри илә үзви сурәтдә бағлы олдуғундан објектив сурәтдә онун тарихи ин-

кишафынын сонракы кедишинә чидди тә"сир көстәрмишдир. Мәнфур мүстәмләкәчилик сијасәти јүрүдән чаризм Азәрбајчаны керидә галмыш аграр өлкә һалында сахламаг вә беләликлә дә ону рус сәнајесинин учуз хаммал базасына чевирмәк нијјәтләрини ардычыл сурәтдә, дөнмәдән давам етдирирди.

Бирләшмәдән сонракы илк дөврләрдә мүтләгијјәт һөкумәти игтисадијјат саһәсиндә әсас диггәтини Русијаја хам ипәк ихрач етмәјә јөнәлтмишди. Чар мә"мурлары өзләринин илк рапортларында Ширван ипәјинә јүксәк гијмәт верир вә ону дөвләт хәзинәсинин кәлирли саһәләриндән һесаб едирдиләр. Һәштәрхан лиман көмрүкханасынын рәиси А.С.Иванов кенерал Тормосова көндәрдији 25 јанвар 1809-чу ил тарихли мәктубунда Ширван әјаләтиндә илдә 500 пуда гәдәр ә"ла нөв хам ипәк һасил олундуғуну вә һәмин ипәкдән 1000-ә гәдәр тохучу дәзкаһы олан јерли "ипәк мануфактураларында" мүхтәлиф нөвдә ипәк маллар һазырланараг, јерли истеһлакдан әлавә Губа, Дәрбәнд, Салјан, Јелизаветпол /Кәнчә-А.М./, Чар, Дағыстан, Ләнкәран, Бакы, Гызлар вә Һәштәрхана көндәрилдијини хәбәр верир.[1] Бу гијмәтли хаммал нөвүнү хәзинәнин башлыча верки мәнбәләриндән биринә чевирмәк вә онун Русијаја ихрачыны тә"мин етмәк чар мүшавирләрини чидди дүшүндүрүрдү. Бу ишлә билаваситә чар ордусунун баш команданы кенерал Јермолов шәхсән өзү мәшғул олурду. Онун 1823-чү ил декабрын 14-дә Малијјә вә Тичарәт назири кенерал Канкринә јаздығы мәктубунда дөвләт хәзинәсинин нәфинә бир сыра мүсәлман әјаләтләриндән јүксәк кејфијјәтдә ипәк топланмасындан вә Русијада ипәјин гијмәтинин јүксәк олмасы үзүндән онун Москва, јахуд Макаревск јармаркасына көндәрилмәси лүзумундан бәһс олунур.[2] Граф Паскевичә мүрачиәтлә јазылмыш башга бир мәктубдан исә ајдын олур ки, Ширвандан чар хәзинәсинин нәфинә топланан хам ипәк үмуми мәһсулун бешдә бир һиссәсини тәшкил едирмиш.[3]

Верки шәклиндә Азәрбајчандан топланмыш хам ипәк Мәркәзи Русијанын ипәксарыма фабрикләриндә е"мал едилдикдән сонра һазыр кәләф һалында кери гајтарылараг, јерли шәрбафлара баһа гијмәтә са-

I.Акты,собранные Кавказской Археографической Комиссией /бундан сонра: АКАК/,IY ч.,с.83.
2.АКАК, Y ч.,с.253.
3.Јенә орада, YП ч.,с.186.

тылырды. XIX әсрин биринчи јарысына аид материаллардан көрүндүјү кими, гаты мүстәмләкәчилик сијасәти јүрүдән рус мүтләгијјәти илк вахтлар чалышырды ки, Азәрбајчанда ипәк е"малы сәнајесинин инкишафына јол вермәсин. О дөврүн игтисади мәсәләләри илә мәшғул олан мүәллифләрдән биринин јаздығына көрә,"Русијанын мүстәмләкәси олмаг е"тибарилә Загафгазија мануфактураја малик олмамалыдыр; алимләрин нәзәр-диггәтинә белә бир анлајыш ајдын чатдырылмалыдыр ки, бурада јалныз о мүәссисәләр јарадыла биләр ки, онларын инкишафы үчүн чәнуб күнәшинин сәмәрәли тә"сири, әләлхүсус да фајдалы су вә с. амилләр зәруридир. Чәсарәт едиб дејә биләрик ки, бу бүтөвлүкдә рус мануфактурачылығынын әһәмијјәтли дәрәчәдә хејринә ола биләр; зира мүшаһидәчи агилләрин сөјләдији кими, буранын сакинләринин мәшғулијјәт нөвүнү тәбиәт өзү мүәјјән етмишдир; одур ки, мөвчуд оланлары ләғв етмәмәли, јени мүәссисәләрин јарадылмасына исә јол вермәмәли".[1]

Русија тохучулуг мануфактуралары үчүн рәгиб сајылан, елә бу сәбәбдән дә чар мә"мурлары вә дикәр мүтләгијјәт нөкәрләринин јасаг һесаб етдији бу чүр "зәрәрли мануфактура" нөвләриндән бири мәһз јерли шәрбафханалар иди. Она көрә дә рус фабрик саһибләринин мәнафејини нәзәрә алан чар мә"мурлары Азәрбајчанын барама истеһсалы мәркәзләриндә әсас диггәтләрини ипәк е"малы ишинә вә онун кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә јөнәлдир вә јерли ипәк тохучулуғуна тамамилә биканә мүнасибәт бәсләјирдиләр. Јерләрдә ипәксарыма ишинин јахшылашдырылмасы гајғысынын артырылмасы исә, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлирди ки, Мәркәзи Русија фабрикләринә тез корланан бөјүк һәчмли барама јүкүнә нисбәтән е"мал олунмуш һазыр ипәјин көндәрилмәси даһа мүнасиб иди. Габланма чәтинликләри вә корланма еһтималы чох олан бараманы о дөврүн нәглијјат васитәләри илә узаг мәсафәјә иткисиз чатдырмаг әлавә зәһмәт вә гајғы тәләб едирди. Малијјә вә тичарәт назири Канкрин барон Розенә јаздығы мәктубда ачыг сурәтдә билдирирди ки, ипәјин сарынмасы әмәлијјаты чиллә вә лүлә /ара ипәји/ һазырламаг мәгсәдилә онун товланмасындан әсаслы сурәтдә фәргләндијиндән бу ишин илк мәрһәләсини јерләрдә, икинчи мәрһәләсини исә мәркәзи фабрикләрдә көрмәк даһа сәрфәлидир. Хүсусилә 1825-чи илдән е"тибарән

I.Сын отечества за 1834 г. № 27-34, с.44-45.

Москвада ипәктохума фабрикләринин кениш јајылмасы вә бурада ипәктовлама әмәлијјатынын тәкмилләшмәси бир даһа тәләб едир ки, Загафгазија әһалисинин башлыча гајғысы јүксәк кејфијјәтли хам ипәк һасил етмәкдән ибарәт олмалыдыр.[1]

Русија ипәк сәнајесинин хаммала олан еһтијачы Азәрбајчанда ипәк истеһсалынын инкишафына күчлү тәкан вермишдир. Ипәкчилијин хәзинә үчүн сәрфәли олдуғуну вә рус ипәк сәнајесинин тәләбатыны нәзәрә алараг чар һөкумәти кәнд тәсәррүфатынын бу саһәсини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмәјә башлады.[2] Башлыча барамачылыг рајонларында ипәк е"малы мүәссисәләринин јаранмасы, Загафгазијада ипәкчилији вә тичарәт сәнајесини јајан чәмијјәтин тә"сис едилмәси, нүмунәви ипәкчилик мәктәбләринин ачылмасы әчнәби барама гурду чинсләринин /Италија,Франса,Чин, Јапонија вә с./ тохумунун кәтирилмәси, күмдарлардан вахтилә алынан веркиләрин ләғв едилмәси вә с. кими һөкумәт вә тичарәт сәнаје даирәләри тәрәфиндән һәјата кечирилән әмәли тәдбирләр нәтичәсиндә Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфаты јенидән дирчәлмәјә башламышдыр. Јаранмыш јени әлверишли шәраитдә Азәрбајчан күмдарларынын фәдакар әмәји өз бәһрәләрини верир. Ипәкчилик әһалинин игтисади һәјатында мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәјә башлајырды. Хүсусилә ипәк ихрачатынын артмасы илә әлагәдар олараг, барамачылыг тәсәррүфатынын әмтәә характери хејли дәрәчәдә күчләнмишди. Бу сәбәбдән дә күмдарлар әлдә етдикләри барама мәһсулунун чох чүзи бир һиссәсини өз еһтијачлары үчүн сахлајыр, галан бөјүк гисмини исә рәвач әмтәә мәһсулу кими, ја јерли шәрбафлара сатыр, ја да Русија вә Гәрби Авропа өлкәләринә ихрач едирдиләр. Ипәкчилик тәсәррүфатында баш верән бу мүтәрәгги мејлләр Азәрбајчан ипәјинин көһнә шөһрәтини бәрпа етмәклә јанашы, ипәк һасилатынын, хүсусилә сатлыг ипәк мәһсулунун мигдарынын сүр"әтлә артмасына сәбәб олмушдур. Мәһз бу сә"јләрин нәтичәсиндә XIX әсрин 30-чу илләриндә Загафгазијада иллик ипәк һасилаты I5.000 пуда чатдығы һалда, һәмин әсрин орталарында онун мигдары ики дәфәјә јахын артараг, 24-32 мин пуда галхмышды.[3] Мүтәхәссисләрин "чичәкләнмә дөврү" адландырдыглары 60-чы илләрин әввәлләриндә Загафгазија күмдарлары иллик ипәк һасилатыны 50 мин пуда чатдырмышдылар.[1]

I.АКАК, УШ ч., с.I99.
2.А.С.Сумбатзаде.Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку,I958,с.I28.
3.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.I59,I65.

Өлкәдә истеһсал олунан ипәјин әсас һиссәси Загафгазијанын башлыча ипәкчилик рајонлары сајылан Азәрбајчан әјаләтләринин пајына дүшүрдү. "Гафгаз" гәзетинин јаздығына көрә, Загафгазија ипәјинин бөјүк һиссәсини Шамахы губернијасы, хүсусилә онун үч гәзасы: Шамахы, Шуша вә Нуха гәзалары верирди.[2] Бу дөврдә бүтүн Загафгазија әразисиндә һасил едилән хам ипәјин јарыја гәдәри, јә"ни I5.000 пуду тәкчә Нуха гәзасынын пајына дүшүрдү.[3]

Бу илләрдә Загафгазијада ипәкчилијин чичәкләнмәсинин бир сәбәби дә һәмин вахт барама гурду хәстәлијинин Гәрби Авропада ипәкчилијә ағыр зәрбә јетирмәси иди.[4] Она көрә дә чәтин вәзијјәтә дүшмүш Гәрби Авропанын ипәк фабрики саһибкарлары Загафгазијадан хам ипәк вә ја барама әлдә етмәклә бөһранлы вәзијјәтдән јаха гуртармаға чалышырдылар. Бунунла белә, рус сәнајечиләри Азәрбајчан ипәјинин башлыча мүштәриси олараг галырды. "Гафгаз" гәзетинин јаздығына көрә, 50-чи илләрин әввәлләриндә Загафгазијада истеһсал олунмуш 30-35 мин пуд хам ипәјин үчдә ики һиссәсинә гәдәри Русијаја ихрач едилмиш, дөрддә бир һиссәси јерли истеһлака сәрф олунмуш, јердә галан гисми исә харичә көндәрилмишдир.[5] Русијада ипәктохума вә ипәксарыма истеһсалынын сүр"әтли инкишафы Азәрбајчан ипәјинә тәләбаты дурмадан артырырды.

Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфаты XIX әсрин икинчи јарысына уғурла гәдәм гојмушду. 60-чы илләрин әввәлләриндә о, өз инкишафынын ән јүксәк мәрһәләсинә чатмышды. I86I-чи илдә тәкчә Бакы губернијасында I7.352 пуд хам ипәк истеһсал олунмушду ки, бунун да I4.889 пуду Русијаја ихрач едилмишди.[6] Һәмин дөврдә бир сыра кустар ипәксарыма мүәссисәләри вә ири ипәк фабрикинин мејдана кәлмәси Азәрбајчанда ипәкчилијин интенсив инкишафына јахындан көмәк етмишдир.

I.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.I70.
2."Гафгаз" гәзети, I854, № 53.
3.Н.Потехин.Шелководство Шемахинской губернии и Цар-Абадская школа.Бах:Вестник промышленности,М.,I860,X ч.,№I0,с.2.
4.В.Д.Мочалов.Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в М.,I958,с.352.
5.Јенә орада,с.352-353;һәмчинин бах:"Гафгаз" гәзети,I85I,№53.
6.М.К.Рожкова.Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия.М.,I949,с.I3I.

Н.Н.Шавров XIX әсрин 50-60-чы илләрини "Гафгаз ипәкчилијинин гызыл әсри" адландыраг кестәрирди ки, бу мүддәт әрзиндә о, елә бир инкишаф зирвәсинә чатмышды ки, һәмин јүксәклијә нә о вахта гәдәр, нә дә ондан сонра галха билмәмишдир.[1] Лакин бу мүвәффәгијјәтләр о гәдәр дә узун давам етмәмиш вә тезликлә /1864-1865-чи илләрдә/ ипәкгурду хәстәлији Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатыны да чулғаламышды. Азәрбајчана Гәрби Авропа өлкәләриндән кечмиш ипәкгурду хәстәлији илә угурсуз мүбаризә мүсбәт нәтичә вермәдијиндән ән"әнәви ипәк истеһсалы мәркәзләриндә һәтта күмдарларын бир гисми бүтүн үмидләрини үзәрәк, тут бағларыны доғрамаға вә онларын јериндә мејвә вә үзүм бағлары салмаға мәчбур олмушдур.[2]

Хәстәлик нәтичәсиндә Азәрбајчан ипәкчилијинә үз вермиш тәнәззүл хејли мүддәт давам етмишдир. О заманкы дөври мәтбуатда ипәкчилик тәсәррүфатында баш вермиш бу бөһран бөјүк бәдбәхтлик кими гијмәтләндирилирди: Загафгазијанын ипәкчилик рајонларына бөјүк тәләфат үз вермишдир. Өлкәнин сәнаје истеһсалынын башлыча саһәси вә халг рифаһынын гүдрәтли васитәси сарсылмышдыр. Нуха вә дикәр көркәмли ипәкчилик мәнтәгәләри өз шан-шөһрәтини вә әзәмәтини итирмишдир. Ипәкгурду хәстәлији бу илдән е"тибарән өзүнү сон дәрәчә ағыр формада тәзаһүр етдирмишдир.[3] Лакин 70-чи илләрин әввәлләриндән е"тибарән Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфаты тәдричән бәрпа олунмаға башламышдыр.[4] 1874-чү илдә тәкчә Јелизаветпол губернијасында күмдарлар 159.604 пуд барама јетишдирмәјә мүвәффәг олмушдулар.[5] Ипәкчилик тәсәррүфаты тәдричән Бакы губернијасында да бәрпа олунурду.

70-чи илләрдә Азәрбајчан ипәкчилијинин дирчәлмәсиндә харичдән барама тохуму кәтирилмәси мүһүм рол ојнамышдыр. А.С.Сумбатзадә С.Гулишамбарова истинад едәрәк јазыр ки, гаттина хәстәлијиндән сонра јерли күмдарлар дүшдүкләри ачыначаглы вәзиј-

1. Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.166.
2. В.А.Мочалов.Кестәрилән әсәри,с.353.
3. "Записки Кавказского Общества Сельского Хозяйства"/Бундан сонра: КОСХ./,Тифлис,1865,№ 4,с.107.
4. Ә.С.Сумбатзадә.Кестәрилән әсәри,с.242.
5. Кавказский календарь на 1877 г.Тифлис,1876,с.20.

јәтдән хилас олмаг үчүн ничат јолуну барама тохумунун даһа дөзүмлү олан Јапон, Хорасан вә Бухара чинсләрини јетишдирмәкдә тапа билмишдиләр. Бу тәдбирин сајәсиндә ипәкчилик дирчәлмәјә башлады.[1]

XIX әсрин 80-чи илләри Шәрги Загафгазијада, хүсусилә Азәрбајчанда ипәкчилијин сүр"әтли инкишафы вә кениш мигјас алмасы илә сәчијјәләнир. Рәсми шәрһчиләрә әсасланан П.В.Гугушвили јазыр ки, әкәр әввәлләр бурада ипәкчиликлә јалныз кәндли тәсәррүфатлары мәшгул олурдуса, 80-чи илләрин сонларындан е"тибарән мүлкәдар вә тачирләрин бир чоху һәмин ишдән јапышараг, бу мәгсәдлә мүкәммәл күмханалар тикдирирдиләр.[2] Н.Н.Шавровун јаздығына кәрә, кечән әсрин 80-чи илләринин орталарында Азәрбајчанын 800-дән чох кәнди барамачылыгла мәшгул олурду.[3]

80-чи илләрдә Азәрбајчанда ипәкчилијин интенсив инкишафы вә јенидән әһалинин севимли мәшгулијјәт саһәсинә чеврилмәсиндә Мәркәзи Русија ипәк е"малы сәнајесинин хаммала олан еһтијачыны өдәмәк нијјәтиндән ирәли кәлән һөкумәт тәдбирләри /1887-чи илдә Гафгаз ипәкчилик стансијасынын тә"сис олунмасы, Нуха вә Шуша гәзаларында онун шө"бәләринин ачылмасы, јерли күмдарларын е"тибарыны газанмыш селлүлјар барама тохумунун пајланмасы, кәнд мүәллимләринин кәмәји илә мәктәбләрин нәздиндә барамагурдунун нүмунәви бәсләнмәси ишинин тәшкили, ипәкчилик үзрә сәрки, мүшавирә вә гурултајларын кечирилмәси вә с./ мүһүм рол ојнамышдыр.[4]

Бу илләрдә барамачылығын кур инкишафы вә сатлыг барама мәһсулунун чохалмасы Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатларынын бир чохунда чидди тәбәддүлата сәбәб олмуш, онларын игтисади характерини хејли дәјишдирмишдир. Бу чәһәт ингилабдан әввәлки ипәкчилик мүтәхәссисләринин диггәтиндән јајынмамышдыр. Н.Н.Шавров Нуха вә Шамахы гәзаларынын Курсаһили кәндләринин ипәкчилик тәсәррүфатларында 80-чи илләрдән башлајараг ихтисаслашма кетдијини хәбәр верәрәк кестәрирди ки, бурада тут бағларынын саһиб-

1. С.Гулишамбаров.Обзор фабрик и заводов Закавказского края/Бундан сонра:ОФЗЗК/,Тифлис,1894,с.307-308; Ә.С.Сумбатзадә.Кестәрилән әсәри,с.244.
2. И.Сегаль.Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.Тифлис, 1902,с.159-160; П.В.Гугушвили.Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв.Тбилиси,1960,с.41.
3. Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.178.
4. В.Д.Мочалов.Кестәрилән әсәри,с.353.

ләри билаваситә өзләри барамачылыгла мәшгул олмурлар; онлар баг вә күмханаларыны һазыр барама мәһсулунун үчдә ики һиссәсинә, јахуд јарылыгына кумдарлара ичарәјә верирдиләр. Бә"зән исә чәкилликләрин саһибләри өзләри барама гурду бәсләјирдиләр. Лакин бу һалда онлар муздлу ишчи гүввәсиндән истифадә едир вә әлдә олунмуш барама мәһсулунун бешдә бир, јахуд үчдә бир һиссәсини муздура верирдиләр.[I]

Көрүндүјү кими, хырда әмтәә истеһсалчысы олан вә өз аилә үзвләринин шәхси әмәјинә әсасланан кумдарларла јанашы, муздлу әмәк әсасында гурулмуш нисбәтән ири барамачылыг тәсәррүфатлары да мејдана чыхмышды. Ә.С.Сумбатзадә XIX әсрин сон рүбүндә Азәрбајчан ипәкчилијини сәчијјәләндирәрәк онун әсасыны шәхси әмәјә әсасланан хырда кумдар тәсәррүфатлары тәшкил етдијини вә кәндин варлы зүмрәләринә мәхсус ири ипәкчилик тәсәррүфатларына тәкәмсејрәк һалда тәсадүф олундугуну хәбәр верир.[2]

Әсрләр боју ипәкчилик тәсәррүфаты кәндли аиләләринин әлиндә чәмләшмишди. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә ипәк истеһсалы илә гисмән бәј вә тачир аиләләри дә мәшгул олмаға башламышды. Буна бахмајараг, ипәкчилијин хырда әмтәә характери дәјишмәмишди.

XIX әсрин сонларында Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатлары јенә дә өзүнүн кеһнә, ән"әнәви мәркәзләриндә: Нуха, Әрәш, Чәбрајыл, Чаваншир вә Шуша гәзаларында, Загатала даирәсиндә, Кејчај, Шамахы, Губа вә Нахчыван гәзаларында чәмләшмишди. Ипәкчилик, һәмчинин, Јелизаветпол вә Зәнкәзур гәзаларынын кәндли тәсәррүфатларында нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә мүһүм рол ојнајырды.[3]

Барамачылыг Азәрбајчанын һәр јеринә кениш сурәтдә јајылмасына вә ән"әнәви сәчијјә дашымасына бахмајараг, ипәк истеһсалы мәркәзләри инкишаф сәвијјәсинә вә әһалинин игтисади күзәранындакы әһәмијјәтинә көрә бир-бириндән фәргли мәһәлли хүсусијјәтләрә малик иди. Хүсусилә XIX әсрин сонларына доғру ипәкчилик тәсәррүфатынын тәркиб һиссәләрини тәшкил едән бөлмәләрин демәк олар ки, һамысынын әмтәә характери кәсб етмәси илә әлагәдар оларағ, мәһәлли ипәкчилик мәркәзләри арасында фәргләр даһа да күчләнмишди.

I.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.247-248.
2.Ә.С.Сумбатзадә.Көстәрилән әсәри,с.250.
3.В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.353-354.

Бу чәһәт Јелизаветпол губернијасынын тимсалында даһа ајдын нәзәрә чарпырды. Бу дөврдә о, тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Загафгазијада ипәкчилијин башлыча мәркәзи сајылырды.[I] XX әсрин әввәлләринә јахын бүтүн Загафгазијада истеһсал олунмуш 450 мин пуд барама мәһсулунун јарыдан чоху, јә"ни 250 мин пуду тәкчә Јелизаветпол губернијасынын пајына дүшүрдү.[2] Губернијанын әсас ипәкчилик мәркәзләри Нуха, Чәбрајыл вә Шуша гәзаларында јерләширди. В.Д.Мочалов статистик материаллара әсасланараг кечән әсрин 90-чы илләриндә бу гәзаларда ипәкчилијин мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдијини вә 60-чы илләрин әввәлиндәки јүксәк истеһсал сәвијјәсинә јахынлашдығыны гејд едир.[3]

Нуха гәзасында ипәк истеһсалы кәндли тәсәррүфатында тахылчылыгдан сонра башлыча јер тутурду. Гәзанын кумдар кәндләринин бөјүк әксәријјәти ипәк е"малы мәркәзләринә чеврилмиш Нуха шәһәри вә Варташен /Озан-А.М./ кәндинин әтрафында чәмләшмишди. Һәмин кәндләрдә фәрди аиләләрин бешдә дөрд һиссәси барамачылыгла мәшгул олурду.[4] Тәсәррүфат мәшгулијјәтинин бу нөвү тәдричән өз характерини дәјишәрәк тичарәт ипәкчилији сәчијјәси кәсб едирди. Нуха гәзасы барама вә ипәк алверинин ихтисаслашдырылмыш базарына чеврилмишди.[5]

Јелизаветпол губернијасы ипәк истеһсалы саһәсиндәки үстүн ролуну XX әсрин әввәлләриндә дә сахламышды. О дөврдә Загафгазијада истеһсал олунан ипәјин јарыја гәдәрини јенә дә һәмин губернијанын кумдарлары верирди. I9I0-чу илин статистик мә"луматына көрә, губернијада I53.500 пуд барама мәһсулу топланмышды.[6]

Шәрги Азәрбајчанда ипәкчилик ән чох Кејчај, гисмән исә Шамахы гәзасында инкишаф етмишди. Ләнкәран вә Губа гәзаларында јерли әһалинин тәсәррүфат мәишәтиндә барамачылыг чүзи јер тутурду.[7]

I.В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.359.
2."Труды Кавказского отдела Российского общества садоводства", V ч.,I бур.,Тифлис,I90I,с.33I.
3.Сборник сведений о Елисаветпольской губернии.Тифлис,I902, с.I70; В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.359.
4.Ф.Шимановский.О состоянии шелководства в Нухинском районе. "Труды КОСХ",I885,№ 2-3,с.I28.
5.В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.36I.
6.Обзор Елисаветпольской губернии за I9I0 г.Тифлис,I9II,с.9I.
7.В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.362.

XIX әсрин сонларында Загатала даирәсиндә минә јахын аилә күмдарлыгла мәшғул олурду.[I] Нахчыван гәзасы бүтүн Гафгазда ән јахшы ипәкчилик рајону кими мәшһур иди.[2] Хүсусилә гәзанын Ордубад саһәсиндә ипәкчилик әһалинин ән севимли мәшғулијјәти сајылырды. Бурада һәтта өзүнүн хүсуси тумчарлығы олмајан аиләләр дә барамагурду бәсләјирди[3].

XIX јүзилликдә Азәрбајчан ипәкчилик тәсәррүфаты кениш мә"нада бир-бирилә үзви сурәтдә бағлы олан мүхтәлиф мәшғулијјәт саһәләрини: тутчулуг, барамачылыг, ипәкәјирмә, ипәксарыма, ипәкешмә, ипәктохума /шәрбафлыг/, ипәкбојама вә с. кими сәнәт вә пешә нөвләрини әһатә едирди.

XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг јерли ипәк е"малы сәнајесинин интенсив инкишафы ипәксарыма ишинин сәнаје характери алмасына вә беләликлә дә мүстәгил истеһсал саһәсинә чеврилмәсинә сәбәб олмушдур.[4] Хүсусилә 80-чи илләрдән е"тибарән Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатында вәзијјәт әсаслы сурәтдә дәјишмишди. Сәнаје үсулу илә ипәк е"малынын сүр"әтли инкишафы барама мәһсулунун кустар үсулла ипәк кәләфинә чеврилмәсини, јахуд ата-баба гајдасы илә әл дәзкаһларында ондан тохума мә"мулаты һазырланмасыны игтисади бахымдан лүзумсуз етмишди. Бу чәһәт ипәкчилик мүтәхәссисләринин о заманкы мүшаһидәләриндән дә ајдын көрүнүр. Кәндлиләр даһа әввәлләр олдуғу кими, бараманы дәдә-баба дәзкаһларында сарыјыб хам ипәк һалына салмаг вә јахуд ондан чечим тохујуб сатмаг әвәзинә, билаваситә ону бухарла ишләјән ипәксарыма фабрикләринә вермәји даһа үстүн тутурдулар.[5] Бунунла белә, сәнаје үсулу илә һасил олунмуш фабрик ипәји јүксәк кејфијјәтинә вә нисбәтән учуз баша кәлмәсинә бахмајараг, истәр әјирмә, истәрсә дә сарыма техникасы илә һасил олунмуш кустар ипәк истеһсалыны сыхышдырыб тамамилә арадан чыхара билмәмишди. Бунун башлыча сәбәби, һәр шејдән әввәл, әһалинин мәишәтиндә кечи тохумалы ипәк мә"мулатына тәләбатын һәлә дә узун мүддәт давам етмәси вә бунун-

I.Труды Кавказской шелководственной станции/бундан сонра: КШС/, УШ ч.,Тифлис,I896,с.37.
2.Тр.КШС,XI ч.,Тифлис,I904,с.99.
3.В.Геевский.О состоянии шелководства в Ордубатском участке.Бах: Тр.КОСХ,I855,№ 2-3,с.167.
4.В.Д.Мочалов.Көстәрилән әсәри,с.354.
5."Кавказское сельское хозяйство",I902,№ 38,с.605.

ла әлагәдар олараг биширмә јолу илә әлдә олунан пиләдән әјрилмиш спесифик сап нөвүнә /кечи/ еһтијачын галмасы илә изаһ олунур. Манчылыг васитәсилә кустар ипәксарыма техникасына кәлинчә, гејд етмәк лазымдыр ки, ипәк истеһсалынын бу саһәсинин фабрик ипәји илә јанашы давам етдирилмәси лабүдлүјү илк нөвбәдә јерли ипәктохума карханаларынын /шәрбафханаларын/, сөнүк шәкилдә дә олса, өз фәалијјәтини һәлә дә давам етдирмәси вә бунун нәтичәсиндә манчылыг ипәјинә тәләбатын галмасы илә изаһ олунур. Кустар сарыма техникасынын давам етдирилмәсиндә шәрбаф карханалары илә јанашы, ев пешәси сәчијјәси дашыјан кечи тохучулугунун да мүәјјән ролу олмушдур. Белә ки, кечи мә"мулаты, хүсусилә чечим тохучулугунда чох вахт чиллә мәгсәдилә манчылыг ипәји ишләнирди. Јүксәк истеһсал кејфијјәтинә, хүсусилә кечи сапа нисбәтән һамар вә даһа дөзүмлү олмасына көрә чечим истеһсалында тохучу гадынлар манчылыг ипәјинә үстүн јер верирдиләр.

Кустар ипәк е"малынын һәр ики үсулунун /әјирмә вә сарыма/ XX әсрин әввәлләринәдәк давам етмәсиндә ән"әнә мүһафизәкарлығы да аз рол ојнамамышды. Јүксәк кејфијјәтинә бахмајараг, сатыналма фабрик ипәји хүсусилә кустар ипәк мә"мулаты тохучулары үчүн игтисади чәһәтдән о гәдәр дә сәрфәли дејилди. Ән"әнә күчү һесабына онлар өз барама мәһсулларындан, һәтта онун чыхдаш һиссәсиндән ата-баба гајдасы илә тохума вә јахуд тикмә мәгсәдилә ипәк сап-кечи һазырламағы үстүн тутурдулар.

Әјирмә үсулу илә ипәк е"малы ев пешәси сәчијјәси дашымагла, бу ишлә, бир гајда олараг, билаваситә күмдар гадынлар өзләри мәшғул олурдулар. Чечим истеһсалынын әмтәә характери алдығы барамачылыг мәркәзләриндә чох вахт чиллә һазырламаг мәгсәдилә даһа јүксәк кејфијјәтә малик олан манчылыг ипәјиндән истифадә олунурду. Бу һалда күмдар өз истеһлакы үчүн ајырдығы барама мәһсулуну гурудуб "боғандан" сонра ону сәјјар манчылыг усталарына сарытдырыр вә бу јолла хам ипәк кәләфи әлдә едирди. Еһтијач бәрк вадар етдикдә күмдарлар өз мәһсулларыны /барама, кечи вә ја хам ипәк кәләфи/ базара чыхарыб әлһарајы нәгд пул әлдә едирдиләр. Бунунла белә, ипәк мәһсулуну хаммал һалында сатмаг игтисади чәһәтдән аз сәрфәли олдуғундан күмдар гадынлар ону тохујуб мә"мулат һалына чевирдикдән сонра сатмағы даһа үстүн тутурдулар. Бе-

лә вәзијјәт XIX әсрин икинчи јарысына, јә"ни Азәрбајчанда сәнаје үсулу илә ипәксарыма истеһсалынын интенсив инкишафына гәдәр давам етмишдир. Јерли ипәксарыма фабрикләри мејдана чыхандан сонра барама мәһсулуну һәмин мүәссисәләрә сатмаг кәндлиләр үчүн даһа сәрфәли олдугундан кустар ипәк е"малы вә ја ипәк мә"мулаты истеһсалына о гәдәр дә лүзум галмырды. Бу сәбәбдән дә Азәрбајчанын ән"әнәви ипәкчилик тәсәррүфаты тәдричән барамачылыгла мәһдудлашмага башламышдыр.

Әлдә олунан материаллардан көрүндүјү кими, XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә, ипәксарыма мүстәсна олмагла, Азәрбајчанын ән"әнәви ипәкчилик тәсәррүфатынын башлыча саһәләринин һеч бириси објектив тарихи сәбәбләр үзүндән сәнаје истеһсалы мәрһәләсинә јүксәлә билмәмишдир. Доғрудур, истеһсал просесләринин спесификлији үзүндән ән"әнәви ипәк тохучулуғунун кархана формасы инкишаф е"тибарилә мануфактура сәвијјәсинә јахынлашмыш, һәтта онун астанасына кәлиб чата билмишдир. Мүхтәлиф технолокжи просесләрлә бағлы олмасына вә мүкәммәл әмәк бөлкүсүнә, башга сөзлә десәк, мануфактураја хас олан башлыча истеһсал хүсусијјәтләринә малик олмасына бахмајараг, Азәрбајчанда мәһсулдар гүввәләрин ләнк инкишафы, хүсусилә техники керилик үзүндән кархана тохучулуғу сөзүн һәгиги мә"насында мануфактура истеһсалы мәрһәләсинә јүксәлә билмәмишди. Она көрә дә шәрбафлыг вә онунла үзви сурәтдә бағлы олан истеһсал просесләри /ипәкешмә, бојама, нахышлама вә с./ Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулана гәдәр сәнаје миғјасы ала билмәмиш, хырда әмтәә истеһсалы сәвијјәсиндә галмышды. Бунун мүһүм бир сәбәби дә ондан ибарәт иди ки, рус ипәк сәнаје буржуазијасы гаты мүстәмләкәчилик сијасәти јериндән чар мүтләгијјәтинин һимајәсинә архаланараг, һәр вәчһлә Азәрбајчанда ипәк мә"мулаты истеһсалы илә бағлы сәнаје саһәләринин инкишафына чидди әнкәл төрәдирди. Јүксәк әмәк мәһсулдарлығына малик механики дәзкаһлара чохдан кечмиш Гәрби Avropa өлкәләри вә Русијанын учуз сәнаје малларынын чидди рәгабәти нәтичә е"тибарилә техники чәһәтдән зәиф олан вә бу сәбәбдән дә әл әмәјинә әсасланан ән"әнәви ипәктохума истеһсалыны, о чүмләдән шәрбаф карханаларыны тәнәззүлә уғратмышдыр. Әлбәттә, бу һал ани, бирдән-бирә баш верән просес олмамыш, шәрбафлыг сәнәти илә бағлы истеһсал ән"әнәләри хејли мүддәт давам етмишдир.

II ФӘСИЛ

КЕЧИ МӘ"МУЛАТЫ ИСТЕҺСАЛЫ

I. <u>Хаммал вә онун илкин е"малы</u>

Тарихи мә"хәзләрин касадлығы илк орта әсрләрдә Азәрбајчанда ипәкдән һазырланан мә"мулат нөвләри, онларын тохума техникасы вә башлыча истеһсал мәркәзләри барәдә там тәсәввүр әлдә етмәјә имкан вермир. Елә буна көрә дә ипәк тохучулуғунун илкин формалары, онларын инкишаф сәвијјәси, ев мәишәтиндә ипәк мә"мулатынын ролу вә с. кими мәсәләләр индијәдәк там тәфсилаты илә ајдынлашдырылмамышдыр.

Кечи тохучулуғунун тәдгигинә лагејд мүнасибәт, һәр шејдән әввәл, онунла изаһ олунур ки, Азәрбајчанда етнографик тәдгигат ишләринә башланан заман артыг кечи мә"мулаты өзүнүн мәишәт әһәмијјәтини итирмишди. Етнографик материалларын вахтында топланмамасы шәрбафлыг сәнәтинин илкин мәрһәләсини тәшкил едән кечи тохучулуғунун тәдгиги мәсәләсини хејли мүрәккәбләшдирмиш, хүсусилә онун истеһсал технолокијасынын араշдырылмасы имканыны сон дәрәчә мәһдудлашдырмышдыр.

XIX әсрин икинчи јарысындан е"тибарән фабрик үсулу илә ипәк е"малынын артмасы нәтичәсиндә кәндлиләр үчүн барама мәһсулуну сатыша чыхармаг ону тохујуб чечим мә"мулатына чевирмәкдән даһа сәрфәли иди. Белә шәраитдә кечи мә"мулаты өзүнүн әввәлки игтисади әһәмијјәтини итириб лүзумсуз олдуғундан тохучулуғун бу формасы тәдричән арадан чыхмаға башламышды. Хүсусилә Азәрбајчанын башлыча ипәкчилик мәркәзләриндә чечим тохучулуғунун тәнәззүлә уғрамасы бу гәдим истеһсал саһәсинә даир фактик материалларын топланмасыны бир гәдәр дә чәтинләшдирмишдир.

Азәрбајчан етнографијасында кечи мә"мулаты тохучулуғунун зәиф өјрәнилмәсинин дикәр бир сәбәби дә ингилабдан әввәлки әдәбијјат материалларында бу мәсәләјә даир мә"луматларын һәддиз дәрәчәдә аз олмасы илә изаһ едилир. Белә ки, XIX әсрин 30-чу илләриндән башлајараг ипәкчилик барәдә аз-чох мүнтәзәм мә"лумат верән мүвафиг әдәбијјатларда әсас диггәт чар Русијасынын һаким даирәләрини билаваситә дүшүндүрән хам ипәк е"малы мәсәләләринә јеналдилмишди. Сәнаје инкишафы јолуна дүшмүш рус буржуазијасынын

синфи мәнафеји милли учгарларда хаммал истеһсалыны дурмадан артырмағы тәләб едирди. Мүтләгијјәтә вә онун ичтимаи дајағы олан һаким синифләрә сәдагәтлә гуллуг көстәрән чар мә"мурлары вә онларын һимајәдарлығына мөһтач олан ипәкчилик мүтәхәссисләри рус тохучулуг сәнајесинин хам ипәјә тәләбатыны јүксәк сәвијјәдә едәмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Мәркәзи Русијанын ипәк фабрики саһибләрини әсасән хам ипәк марагландырдығындан мүтләгијјәт һөкумәти империјанын учгарларында,о чүмләдән Азәрбајчанда јалныз ипәк е"малы мүәссисәләринин инкишафына гајғы көстәрирди. Мәһз бунун нәтичәсиндә дә ингилабдан әввәлки мүәллифләрин әсәрләриндә Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатынын билавасите хаммал истеһсалы илә бағлы мәсәләләринин тәдгигинә кениш јер верилдији һалда, јерли истеһсал сајылан вә бу сәбәбдән дә о гәдәр дә мәһәл гојулмајан кечи мә"мулаты, еләчә дә чечим тохучулуғу онлары әсла марагландырмырды. Мәһз буна көрә дә ингилабдан әввәлки мөвчуд әдәбијјатда Азәрбајчанда ипәк е"малынын кустар вә фабрик үсуллары әтрафлы шәрһ олундуғу һалда, јерли әһали тәрәфиндән бу сәрфәли хаммал нөвүндән ев пешәси вә кустар сәвијјә дашыјан тохучулуг сәнәтиндә нечә истифадә едилдији ипәкчилик тәсәррүфаты тарихинин тәдгиги илә мәшғул олан мүтәхәссисләрин диггәтини о гәдәр дә чәлб етмәмишди. Онлары Азәрбајчандан ихрач едилән хам ипәјин мигдары вә кејфијјәти даһа чох дүшүндүрүрдү. Барама тохумуну чинсләшдириб сафлашдырмаг, хәстәликләрлә мүбаризә тәдбирләри, ипәк е"малы үсулларыны тәкмилләшдирмәк, ипәк чыхарындан максимум истифадә етмәк чәһдләри, мәһз һәмин сә"јләрин, јә"ни рус тохучулуг сәнајесинин мәнфәәтини артырмаг нијјәтинин лабүд нәтичәси иди. Бунунла belә, методоложи гүсурларына, милли вә синфи мәһдудијјәтләринә бахмајараг, ингилабдан әввәлки әдәбијјатда, пәракәндә һалда олса да, арa-сыра ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтинин мүхтәлиф мәсәләләриндән, о чүмләдән чечим тохучулуғундан бәһс едән бәзи мә"луматлара раст кәлирик. Онларын кәм-кәсирләринин етнографик чөл материаллары илә тамамланмасы кечи мә"мулаты истеһсалыны мүфәссәл шәкилдә арашдырмаға имкан верир.

Етнографик материаллардан көрүндүјү кими, кечмиш мәишәтдә кечи сап <u>һөрмә</u>, <u>тохума</u> вә <u>тикмә</u> олмагла үч мәгсәдлә ишләнмишдир. Онун башлыча тәтбиг саһәси исә тохучулуг олмушдур.

Кечи мә"мулаты истеһсалында хаммалын тәдарүкү вә онун илкин е"малы мәсәләси мүһүм јер тутурду.

Кечи сап һазырламаг үчүн әввәлчә барама күл вә сабун мәһлулунда биширилиб <u>пилә</u> һалына салынырды. Чох вахт бу мәгсәдлә чыхдаш барама /томпал,чатал,кәпәнәкләмиш,кәмсарыг/ ишләнирди. Адәтән, сағлам барамадан хам ипәк һазырланырды.

Пилә <u>әл ијии</u> /теши,әјирчәк,тағалаг/ васитәсилә әјрилирди /I табло,I-чи шәкил/. Кечи сапын назик вә ја јоғун, һамар, јахуд наһамар олмасында әјричинин пешә мәһарәти мүһүм рол ојнајырды. Адәтән, бу ишлә гадынлар мәшғул олурдулар. Пиләнин әјрилмә техникасы јун ипи хатырладырды.

Кечи сапын мөһкәм олмасы үчүн бир нечә әдәд ипәк тели бирләшдирилиб теши вә ја чәһрә илә онлара јенидән /I табло,2-чи шәкил/ тов верилирди. Бунун үчүн әввәлчә кечи сап икигат, үчгат, дөрдгат вә с. олмагла бирләшдирилиб кәләфләндикдән сонра јумагланырды.

Теши васитәсилә кечи телинә товвермә үсулу хүсусилә күмдарлар арасында кениш јајылмышды. Бунун үчүн әләк вә ја газана салынмыш бир нечә сарыглы тешинин һәрәсиндән ајрыча тел көтүрүб башга бир бош тешијә сарыјырдылар. Теши милини баш вә шәһадәт бармағын арасында буруб фырлатмагла, онун учуна бәнд олунмуш ипәк телләринә биркә тов верилирди.

Назик ипәк сап һасил етмәк лазым кәлдикдә барама там биширилиб пилә һалына салынмыр, садәчә исти суда исладылмагла онун үзәриндәки јапышган гишасы јумшалдылырды. Сонра бараманы сүпүркә илә дөјәчләјиб онларын баш товуну тапыр вә 3-4 тел ајырыб теши үзәринә сарыјырдылар. Хам ипәк һасил етмәнин бу бәсит сарыма үсулу Гарабағ зонасында сон вахтларадәк галмагда иди.[I]

Сарыма үсулу илә хам ипәк һасил етмәјин дикәр садә бир үсулу сабиг Чәбраил гәзасында гејдә алынмышдыр. Бунун үчүн исти суја салынмыш 3-4 бараманын һәр бириндән тел ајырыб хүсуси ағач лөвһәчијин дешијиндән кечирәндән сонра онлары чәкиб узадыр вә кәләфини чөзүрдүләр. Бу минвалла ипәк тели барамадан чөзүлүб ачылдыгча лөвһә үзәринә сарынырды. Кечмишдә белә үсулла сарынмыш сап-

I.Бу мә"луматы лүтфән вердији үчүн Азәрбајчан Елмләр Академијасы Тарих институтунун әмәкдашы Тофиг Талыш оғлу Вәлијевә дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

дан мүхтәлиф нөв парчалар, о чүмләдән чаршаб вә чечим тохунурду.[1]

Гарабаг зонасында ипәк сапын бу нөвү "ваз" адланырды. Бурада ондан чуха, јорганүзү, һејбә, гачары тохунур, тикиш сапы һазырланырды.[2]

Кечи сап һәм дә биширмә вә бојама әмәлијјатларындан кечирди. Бунун үчүн дә товланмыш кечи јумағы ачылыб јенидән кәләф һалына салынырды. Әввәлә бунун сајәсиндә ипәк тели долашыг дүшмүр, икинчиси исә о рәнки јахшы көтүрүрдү.

Кечи тохучулугунда бојама әмәлијјаты хүсуси јер тутурду. Бир гајда олараг, кечи мә"мулатынын аргачы, бә"зән исә һәм дә әриши мүхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Гара, сары, чәһрајы, гырмызы рәнкләри билавасигә тохучу гадынлар өзләри бојајыр, чәтин сајылан мави, сүрмәји вә јашыл рәнкләри исә хүсуси бојагханаларда сифаришлә бојатдырырдылар.

Кечи сап хам ипәк телинә нисбәтән хејли јогун олдуғундан о хүсуси нөв ипәк мә"мулатынын тохунмасына сәрф олунурду. Бунларын арасында чечим, тәтинлик, хасгырмызы, алоjша, алача, чуха, шалвар, көјнәк мүһүм јер тутурду.

Кечи мә"мулаты арасында мәишәт әһәмијјәтинә вә игтисади фајдасына көрә чечим мүстәсна јер тутурду.

2. Чечим истеһсалы

Ингилабдан әввәлки аилә һәјатынын дөшәмә үзәриндә ичра олунан башлыча просесләри /јатаг, јемәк, истираһәт, гонаг гәбулу, күзәранла баглы сөһбәтләр, кәбин, тој-нишан мәшвәрәтләри, зијафәт, јас мәчлисләри вә и.а./ ев мәишәтиндә чечимә тәләбаты хүсусилә артырырды. Дөшәмә үзәриндә дүзүлмүш нимдәр /дөшәкчә/, мүтәккә, балынч, пушти, дөр дөшәји, јатаг дөшәји вә јорган үчүн үз, чамахадан пәрдәси, јүк өртүјү, бухары габағы, кәрдәк, чанамаз, сүфрә вә с. кустар әл үсулу илә һазырланмыш чечимдән дүзәлдилирди. Чечим тохунушлу кечи мә"мулатындан, һәмчинин, бир сыра милли кејимләр /көјнәк, шалвар, чуха, архалыг, гуршаг, долаг вә с./ һазырланырды. Бундан әлавә һејбә, јәһәргашы, чул, лады, кәрәк торбасы,

1. СМОМПК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 89-90; һәмчинин бах: Н.Н.Шавров. Кестәрилән әсәри, с. 27-28.
2. Н.Н.Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. "Тр.КШС", ХП ч., Ш бур., Тифлис, 1902, с. 10.

дуз торбасы, гашыглыг вә с. кими үмдә мәишәт ләвазиматы, һәмчинин, кечидән дүзәлдилирди. Кечмишдә чечим истеһсалында һабелә хам ипәкдән дә истифадә олунурду. Халис хам ипәкдән тохунмуш чечим кечмиш мәишәтдә чаһ-чәлал сајылыр, гијмәтли ев әшјасы һесаб едилирди.[1]

Кечидән тохунмуш чечим типли маллар јүксәк кејфијјәти, јумшаг, мөһкәм вә давамлы олмасы илә фәргләнирди. Мәһз бу сәбәбдән дә кечмиш ев мәишәтиндә кечи мә"мулаты јарым әсрә гәдәр ишләнирди.[2]

Чечим тохучулугунун узун мүддәт давам етмәсиндә Азәрбајчанын игтисади һәјатында әсрләр боју һаким јер тутан натурал тәсәррүфат вә онун сонракы галыгларынын мүһүм ролу олмушдур. Истеһсал илә истеһлакы бир-биринә говушдуран натурал тәсәррүфат системи ев пешәләринин һәртәрәфли инкишафына әлверишли шәраит јаратмышды. Әсрләр боју ев пешәси сәвијјәсиндә галан чечим тохучулуғунун да башлыча мәгсәди билавасигә һәр бир аиләнин өзүнүн шәхси тәләбатыны едәмәкдән ибарәт иди.

Чечим тохучулугу техники чәһәтдән гејри-тәкмил, бәсит вә бу сәбәбдән дә аз мәһсулдар әмәк аләтләринә әсасланырды. Өлкә мигјасында онун әсрләр боју давам едән сүкунәтини поза биләчәк сосиал-игтисади мүнасибәтләрин јетишмәмәси, Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатынын бүтөвлүкдә капиталист әмтәә истеһсалы системинә ләнк кечмәси кечитохума техникасына хас олан нисби сабитлијин узун мүддәт давам етмәсинә әлверишли шәраит јарадырды.

Техники бахымдан чечим истеһсалы һәм хам ипәк тохучулугу, һәм дә халчачылыгла үзви сурәтдә баглыдыр. Һәр ики истеһсал саһәсиндә тәтбиг олунан бәсит әмәк аләтләри /үфүги вә шагули дәзкаһ/ азачыг фәргла чечим тохучулугунда да ишләнирди /П табло/.

Азәрбајчанда ән"әнәви чечим истеһсалы мәркәзләри барамачылыг тәсәррүфатынын кениш јајылдығы мәһәлли әразиләрә тәсадүф едир. Шимали Азәрбајчанда барамачылыгын тарихән инкишаф етмиш мәркәзләри арасында Шәки, Ширван, Кәнчә вә Гарабаг мүһүм јер тутурду. Бунунла белә, Азәрбајчанын дикәр етнографик зоналарында да барамачылыг вахтилә јерли әһалинин тәсәррүфат мәшгулијјәтинин кәлирли саһәләриндән олмушду.

1. Г.А.Мириманов. Кустарные шелковые промыслы Шушинского уезда. "Тр.КШС", УШ ч., Тифлис, 1896, с. 94.
2. СМОМПК, XI бур., Тифлис, 1891, с. 125.

Чечим тохучулары әсасән јерли күндарлардан, башга сөзлә, өз барама мәһсулундан ипәк һасил едән кәндли гадынлардан ибарәт иди. Лакин әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олараг, хүсусилә XIX әсрин икинчи јарысындан е"тибарән шәһәр гадынлары арасында сатыналма ипәкдән чечим тохујанлар да аз дејилди. Онларын бөјүк әксәријјәти сатлыг /"базары"/ мәһсул истеһсал едир, чүзи бир гисми сифаришлә /"бујуртма"/ иш көрүрдү.

Чечим истеһсалынын етнографик чәһәтдән мараг кәсб едән әсас хүсусијјәтләриндән бири дә онун һәм бишмиш /кечи/, һәм дә хам ипәкдән /хама/ тохунмасындан ибарәтдир. Биринчи һалда чечим нисбәтән јогун вә мөһкәм кечи сапдан, икинчи һалда исә зәриф телли хам ипәкдән тохунурду.[1]

Хам ипәк тели сечмә барамадан һазырланырды. Бунун үчүн әввәлчә бараманы исти суда исладырдылар. Ипәк телинин барамадан ачылыб ајрылмасы үчүн илк нөвбәдә исти суда онун јапышган маддәси јумшалдылырды. Бундан сонра ипәк тели барамадан ачылыб хүсуси сарыјычы дәзкаһын чархына сарынырды.

Хам ипәк е"малында тарихән тәтбиг олунмуш әмәк аләтләринин ән мәһсулдар вә тәкмилләшмиш нөвү манчылыг олмушдур. Әсрләр боју е"ла кејфијјәтли ипәк әлдә етмәјә имкан вердијинә вә јүксәк әмәк мәһсулдарлыгына көрә манчылыг јахын кечмишәдәк өзүнүн истифадә әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Һәтта XIX әсрин икинчи јарысына гәдәр, башга сөзлә, сәнаје үсулу илә ипәк е"малынын инкишафынадәк јерли ипәк истеһсалында о, һаким мөвге тутмушдур. Бунунла белә, хам ипәк истеһсалында манчылыг јеканә әмәк аләти олмамышдыр.

Әсрләр боју чечимтохума техникасында елә бир чидди дәјишиклик баш вермәмишди. Сәнәткарлыгын ев пешәси мәрһәләсинә хас олан техники керилик чечим тохучулугунун тимсалында өзүнү ајдын кәстәрирди.

Заманәмизәдәк чечим дәзкаһынын ики әсас типи кәлиб чатмышдыр. Шагули ериш дүзүмүнә малик олан дик һана /II табло,2-чи шәкил/ васитәсилә чечим тохучулугу XIX әсрин сонларына догру арадан чыхмага башламышды. Н.Н.Шавровун јаздыгына көрә, XIX әсрин

I.Х.Вәзиров.Шура Азәрбајчанында чечимин кустар сәнајеси."Игтисади хәбәрләр", 1929,№ 10-II,с.IO.

сонларында Ширванын Күрбоју кәндләриндә көһнә шәрбафлар арасында тохучулугун бу нөвүнә, накаһан һалда олса да, һәлә дә тәсадүф етмәк мүмкүн иди.[1] Чечим истеһсалынын бу архаик формасында ишләнән тохучу дәзкаһы халча һанасы илә тиположи охшарлыг тәшкил едир. Чечим дәзкаһынын бу нөвү дүзбучаглы чәрчивәдән ибарәт олуб, јухары башы дивара сөјкәнмәклә, азча архаја мејилли вәзијјәтдә гурашдырылырды.[2]

Халча тохучулугунда олдугу гајда үзрә, бурада да ериш тајлары дәзкаһын көндәлән охларынын үзәринә доланырды. Бу һалда аргач бирбаша, бу гырагдан о бири гырага өтүрүлмүр, күллү палаз тохучулугунда олдугу кими, "дәрмә" үсулу илә бир гисми ериш тајына бәнд едилирди. Бир гајда олараг, чечимин аргач бәндләри дәмир һәвә васитәсилә дөјәчләниб бәркидилирди.[3] Бу тип чечимләрин чешни нахышлары мәһз аргач бәндләринин јерини, сајыны вә рәнкләрини дәјишдирмәк јолу илә әлдә олунурду.

Дик һанада тохунан чечим мә"мулатлы, бир гајда олараг, стандарт өлчүјә малик иди. Әдәди гајдада тохунан бу малларын ваһид өлчүдә һазырланмасынын башлыча сәбәби, һәр шејдән әввәл, дик һананын гурулушу илә, даһа догрусу, онун көндәлән охларынын арасындакы мәсафә мәһдудлугу илә изаһ едилир. Она көрә дә дик һанада тохунмуш чечимин бoју дәзкаһ охларына доланмыш еришин бојуна мүвафиг кәлирди. Әкәр дәзкаһын алт вә үст охлары арасындакы мәсафә 3 м, јахуд 3,5 м оларды, онда чечимин бoју 6, јахуд 7 м-ә чатырды. Белә стандарт өлчүләрә XIX әсрин биринчи јарысында истеһсал олунмуш хам ипәк мә"мулатында да әмәл едилирди. Кечән әсрин 30-чу илләриндә Кәнчәдә тохунан әдәди малларын бoју мәһз һәмин өлчүләрә, јә"ни һана охлары арасында мәсафәнин ики һасилинә мүвафиг кәлирди. Мәсәлән, гырмызы рәнкли кечи сапдан тохунмуш дизлик дарајынын узунлугу 6 аршына, ени IO кирәһә, "намазы" адланан ал рәнкли ипәк парчанын узуну 7 аршына, ени 3/4 аршына, тәтинлијин узунлугу 7 аршына, ени I6 кирәһә бәрабәр иди.[4] Әдәди малын һәмин өлчүсү бир јорган вә ја дөшәкүзүнә ки-

I.Н.Н.Шавров.Кәстәрилән әсәри,с.25.
2.Јенә орада.
3.Јенә орада.
4.Обозрение Российских владений за Кавказом/бундан сонра:ОРВЗК/. II һиссә,СПб.,1836,с.388-389.

фајәт едирди. Көрүнүр, елә бу сәбәбдән дә һәмин парчалар әдәбиј-јата ејни адла /"јорғанүзү","дөшәкүзү"/ дахил олмушду.[1]

Чечим истеһсалында үфүги ериш дүзүмүнә малик јер һанасы башлыча јер тутмушдур /П табло,I-чи шәкил/. Тиположи бахымдан о, мүтәһәррик тохучу дәзкаһларына кечид василәси тәшкил едирди. Белә ки, һәр ики дәзкаһ типиндә ериш тајлары, бир гајда олараг, үфүги вәзијјәтдә дүзүлүрдү. Јер һанасында мүтәһәррик дәзкаһын нирәләрини күүч агачы, дәфтини исә "гылынч" адланан зәрбә аләти әвәз едирди. Лакин сонралар, хүсусилә XIX әсрин икинчи јарысында бир сыра кечи истеһсалы мәркәзләриндә үфүги чечим дәзкаһынын гурулушунда мүәјјән дәјишиклик едилдији нәзәрә чарпыр. Көрүнүр, бу дөврдә сатлыг чечим истеһсалынын кенишләнмәси тохума техникасынын тәкмилләшмәсинә тәкан вермишдир. Бунун сајәсиндә јер һанасында нирәдән вә шаналы дәфтиндән истифадә олунмаға башламышды ки, бу да әмәк мәһсулдарлығыны хејли дәрәчәдә јүксәлтмишди. Үфүги чечим дәзкаһында дәјишиклик тәкчә гылынчын дәфтин илә әвәз едилмәсиндән вә онун конструксијасына нирә системинин дахил едилмәсиндән ибарәт олмамышды. Н.Н.Шавровун јаздығына көрә, габагчыл чечим усталары јер һанасында сабит долағач әвәзинә пәлкеш васитәсилә фырладылан нәвәрддән истифадә етмәјә башламышдылар.[2] Бүтүн бунлар кечитохума техникасында баш вермиш ирәлиләјиши екс етдирән мүтәрәгги һал иди. Бунунла белә, XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләринәдәк јер һанасынын јајылдығы етнографик зоналарын бөјүк әксәријјәтиндә аргачы вуруб бәркитмәк мәгсәдилә һәлә дә тахта гылынчдан истифадә едилирди. Јер һанасында башланан техники ирәлиләјиш сонралар, чечим истеһсалынын тәнәззүлү илә әлагәдар олараг дајанмыш вә һәмин истеһсал саһәси илә бирликдә бу дәзкаһын өзү дә арадан чыхмышдыр. Көрүндүјү кими, ев пешәси сәчијјәси дашымасына бахмајараг, кечи мә"мулатынын тохума техникасы тамам дургун, сабит галмамыш, онун инкишафы мүәјјән гәдәр динамик олуб, ара-сыра тәкмилләшмәләрә мә"руз галмышды. Чечим дәзкаһынын конструксијасында нәзәрә чарпан мүтәрәгги дәјишиклик, һеч шүбһәсиз ки, хам ипәк /кархана/ тохучулуғунун тә"сири олуб, шәрбафлыг сәнәтинин мүхтәлиф формалары арасында үзви әлагәни екс етдирирди.

I.СМОМПК,XI бур.,Тифлис,I89I,с.I26-I27.
2.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.26.

Чечим дәзкаһынын үфүги нөвүндә мүтәһәрриклијин артмасы јоручу тохучу әмәјинин гисмән јүнкүлләшмәсинә вә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсинә сәбәб олса да, бунунла белә, бүтүн бу ирәлиләјишләр пәракәндә, һәм дә тәсадүфи сәчијјә дашыјырды. Она көрә дә Азәрбајчанда чечим истеһсалы техники чәһәтдән нәинки капиталист инкишаф јолуна дүшмүш Авропа өлкәләринин вә Русијанын тохучулуг сәнајесиндән мүгајисә едилмәз дәрәчәдә керидә галырды, һәтта мүтәһәррик ипәк дәзкаһларына малик јерли шәрбаф карханаларындан гат-гат ашағы сәвијјәдә дурурду. Бу техники керилик лабүд сурәтдә чечим тохучулуғунун сонракы агибәтинә мәнфи тә"сир көстәрән амилләрдән бири олмушдур.

Мүтәһәррик чечим дәзкаһы бир чүт долағачдан, онлары мүәјјән мәсафәдә аралы сахлајан 2 чүт мыхчадан, ериш үзәриндә баш-баша бағланмыш 3 әдәд чатмадан, онлардан асылмыш бир чүт нирә вә дәфтиндән ибарәт иди.

Дәзкаһы гурашдырмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш саһәдә бир-бириндән аралы олмагла, јерә ики чүт мыхча чалынырды. Гоша мыхчаларын арасы чечимин енинә, дал вә габаг мыхчаларын мәсафәси исә чечимин бојунун јарысына бәрабәр тутулурду. Чечим I6, јахуд I8 м узунлуғунда тохунулардыса, габаг вә дал мыхчалар бир-бириндән 8, јахуд 9 м аралы басдырылырды. Мыхчаларын јухары һиссәсинә јер сәтһиндән 2 чәрәк һүндүрдә көндәлән долағачлар бағланырды. Нирә вә дәфтини асмаг үчүн габаг мыхчалара јахын сәмтдә чатма гурулур вә онун башы чијә илә бағланырды. Чатма бағынын сәрбәст учлары васитәсилә нирәләр чатмадан асылырды. Ејни сајагла дәфтин чатмадан асыландан сонра ериш дүзүмүнә башланырды. Бир гајда олараг, ериш тајлары долағачын бириндән дикәринә өтәркән ејни заманда нирә вә шанадан да кечирилирди.[1] Даһа доғрусу, еришин тәк тајы габаг, чүт тајы исә арха нирәнин линкәсинә салынырды. Бунун сајәсиндә тәпкән васитәсилә нирәләр ендирилиб-галдырылдыгча еришин алт вә үст тајлары ачылыб-јумулурду. Ериш тајлары, адәтән, нирә линкәләриндән тәкбир, дәфтин шанасындан исә чүт-чүт кечирилирди.

I.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.26.

Әриш дүзүлүб гуртарандан сонра асгы ипи васитәсилә нирәләр јухары дартылырды. Бунун нәтичәсиндә әриш дүзүмүнүн үст тајлары јер сәтһиндән бир гарыш һүндүрә галхараг тарым вәзијјәтдә һавада галырды.

Чечими, адәтән, бир нәфәр тохучу гадын "јанчы" илә биркә тохујурду.[I] Бунун үчүн о, дөшәкчә үзәриндә отуруб нирә васитәсилә әриш тајларыны аралајыр вә аргач ипини әли илә онларын арасына салырды. Һәр дәфә аргач әриш тајларынын арасындан кечәндән сонра дәфтин васитәсилә вурулуб габаға чәкиләрәк өзүндән әввәлки аргачын јанына сыхлашдырылырды.

Чарпазларын сајыны вә онларын алдәјишик едилмә гајдасыны дәјишдирмәк, јахуд бојалы аргач ипләрини әвәзләмә јолу илә мүхтәлиф чешнили чечим нахышлары әлдә едилирди /Ш-IY таблолар/.

Чечим нахышларынын кениш јајылмыш нөвү ардычыл олараг тәкрарланан рәнкбәрәнк паралел золаглардан ибарәт иди. Чешнидән асылы олараг, чечим золаглары дар вә ја енли тохунурду. Чох вахт исә чешни мүхтәлиф рәнк чаларына малик дар вә енли золагларын һәр икисинин мүштәрәк иштиракы илә, онларын дүзүм гајдасыны дәјишдирмәк јолу илә әмәлә кәтирилирди. Чечим чешниләринин әлванлығыны күчләндирмәк мәгсәдилә бә"зән онун әриш тајлары да алабәзәк тәртибатда дүзүлүрдү /Ш табло,I-5-чи шәкилләр/.

Садә чечимләрин дикәр групуну дар вә енли золагларын сых, јахуд сејрәк гајдада дүзүмүндән ибарәт нахышларла бәзәдилмиш чечимләр тәшкил едирди /Ш табло,6-I2-чи шәкилләр/.

Чечим тохучулуғунда алабәзәк золагларла јанашы, һәндәси вә нәбати мәзмунлу нахыш нүмунәләринә дә кениш јер верилирди. Бу һалда әлван золаглар чечим үчүн фон тәшкил едир, орнаментал рәсм вә фигурлар исә мә"мулатын нахыш-чешни хүсусијјәтини габарыг сурәтдә тәзаһүр етдирирди /IY табло,I-2-чи шәкил/. Елә бу сәбәбдән дә нахышлы чечимләр золагларa көрә дејил, һәндәси вә нәбати мотивли бәзәк нөвләринә /"дырнаглы","күл јарпағы","товуз","ағјерли","ағабирли" вә с./ көрә бир-бириндән фәргләнирди. Бәсит золаглы чечимдән фәргли олараг, нахышлы чечимләрдә әриш вә аргачдан әлавә хүсуси бәзәк ипиндән истифадә олунурду.

I.СМОМПК, XI бур.,Тифлис,I89I,с.I26; Н.А.Абелов.Кестәрилән әсәри,с.I75; Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.26.

Бу гајда илә тохума әмәлијјаты давам етдирилирди. Арабир әмәлијјат дајандырылараг чечимин һазыр һиссәси фырладылыб долагачдан архаја өтүрүлүрдү.

Чечимин тохунмасы, адәтән, 2-3 һәфтә чәкирди. Она көрә дә чирклә нмәсин дејә, чох вахт онун һазыр һиссәси безә бүкүлүрдү.[I]

Чечимләр тәкчә декоратив бәзәк хүсусијјәтләринә көрә дејил, һабелә истеһсал технолокијасы чәһәтдән дә фәргләнирдиләр. Истифадә мәгсәдиндән асылы олараг, чечим тајүзлү вә ја икиүзлү олмагла, ики чүр тохунурду. "Һәмјан" адланан икиүзлү техника әсасында тохунмуш чечимләр даһа јүксәк гијмәтләндирилирди. Онун истеһсалына хејли артыг хаммал вә әмәк сәрф едилирди. Һәмјан бәрк товлу кечи вә ја ипәк сапдан тохундуғу үчүн чох мөһкәм олур вә 40-50 ил ишләнирди.[2]

Тајүзлү тохунан чечимләрин кениш јајылмыш типик нөвү "саја" адланырды. Бәсит бәзәк тәртибатына малик олан саја чечим хејли назик тохунурду. Бу сәбәбдән дә онун һазырланмасына гисмән аз материал /кечи,боја вә с./ сәрф едилирди. Саја чечим чох вахт гәһвәји вә ја боз рәнкләрдә олмагла јекрәнк тохунурду. Бә"зән исә онун әриши бир рәнкә /мәсәлән,јашыл,гырмызы,абы/, аргачы исә башга рәнкә /гырмызы,гара,боз вә с./ бојанырды.

"Обакәзәр" адланан чечим нөвү истеһсал технолокијасына көрә һәмјан вә саја чечимдән фәргләнирди.

Кечи сап чечимдән әлавә јун парча /шал/ истеһсалында да тәтбиг олунурду. Бә"зән исә кечи сапдан тохунан мә"мулата хам ипәк гарышығы верилирди. Даһа доғрусу, онун әриши хам ипәк телиндән дүзүлүрдү. Она көрә дә belә чечим даһа јүксәк гијмәтләндирилирди.

Кечигарышыг шал истеһсалы вахтилә Азәрбајчанда кениш јајылмышды. XIX әсрдә Кејчај гәзасынын Әлвәнд кәнди онун мүһүм истеһсал мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. О,"Әлвәнд шалы" ады илә мәшһур олмагла,кејфијјәт е"тибары илә халис јундан тохунма "тәпмә шал"дан үстүн тутулурду. Јумшаг олдуғу үчүн, адәтән, ондан чуха, архалыг, шалвар вә с. тикилирди. Бир гајда олараг, кечигарышыг шалын әришинә кечи, аргачына исә јун ип ишләнирди.[3]

I.Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.25.
2.Јенә орада,с.I75.
3.Јенә орада,с.29.

Кечи сап кечмишдә хүсусилә көјнәк вә шалвар үчүн парча истеһсалында башлыча јер тутурду. Көјнәклик парча истеһсалы кечән әсрин сонунда арадан тамамилә чыхмышды.[I] Бу сәбәбдән дә истәр шалвар, истәрсә дә көјнәклик парча тохучулуғунун истеһсал техникасы унудулмушдур. Көрүндүјү кими, кејим вә дикәр мәишәт еһтијачлары илә әлагәдар оларағ Азәрбајчанда чох кениш чешиддә кечи мә"мулаты истеһсал олунмушдур.

Чечим типли ипәк мә"мулатынын тәснифаты мәсәләсинә һәлә кечән әсрин сонларында чәһд кестәрилмишдир. XIX әсрин 80-чи илләриндә Н.А.Абелов Көјчај вә Шамахы гәзаларынын Күрбоју кәндләриндән топладығы материаллар әсасында чечимләри "һәмјан", "обакәзәр" вә "саја" олмагла үч нөвә ајырырды.[2] Н.Д.Калашев Көјчај гәзасында ипәкчиликдән бәһс едәркән хаммал вә бәзәк тәртибаты е"тибарилә бир-бириндән фәргләнән мүхтәлиф чечим /"һәмјан" вә "алакөјнәк"/ адларыны чәкир. Бунларын һәр икиси ејни өлчүдә /ени 8 киреһ, узуну I2 хан аршыны/ олуб, халис кечидән тохунулурду. Бундан фәргли оларағ узуну 6 хан аршыны, ени јарым аршын олан "дөшәкүзү" һәм кечи, һәм дә хам ипәкдән, јахуд бунларын һәр икисинин гатышығындан тохунулурду. Дөшәкүзүнү нахышлы вә нахышсыз /саја/ тохујурдулар. Нахышлы дөшәкүзүнүн "күл јарпағы" вә "дырнаглы" адланан чешнилери бәзәк тәртибатына көрә бир-бириндән ајрылырды. Нахышлы дөшәкүзү бә"зән хам ипәк гарышығы илә тохунурду. Бу һалда о, "чаргат" адланырды. Нахышсыз /саја/ дөшәкүзү "аг јерли" вә "аг әбирли" олмагла ики чүр һазырланырды.[3]

Чечим типли ипәк мә"мулатына, һәмчинин, хам ипәкдән тохунма "јорғанүзү" дә дахил иди.[4]

һ.А.Мириманов XIX әсрин сонларында Шуша гәзасында кустар ипәк мә"мулаты истеһсалындан бәһс едәркән бурада ики нөв золаглы чечим /һәмјан вә обакәзәр/ тохундуғуну хәбәр верир.[5] Онун јаздығына көрә, һәмјан башлыча оларағ Ләнбәран кәндиндә, обакәзәр исә Агчабәди вә Халфәрәддин кәндләриндә истеһсал едилирди.[6]

I.Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.25.
2.Н.А.Абелов.Кестәрилән әсәри,с.I74-I75.
3.СМОМПК, XI бур.,с.I27.
4.Јенә орада.
5.һ.А.Мириманов.Кестәрилән әсәри,с.94.
6.Јенә орада.

Кечмишдә Чаваншир гәзасынын Коланы кәндиндә дә бу нөв чечим тохујурдулар.

Азәрбајчан чечимләринин даһа мүфәссәл тәснифатыны Н.Н.Шавров вермишдир.[I] О, чечим тохучулуғунда ишләнән хаммал нөвүнү вә чечим нахышларынын ичра техникасыны тәснифат үчүн башлыча ме"јар сечмишди. Онун тәснифатында хаммала көрә чечимләр халис кечидән, кечи илә хам ипәк гатышығындан вә халис хам ипәкдән олмагла үч гисмә ајрылыр.[2]

Бәзәк тәртибаты чәһәтдән чечимләрин һәддиндән зијадә мәһәлли чешни вариантлары јаранмышды. Мүәллиф нахышларын ичра техникасына әсасән онлары үч башлыча група бөлмүшдүр: I/тохума золагларла нахышланмыш чечимләр; 2/әлавә тикмә нахышларла бәзәнмиш чечимләр; 3/тохума рәсмләрлә бәзәнмиш чечимләр.

Золаглы чечимләри о, рәнк сечијјәсинә, золагларын формасына вә онларын мүхтәлиф комбинасијаларда бирләшмәсинә көрә беш гисмә ајырмышдыр: I/бир-бирини әвәзләјән аг вә гырмызы рәнкли енсиз золагларла бәзәнмиш чечимләр; 2/бир-бирини әвәзләјән јашыл, гырмызы, мави вә сары рәнкли дар золагларла бәзәнмиш чечимләр; 3/рәнк е"тибарилә һәр ики вариантда тәртибләнән енли золагларла бәзәнмиш чечимләр; 4/һәмин комбинасијада тәртибләниб, мави вә јахуд гара рәнкли енсиз золагчыгларла ајрылан енлизолаг чечимләр; 5/јенә дә һәмин комбинасијада тәртибләнмәклә ајрынтылары аг вә гара рәнкли гоша золаглардан ибарәт чечимләр.

Икинчи груп чечимләрин золаглары үзәриндә нарынчы, јашыл вә башга рәнкли ипәк сапла шаһматсајағы гајдада тикмә нахышлар дүзүлүрдү. Бу тип нахышлар һәр бир золаг үзәриндә, јахуд бир өтүб икинчи золаг үзәриндә тикилән үчбучаглы вә ја дүзбучаглы фигурлардан, јахуд сыныг хәтләрдән ибарәт олурду /IУ табло, I,2,8-чи шәкилләр/.

Тохума нахышлы чечимләр сары, аг вә јахуд гәһвәји, бә"зән исә һәм аг, һәм дә сары рәнкли сапларла тохунмагла дүзхәтли фигурлардан, дөрдбучаглы вә чәп фигурлардан, товузгушундан, әфсанәви фигурлардан ибарәт тәртибләнирди.[3]

I.Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.29.
2.Јенә орада.
3.Јенә орада.

Ән"әнәви чечим нөвләри барәдә долғун тәсәввүр јарадан бу тәснифатда тәкчә мәсәләнин башлыча чәһәтинә, чечим мә"мулатыны фәргләндирән тохума техникасына лазыми гәдәр диггәт јетирилмәмишдир. Тохучулуг, о чүмләдән шәрбафлыг сәнәтинин башлыча хүсусијјәтини тохума техникасы тәшкил едир. Бу мә"нада Н.А.Абеловун бөлкүсү, бәсит олса да, елми тәснифат тәләбләринә даһа чох ујғундур. Бу тәснифатда мәсәләнин хырда тәфәррүаты мүфәссәл әһатә олунмаса да, әсас бөлкү ме"јары дүзкүн сечилмишдир. Белә ки, икиүзлү тохунан һәмјанын истеһсал технолокијасы обакәзәр вә саја чечимдән фәргләнирди. Бунлар тәкчә истеһсал технолокијасына көрә дејил, һабелә нахыш нөвләринә вә онларын ичрә техникасына көрә дә бир-бириндән сечилирди. Чечим истеһсалы мәркәзләриндә һәмјанын бәзәк е"тибарилә мүхтәлиф чешниләри /товуз,алакәјнәк,мәликәли,белибағлы вә с./ мөвчуд олмушдур. Бу чүр чешни фәргләри саја чечим типиндә дә нәзәрә чарпырды.

Чечим тохучулуғунун етнографик шәрһинә јекун вураркән, өтәри дә олса, истеһсалын характери вә формасы мәсәләсинә дә тохунмаг лазым кәлир.

Һәр шејдән әввәл, белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда чечим истеһсалы феодализмин тәшәккүл мәрһәләсиндән капиталист истеһсал мүнасибәтләринин бәргәрар олмасынадәк бөјүк бир тарихи дөврү әһатә едир. Бу сәбәбдән дә онун тәкамүл јолу истеһсал техникасынын инкишафы бахымындан мүхтәлиф мәрһәләләри әһатә едир. Бу вә ја дикәр дөврдә сосиал-игтисади мүнасибәтләрин тә"сири нәтичәсиндә һәмин мәрһәләләрин һәр биринин өзүнәмәхсус спесифик хүсусијјәтләри јаранмышдыр.

Чечим истеһсалынын XIX әср вә XX әсрин әввәлләрини әһатә едән сон мәрһәләсини, башга сөзлә, әсрләр боју натурал тәсәррүфата кениш мејдан ачмыш феодал истеһсал үсулунун тәдричән сәнаје капитализми илә әвәз олундуғу дөврдәки вәзијјәтини нәзәрдән кечирдикдә мә"лум олур ки, онун сон бир әсрлик гыса инкишаф јолу мүтәрәддид вә гејри-сабитлији илә сечилән мүхтәлиф василәләрә ајрылыр.

XIX әсрин орталарынадәк чечим тохучулуғунда ев пешәси һәлә дә үстүнлүк тәшкил едирди. Натурал тәсәррүфат галыглары илә сәчијјәләнән бу дөврдә чечим истеһсалынын башлыча мәгсәди, әсасән, һәр бир аиләнин өз еһтијачыны өдәмәкдән ибарәт иди.

XIX әсрин икинчи јарысындан е"тибарән Азәрбајчанын игтисади һәјатында капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олараг чечим тохучулуғунда "базары мәһсул" истеһсалынын хејли дәрәчәдә артдығы нәзәрә чарпыр. Чечим тохучулуғунда хырда әмтәә истеһсалчыларынын сајынын чохалмасы шәрбафлыг сәнәтинин бу гәдим саһәсинин өз характерини дәјишдијини ајдын сурәтдә екс етдирирди. Бүтүн бу просесләр нәинки чечимләрин кәмијјәт вә кејфијјәтинә, һабелә үмумијјәтлә, истеһсалын бу саһәсинин сонракы агибәтинә дә чидди тә"сир көстәрмишди. Һәлә XIX әсрин сонунда Н.Н.Шавров Азәрбајчанда чечим истеһсалынын тарихи инкишаф јолуну нәзәрдән кечирәрәк јазырды ки, кечмишдә бу пешә Шәрги Загафгазијада чох кениш јајылмагла һәр бир аиләнин зәрури мәшғулијјәтинә чеврилмишди. Јај мөвсүмү биналәрдә, е"чазкар дағ чәмәнликләриндә һана гуруб, көз өнүндәки илаһи аләмин фүсункар мәнзәрәләриндән әхз едилән тәәссүратлары һазырладыглары мә"мулатын үзәринә көчүрмәјә чалышан чечим тохучулары өз гызлары, нәвәләри, һәтта һәлә әрә кетмәјибләрсә, өзләри үчүн чеһиз һазырлајырдылар. Тәләсмәк лазым кәлмирди, јалныз даһа гәшәнк, даһа рәнкарәнк вә јени нахышлар јаратмаг уғрунда гоншулар бир-бирилә јарышырдылар. Солмаг билмәјән тәбии бојаглар һазырланыр, хаммал диггәтлә тәдарүк едилирди. Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, гәдими чечимләр өз көзәллији вә мөһкәмлији илә фәргләнирди. Халча бәзәкләриндә олдуғу кими, чечим нахышларында да халгын јарадычы тәхәјјүлү өз әксини тапырды. Һәм орада, һәм дә бурадакы орнаментләрдә рәмзи мотивләр үстүнлүк тәшкил едирди. Һазырда мөһтәкирлик мејли бу пешәјә өзүнүн чылыз мәнфәәт мөһүрүнү басдығындан кејнә камилликдән инди әсәр-әламәт галмамыш, тәкчә золаглы чечимләр үстүнлүк тәшкил етмәјә башламышдыр.[I]

Хырда әмтәә истеһсалы сәвијјәсинәдәк јүксәлмиш чечим тохучулуғунда тәнәззүл нишанәләри һәлә XIX әсрин сонларында ајдын шәкилдә тәзаһүр етмәјә башламышды. Һ.А.Мириманов Шуша гәзасы үзрә һәмин тәнәззүлүн сәбәбләрини изаһ едәрәк јазырды ки, бир тәрәфдән фабрик мәһсулларынын рәгабәти, дикәр тәрәфдән исә кустарлар арасында даһа бу пешәнин сәрфәли олмасына шүбһәнин артмасы нәтичәсиндә чечим истеһсалы јаваш-јаваш азалырды. Бундан башга мүәј-

I.Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.28-29.

јән илләрдә бараманын гијмәт мәзәннәсинин дәјишмәси илә әлагәдар оларағ, истеһсалын һәчминдә зәиф мүтәрәддидлик нәзәрә чарпырды: бараманын сатыш гијмәти ашағы ендикчә чечим истеһсалы бир гәдәр чанланыр, баһалашма дүшәндә исә истеһсал тәнәззүл едирди.[I]

Х.Вәзиров әсримизин 20-чи илләриндә чечим истеһсалынын тәнәззүлетмә сәбәбини "бу парчаја олан базарын касадлығында" көрүрдү.[2]

Азәрбајчанда чечим истеһсалынын тәнәззүлүнү лабүд едән сәбәбләрдән бири дә үмумијјәтлә, өлкәдә әмтәә-пул мүнасибәтләринин зәиф инкишафы үзүндән сәрмајәсини артырмаг имканы олмајан кустарларын истеһсал техникасыны тәкмилләшдирмәк имканындан мәһрум олмалары иди. Нәһајәт, бу мәсәләдә өлкәнин тарихән дүчар олдуғу үмуми техники керилик дә аз рол ојнамамышды. Мәһз бунун нәтичәсиндә дә кустар үсулла һазырланан чечим мә"мулаты Азәрбајчанда өзүнә учуз базар әлдә етмиш Русија вә Гәрби Авропа өлкәләринин тохучу фабрикләринин сәнаје мәһсулу илә рәгабәтә таб кәтирә билмирди.

Мәркәзи Русијада тохучулуг сәнајесинин сүр"әтли инкишафы нәтичәсиндә милли учгарларын, о чүмләдән Азәрбајчанын сатыш базарлары учуз фабрик маллары илә долмушду. Мадди рифаһ һалы ашағы сәвијјәдә олан кениш зәһмәткеш күтләләр учуз памбыг парча малларыны даһа үстүн тутурдулар. Бунунла белә, әһалинин мәишәтиндә әсрләрдән бәри мөһкәм јер тутан чечимә тәләбат бирдән-бирә кәсилмәмиш, јерли базарда она еһтијач XX әсрин илк онилликләринәдәк давам етмишди. Һәтта сатыш базарынын бу тәләбатыны нәзәрә алараг, XIX әсрин сонларында Москва фабрикләри сәнаје үсулу илә чечим истеһсал етмәјә чәһд көстәрмишдиләр.[3] Лакин ингилабдан әввәлки мүтәхәссисләрин сөјләдији кими, чечимин сатыш базарынын рәвач олмасына бахмајараг, онун истеһсалы игтисади чәһәтдән даһа сәрфәли дејилди.[4]

Азәрбајчанда чечим истеһсалынын тарихинә мүхтәсәр нәзәр јетирдикдә белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, кечи тохучулуғу әмәли тәчрүбә топлама вә техники иш үсулларыны тәкмилләшдирмә истигамәтиндә чох узун вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир. Илк орта

I.Һ.А.Мириманов.Көстәрилән әсәри,с.94.
2.Х.Вәзиров.Көстәрилән әсәри,с.II.
3.Н.Н.Шавров.Көстәрилән әсәри,с.29.
4.Јенә орада.

әсрләрдән башлајараг Азәрбајчан халгынын тәсәррүфат вә ев мәишәтиндә мүһүм јер тутан, әсрләр боју гадын әмәјинин бөјүк илһам вә јарадычылыгла тәтбиг олундуғу бу сәрфәли мәшғулијјәт нөвү јалныз иримашынлы сәнаје тәрәфиндән XX әсрин әввәлләриндә сыхышдырылыб истеһсал саһәсиндән чыхарылмышдыр.

III ФӘСИЛ

КАРХАНА ТОХУЧУЛУГУ

I. Шәрбаф карханалары

Азәрбајҹан шәрбафлығынын башлыча саһәсини хам ипәкдән тохунан зәриф парча истеһсалы тәшкил едирди. Азәрбајҹанын орта әср шәһәрләриндә /Тәбриз, Шамахы, Әрдәбил, Марага, Мәрәнд, Хој, Сәлмас, Нахчыван, Кәнҹә, Бејләган, Гәбәлә вә с./ шәрбафлыг сәнәти, хүсусилә хам ипәк тохучулугу бөјүк тәрәггијә чатмышды. Өлкәнин ҹәнубунда Тәбриз, шималында исә Шамахы шәһәри узун мүддәт хам ипәк тохучулуғунун башлыча мәркәзләри олмушдур. Орта әсрләрдә Азәрбајҹанда олмуш әҹнәби сәјјаһларын, демәк олар ки, һамысы ипәк тохучулугуну Ширван әһалисинин башлыча мәшғулијјәти һесаб етмишдир.[I]

Азәрбајҹан әһалисинин орта әср мәишәтиндә мүхтәлиф нөв ипәк парчалар мүһүм јер тутурду. Ширван Азәрбајҹанда ипәкчилијин гәдим вәтәнләриндән олмушдур. Бурада барамачылығын вә ипәк истеһсалынын кениш јајылмасы сајәсиндә һәлә орта әсрләрдә Шамахы шәһәри Шәрг илә Гәрб арасында мүһүм тиҹарәт базарларындан биринә чеврилмишди.[2] Бурада дүнјанын бир чох өлкәләриндән /Һиндистан, Иран, Әфганыстан, Түркијә, Орта Асија, Русија, Франса, Һолландија, Инкилтәрә, Италија вә с./ таҹирләр кәлиб алвер едирдиләр.

Зејналабдин Ширванинин јаздығына көрә, XVIII әсрин 90-чы илләриндә Шамахы шәһәриндә дарајы, тафта вә гановуз тохујан 1500 тохучу карханасы олмушдур.[3] Бу рәгәм XVIII әсрин сонунда ипәк тохучулугу саһәсиндә шәһәрин истеһсал күчү барәдә ајдын тәсәввүр јарадыр.

Феодал ара мүһарибәләри, хариҹи һүҹум вә таланлар Азәрбајҹанын сәнәт һәјатына, о ҹүмләдән ипәк мә"мулаты истеһсалына бөјүк зијан вурурду. 1734-ҹү илдә Надирин Азәрбајҹана јүрүшү заманы Шамахы шәһәринин дағыдылмасы нәтиҹәсиндә ипәк карханалары өз фәалијјәтини дајандырмышды. Шәһәр әһалиси зорла Агсу чајынын саһилинә көчүрүлмүш, "Јени Шамахы" ады илә тәзә шәһәр јаранмышды.[I] Бунунла әлагәдар олараг, ипәк парча истеһсалы тәзә шәһәрдә јенидән бәрпа олунмаға башламышды.[2] С.Г.Гмелинин мә"луматына көрә, Јени Шамахыда шәрбафлыг о дәрәҹәдә бәрпа олунмушдур ки, о тамамилә чичәкләнмә сәвијјәсинә чатмышды.[3] Лакин 1769-чу илдә Губа ханы Фәтәли хан шәкили Мәһәммәд Сәид ханла бирликдә һүҹум едиб Јени Шамахыны дағытмыш вә онун әһалисини сәнәткарларла, о ҹүмләдән шәрбафларла бирликдә јенидән көһнә Шамахыја көчүрмүшдүр.[4] С.Г.Гмелинин јаздығына көрә, көһнә Шамахыда ипәк малларын чешиди әввәлләр олдуғу кими галса да, шәрбаф карханалары тамамилә бәрбад һала дүшмүшдү.[5] Лакин сонралар шәһәрин дүшкүн һалы дәјишиб, онун сосиал-игтисади јаралары сағалдыгча шәрбаф карханалары бәрпа олунуб көһнә мәҹрасына дүшүрдү. Буну Ширванын шәрбафлыг мәркәзләринә аид дикәр тарихи фактлардан да ајдын көрүрүк.

М.Чулков Шамахыда ипәк тохучулугу илә сајсыз-һесабсыз "фабрикләрин" мәшғул олдуғуну хәбәр верир.[6] Бу дөврдә ипәк тохучулугу Шамахынын әтраф кәндләриндә, Мүҹү вә Басгалда јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмишди.[7] Мүҹү кәнди ипәк мә"мулаты истеһсалы илә јанашы, шәрбаф дәзкаһларынын һазырланмасында хүсусилә шөһрәт газанмышды.[8]

Азәрбајҹанын ән"әнәви ипәк тохучулугунда Ширван шәрбафлығынын үстүн мөвгеји XIX әсрин сонларынадәк, башга сөзлә, сәнәткарлығын бу саһәсинин тәнәззүлүнәдәк давам етмишдир. Кечән әсрин 30-чу илләриндә тәкҹә Шамахы шәһәриндә 650 шәрбаф дәзкаһы ишләјирди. Бундан әлавә Ширванын әјаләт кәндләриндә даһа 50 тохучу дәзкаһы фәалијјәтдә иди.[9]

Ширванда кархана шәрбафлығынын әсас мәркәзләри тарих боју Шамахы шәһәри вә онун әтраф кәндләри олмушдур. XIX әсрин биринҹи јарысында Ширванын әсас шәрбафлыг мәркәзләриндә ипәк карханалары өз фәалијјәтини һәлә дә гызғын сурәтдә давам етдирирди. Әввәлләр

I.А.Олеарий.Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633,1636,1639 гг.М.,1870,с.554; И.Г.Гербер.Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728г.Бах:История,география и этнография Дагестана.М.,1958,с.90-100;Я.Я.Стрейс.Три путешествия.М.,1936,с.245.
2.Ф.Әлијев.Шимали Азәрбајҹан шәһәрләри.Бакы,1960,с.93.
3.Һ.З.Ширвани.Бустанүссәјаһә.Теһран,1315,с.318;Бах:Р.Ә.Бабаханов, М.С.Садыгов.Һачы Зејналабдин Ширвани.Бакы,1961,с.20.

I.В.Н.Левиатов.Көстәрилән әсәри,с.101.
2.Ә.С.Сумбатзадә.Көстәрилән әсәри,с.69.
3.С.Г.Гмелин.Көстәрилән әсәри.с.101.
4.Ә.С.Сумбатзадә.Көстәрилән әсәри,с.69-70.
5.С.Г.Гмелин.Көстәрилән әсәри,с.100-101.
6.М.Чулков.Көстәрилән әсәри,с.533.
7.В.Н.Левиатов.Көстәрилән әсәри,с.53.
8.Јенә орада.
9.ОРВЗК, Ш һис.,с.III.

олдугу кими, бу дөврдә дә Шамахы вә онун әтраф кәндләри /Басгал, Мүчү вә с./ јенә дә кархана шәрбафлығынын мүһүм мәркәзи олараг галырды. Хәзәр вилајәти рәисинин I84I-чи ил һесабатында Шамахынын 220 шәрбаф карханасында 500 дәзкаһ олдугу вә бурада 2000-дән чох сәнәткар ишләдији хәбәр верилир.[I] I843-чү илдә Шамахы шәһәриндә јенә дә 220 шәрбаф карханасы ишләјирди.[2] I849-чу илин статистик мә"луматына көрә, Шамахы шәһәриндә онларын сајы азалыб I87-ә енмишди.[3] I85I-чи илдә бурада ипәк карханаларынын сајы јенидән артараг 3I0-а чатмышды.[4] О заманкы статистик материалларда "фабрик" кими тәгдим олунан бу мүәссисәләрдә Шамахы вә Шуша ипәјиндән илдә I00 мин манатлыг мов, дарајы, чечим вә чадра тохунурду.[5] Һәмин дөврдә Шуша шәрбафханаларында илдә I000 әдәд дарајы вә гәсабә истеһсал едилирди.[6]

XIX әсрин орталарында Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк мә"мулаты истеһсалы мәркәзләри арасында Кәнчә шәһәри һәлә дә өз мөвгејини сахламагда иди. I853-чү илин статистик мә"луматына көрә, шәһәрдә 68 шәрбаф дәзкаһы, 35 нәггат дүканы фәалијјәт көстәрирди.[7] Бир гәдәр сонра, јә"ни I862-чи илин мә"луматына көрә, шәһәрдә I2 шәрбафхана галмышды.[8] И.Серебрјаковун јаздығына көрә, һәрәсиндә 2-3 вә ја 4 дәзкаһ олан ипәк карханаларынын сајы илбәил азалырды. Кәнчәнин о заманкы ипәк маллары арасында ән гијмәтли парча нөвү сајылан дарајы истеһсалы тамамилә тәнәззүлә уграмыш, јерли шәрбаф мә"мулаты истеһсалы, башлыча олараг, кәләгајы, чадра, мов вә алојша илә мәһдудлашырды.[9]

I.ССРИ МДТА,ф.I268,с.I,иш 2I6,в.24.
2.Јенә орада,иш I09,в.58-59.
3.Краткий очерк некоторых городов Кавказского и Закавказского края.Бах:Кавказский календарь на I850г.Тифлис,I849,с.93.
4.Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края.Бах:Кавказский календарь на I852 г.Тифлис,I85I,с.427.
5.Јенә орада.
6.Јенә орада,с.434.
7.Кавказский календарь на I854 г. Тифлис,I853,с.339.
8.И.Серебряков.Сельское хозяйство в Елисаветпольском уезде."Записки КОСХ",Тифлис,I862,№ I и 2, с.36-37.
9.Јенә орада,с.37.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанын кархана шәрбафлығында кериләмә өзүнү ачыг-ајдын көстәрирди. Ипәкгурду хәстәлијинин арадан галхмасындан сонра Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфатында дирчәлиш јаранмасына вә хам ипәк һасилинин артмасына бахмајараг, өтән әсрин сонларына доғру јерли ипәктохума истеһсалында тәнәззүл ајдын нәзәрә чарпырды. Буну о дөврүн статистик материалларындан ајдын көрүрүк. Һ.А.Мириманов I894-чү ил һесабатында Шуша гәзасынын кустар ипәк сәнәтләриндән бәһс едәркән Шуша шәһәриндә чәми 5 шәрбаф карханасынын галдығыны вә бурада дөрд нөв ипәк мә"мулаты /чаргат,алојша,кәләгајы,дарајы/ тохундуғуну хәбәр верир.[I] Бу мә"луматдан ајдын олур ки, Шуша шәрбафханалары арасында мә"мулат нөвү үзрә ихтисаслашма давам едирмиш. Мәшәди Аббас Мирзәмәммәд оғлунун вә Мәшәди Аббас Мәшәди Меһди оғлунун карханаларында јалныз алојша тохунур, Ибраһим Кәрбәлаји Һүсејн оғлунун карханасында исә тәкчә дарајы истеһсал олунурду. Галан ики кархана гарышыг сәчијјә дашымагла, һәр чүр ипәк мал истеһсал едирди. Кәрбәлајы Кәрим Меһди оғлунун карханасында чаргат вә дарајы, Мәшәди Мәлик Дадаш оғлунун карханасында исә ики дәзкаһда алојша, үчүнчү дәзкаһда кәләгајы тохунурду.[2]

Шамахы гәзасынын I885-чи илә аид гыса статистик ичмалындан көрүндүјү кими, о заман бүтүн гәзада чәми 30 шәрбаф карханасы галмышды. Кархана тохучулуғунда баш верән тәнәззүл просесини Н.А.Абелов Басгал вә Мүчү кәндләринин тимсалында даһа ајдын мүшаһидә етмишдир. Онун јаздығына көрә, ипәк тохучулуғунун I859-чу илә гәдәрки чичәкләнмә дөврүндә Басгалда ишләјән 250 дәзкаһдан јалныз 50-си галыбмыш. Бунларын исә һеч дә һамысы бүтүн ил боју ишләмирди.[3] Һалбуки вахтилә Басгал әһалисинин јашлы киши гисминин һамысы /700 нәфәрәдәк уста,I00 нәфәр шакирд/ вә гадынларын јашлы гисминин јарысы /200 нәфәр/ бу вә ја дикәр формада ипәк тохучулуғу илә мәшгул иди.[4]

I.Һ.А.Мириманов.Көстәрилән әсәри,с.94.
2.Јенә орада.с.95-96.
3.Н.А.Абелов.Көстәрилән әсәри,с.I83.
4.Јенә орада,с.I84.

Кечән әсрин 90-чы илләриндә Азәрбајчанда ипәктохума карханаларынын фәалијјәти хејли зәифләмишди. Бунунла белә, К.А.Сатунин һәмин дөврдә Шамахыда 46, Басгалда II, Мүчүдә 4, Зејвә кәндиндә I шәрбаф карханасынын ишләдијини гејдә алмышды. Онун јаздығына көрә, о заман Шамахы гәзасынын дикәр кәндләриндә 45 ипәк карханасы варды.[1] Кечән әсрин сонларында Ширван карханаларыны кәзән К.А.Сатунин онлары характеризә едәрәк көстәрир ки, бу јарығаранлыг дарысгал ипәк фабрикләринин һәр бириндә I-дән 6-ја гәдәр, ән чох һалда исә 3-4 дәзкаһ олурду. Адәтән, онларын һамысы ејни вахтда, бә"зиләри исә илин чох һиссәсини ишләмирди. Бу фабрикләрдә башлыча олараг тафта, гановуз, кәләгајы, јорғанүзү вә с. тохунурду.[2]

Ә.С.Сумбатзадә XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда ипәк тохучулуғунун инкишаф јолуну характеризә едәрәк онун рәван олмадығыны, әксинә, хам ипәк истеһсалында ара-сыра баш верән бөһранла әлагәдар енишли-јүксәлишли олдуғуну көстәрир.[3] Мүәллифин фикринчә, 60-чы илләрин әввәлләриндә, даһа дәгиг десәк, 1859-1863-чү илләрдә Азәрбајчан шәрбафлығы ән јүксәк инкишаф вүс"әти кәсб етмиш, 1864-1867-чи илләрдәки барама бөһраны дөврүндә о, сүр"әтлә тәнәззүлә уграмыш, карханаларын сајы 2,5 дәфә азалараг 330-дан 134-ә енмишди. Јүксәлиш дөврүндә Шамахыда фәалијјәтдә олан 1400 дәзкаһдан 1000-ә гәдәри дајанмышды. 70-чи илләрдә кериләмә давам етмиш, Шамахы гәзасында ипәк карханаларынын сајы 134-дән 111-ә енмишди. 80-чи илләрдә бурада карханаларын сајы бир гәдәр артмыш, лакин 90-чы илләрдә јенә дә тәнәззүлә уграмышдыр.[4] 1900-чү илдә карханаларын сајы хејли азалараг, Шамахы шәһәриндә 33-ә, онун гәза кәндләриндә исә 49-а енмишди.[5]

Ипәк карханаларынын характери мәсәләсинә кәлинчә гејд етмәлијик ки, ингилабдан әввәлки әдәбијјат вә статистик материалларда чох вахт "фабрик" ады илә тәгдим едилән бу мүәссисәләр, әлбәттә, сөзүн һәгиги мә"насында капиталист мүәссисәси сајыла билмәз-

I.К.А.Сатунин.Состояние шелководства в Бакинской губернии и Дагестанской области в 1895-1897 гг."Тр.КШС",XI ч.,Тифлис,1904, с.7.
2.Јенә орада.
3.Ә.С.Сумбатзадә.Көстәрилән әсәри,с.72.
4.Јенә орада,с.72-83.
5.Јенә орада,с.85.

ди. Шәһәр шәрбаф карханаларында ишчи гүввәсинин сајыны әкс етдирән статистик мә"луматлар ипәк тохучулуғу илә мәшғул олан хырда, орта вә ири мүәссисәләрин һәр бириндә нечә нәфәр сәнәткар чалышдығы барәдә конкрет тәсәввүр јаратмадығындан һәмин материаллар әсасында онларын характерини тәм мүәјјән етмәк олмур. Шамахы шәрбаф карханаларында ишчиләрин сајы капиталист мүәссисәсинә хас олан башлыча әламәтләри әкс етдирмирди. Бунунла белә, ипәк карханаларында истеһсал просесләринин мүрәккәб гурулушу хејли мигдарда ихтисаслы сәнәткар әмәјиндән истифадә олундуғуну көстәрирди. Шәрбаф тәкчә аилә үзвләринин гүввәси илә бу ишләрин өһдәсиндән кәлә билмәзди. Кархана тохучулуғунун дахили механизминә хас олан спесификлик үзүндән ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сыра истеһсал просесләрини шәрбаф ја сифариш јолу илә кәнарда көрдүрүр, ја да, әкәр сәрмајәси имкан верирдисә, карханаја муздлу ишчи гүввәси чәлб едирди. Лакин күнәмузд вә ишәмузд гајдасы илә ишләјән бу адамлар ади ишчи дејил, мүәјјән ихтисас һазырлығына малик пешәкар сәнәткарлар иди. Мә"лум олдуғу кими, Азәрбајчанын кечмиш шәрбафлыг мәркәзләринин, демәк олар ки, һамысында ипәктохума истеһсалы саһәсиндә дәрин сәриштә вә әмәли тәчрүбәјә малик бу чүр кифајәт гәдәр ихтисаслы еһтијат әмәк гүввәләри варды.

Мә"лум олдуғу кими, хырда әмтәә истеһсалынын характерини мүәјјән етмәк үчүн һәр бир мүәссисәдә муздлу әмәјин вә техниканын тәтбиги башлыча ме"јар сајылыр. Бу бахымдан Азәрбајчанын шәрбаф карханалары, икили сәчијјә дашыјырдылар. Бу чәһәти ингилабдан әввәлки мүәллифләр дә сәвг-тәбии олараг дуја билмишдиләр. Н.А.Абелов кечән әсрин сонларында Шамахы гәзасында ипәк тохучулуғунун вәзијјәтини арашдырараг, бу саһәдә кустар вә капиталист истеһсал формаларынын мөвчуд олдуғуну хәбәр верирди.[1] Биринчи һалда, ја"ни кустар сәчијјә дашыјан хырда шәрбаф карханаларында тохучу-шәрбаф сатыналма јолла әлдә етдији хам ипәкдән өз аилә үзвләринин көмәји илә, өзүнүн хүсуси дәзкаһында ипәк мә"мулаты тохујурду. Икинчи һалда, карханачы 2-дән 10-а гәдәр дәзкаһа малик хүсуси кархана саһиби олмагла,

I.Н.А.Абелов.Көстәрилән әсәри,с.184.

муздлу усталарын көмәји илә ипәк мал истеһсал едирди.[1] Бу мә"луматдан көрүндүјү кими, Азәрбајҹанын ири шәрбаф карханалары арасында кечән әсрдә мануфактура сәвијјәсинә јахынлашан мүәссисәләрә дә тәсадүф олунурмуш. Хырда әмтәә истеһсалчыларына мәхсус кичик карханалардан фәргли олараг, бә"зи ири шәрбафханаларда ишчиләрин, хүсусилә муздлу ишчиләрин сајы марксист әдәбијјатында капиталист мануфактуралары үчүн норма сајылан кестәричиләрә мувафиг кәлирди. Бу тә"јината көрә, кустар 15 нәфәрдән 30 нәфәрә гәдәр муздлу фәһлә ишләтдикдә дөнүб һәгиги капиталист олур вә онун е"малатханаларында аилә әмәјинин ролу азалараг чох чүзи бир дәрәҹәјә енирди.[2]

Азәрбајҹанын шәрбаф карханаларынын техники ҹәһәтдән Авропа вә Русијанын ипәктохума фабрикләриндән хејли дәрәҹәдә кери галмасына бахмајараг, зәнкин сәнәт сәриштәсинә вә бөјүк истеһсал тәҹрүбәсинә малик олан јерли шәрбафларын мәһарәти сајәсиндә ән"әнәви ипәк мә"мулатынын бир сыра новләри хејли мүддәт учуз баша кәлән фабрик мәһсуллары илә рәгабәтә дөзмүшдү. Буну кечән әсрин сонларына аид рәсми мәнбәләрдән дә ајдын көрүрүк. Бакы губернаторунун 1882-ҹи ил һесабатында көстәрилирди ки, вахтилә бурада күлли мигдарда тохунан јүксәк кејфијјәтли ипәк маллар инди демәк олар ки, ја истеһсал олунмур, ја да чох чүзи мигдарда ихраҹ едилирди. Буранын јүксәк кејфијјәтли мов вә гановуз парчалары хариҹи фабрикләрин ашағы кејфијјәтли бајағы маллары илә әвәз олунмушдур.[3] Лакин мүлаһизә вә тәклифләрдән о тәрәфә кечмәјән бу сәјаг үзданираг чаныјанан мә"мур сә"јләри Азәрбајҹанын ипәк карханаларыны лабүд тәнәззүлдән хилас едә билмәди. Ә.С.Сумбатзадә архив сәнәдләри вә әдәбијјат материалларына әсасланараг, XIX әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹанда ән"әнәви ипәк тохуҹулуғунун тәнәззүл етмәсинин објектив тарихи сәбәбләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмишдир.[4]

I.Н.А.Абелов.Көстәрилән әсәри, с.184.
2.В.И.Ленин.Русијада капитализмин инкишафы.ӘТК,Ш ч.,с.371.
3.Ә.С.Сумбатзадә.Көстәрилән әсәри,с.87.
4.Јенә орада,с.87-88.

С.Н.Гулишамбаров тәнәззүлүн башлыҹа сәбәбини Москва фабрикләринин истеһсал етдији Шәрг мотивли ипәк малларын рәгабәти нәтиҹәсиндә јерли кархана мәһсулларынын гијмәтдән дүшмәси илә изаһ едирди.[1] Загафгазијада ипәкчилик тарихинин көркәмли мүтәхәссиси Н.Н.Шавров да ипәк карханаларынын тәнәззүлә уграмасынын сәбәбини ејни амилләрлә изаһ едирди. Онун јаздығына көрә, XIX әсрин сонунда јерли парчаларын сатышы мәһдудлашмагла, онлар учуз вә јүксәк кејфијјәтли Москва мәһсуллары тәрәфиндән сыхышдырылыб истифадәдән чыхарылырды.[2]

Азәрбајҹанда ипәк тохуҹулуғунун кечән әсрин 90-ҹы илләриндәки вәзијјәтиндән бәһс едән мәнбәләрдә бу истеһсал саһәсинин тәнәззүлетмә сәбәбләри јерли ипәк малларын базарынын касад дүшмәси илә изаһ едилир.[3] Шамахы вә онун әтраф кәндләриндә ипәк карханаларынын ифласа уграмасыны Басгал шәрбафханаларынын тимсалында диггәтлә арашдыран Н.А.Абелов бунун сәбәбләрини биринҹи нөвбәдә учуз памбыг парчаларын ахынында, икинҹиси, хам ипәјин баһалашмасында, үчүнҹүсү, кархана саһибләринә кредит бурахылмамасында көрүрдү.[4]

Азәрбајҹанын ипәк карханалары үчүн дөзүлмәз дәрәҹәдә ағыр шәраит јаранмасына вә кечән әсрин сонларына доғру онларын бөјүк әксәријјәтинин өз фәалијјәтини дајандырмасына бахмајараг, јени әсрин ибтидасында јерли ипәк парча истеһсалы һәлә дә тамамилә арадан чыхмамышды. Учуз баша кәлән фабрик мәһсулларынын күчлү рәгабәтинә бахмајараг, керидә галмыш техникаја, аз мәһсулдар әмәк аләтләринә малик олан јерли шәрбафларын алын тәри вә фәдакарлығы һесабына Шамахы карханаларынын бир гисминдә ипәк парча истеһсалы XX әсрин әввәлләриндә һәлә дә давам етдирилирди. Шәһәр шәрбафлары тәрәфиндән бу ата-баба сәнәтинин инадла давам етдирилмәсинин сәбәбләрини дәриндән тәһлил едиб арашдыран көркәмли маарифпәрвәр әдиб вә иҹтимаи хадим Һ.Б.Зәрдаби јазырды ки, Ширван ханларынын сабиг пајтахты Шамахы шәһәри һәмишә ипәк парча истеһсалынын башлыҹа мәркәзи олмуш вә белә дә галмагдадыр.

I.С.Н.Гулишамбаров.Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис,1894,с.331.
2.Н.А.Шавров.Исследование Кавказского шелководства."Тр.КШС", I ч.,Тифлис,1889,с.251.
3."Тр.КШС",УШ ч.,Тифлис,1896,с.183.
4.Н.А.Абелов.Көстәрилән әсәри,с.183-184.

Шамахылылар ипәк тохучулугу илә сөзүн әсил мә"насында, кәндләрдә олдугу кими, елә белә мәшғул олан адичә кустарлар дејил, онлар јалныз бу сәнәтлә јашајан пешәкар тохучулардыр. Она көрә дә ипәк тохучулугуна фабрикин тә"сири шәһәр вә кәнд үзрә ејни дејилди. Кәнд кустарлары ипәктохума ишини тамам тәрк едиб кәнд тәсәррүфаты илә мәшғул олмаға башладыглары һалда, Шамахы шәрбафлары јалныз учуз фабрик маллары тәрәфиндән сыхышдырылан мов вә ғановуз истеһсалыны дајандырмышдылар. Бунун мүгабилиндә онлар јорғанүзү, өрпәк, шәрф вә с. тохумаға башламыш, бир сөзлә, шамахылылар фабрикә мүһарибә е"лан етмиш вә бу онлар үчүн һәјати мәсәлә олдуғундан һәмин мүбаризәни давам етдирмәјә мәчбур олмушдулар.[1]

Етнографик материаллары диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә кархана шәрбафлығынын сәчијјә вә мигјас е"тибарилә бир-бириндән сечилән ики башлыча формасынын мөвчуд олдуғуну көрүрүк. Ипәк тохумагла муздлу ишчи гүввәсиндән истифадә едән ири саһибкар карханалары илә јанашы, өз аилә үзвләринин гүввәси илә кифајәтләнән кустар /тәнһа/ шәрбафлар да мәшғул иди. Истеһсал көстәричиләри /үмуми мәһсул истеһсалынын һәчми, дәзкаһларын мигдары, фәалијјәт мүддәти, ишчиләрин сајы вә с./ үзрә бунларын арасындакы нисбәтә нәзәр салдыгда кархана шәрбафлығынын симасыны саһибкар карханаларынын мүәјјәнләшдирдијини көрүрүк. Һәр бириндә I0-а гәдәр шәрбаф дәзкаһы ишләјән бу карханаларын бә"зиләри мануфактураны хатырладырды. Тәсадүфи дејил ки, кечән әсрин сонларына аид әдәбијјатларда бу тип карханалар капиталист мүәссисәси кими тәгдим олунур.[2]

Кархана шәрбафлығынын бу типләри бир-бириндән муздлу әмәјин тәтбигинә көрә фәргләнирди. Етнографик материалларын тәһлили саһибкар карханаларында муздлу ишчи гүввәсиндән, о чүмләдән муздла евдә иш көрдүрмә үсулундан кениш истифадә олундуғуну көстәрир.

Даһа дүрүст ифадә етсәк, саһибкарлара мәхсус олан мануфактура типли ипәк карханалары муздлу әмәк үзәриндә гурулмушду вә буна да әсасланырды. Саһибкарын, јахуд онун аилә үзвләринин истеһсалда бу вә ја дикәр әмәлијјатынын ичрасында билаваситә иштирак едиб-етмәмәси мәсәләнин маһијјәтини дәјишдирмирди.

I.Г.Б.Зардаби.Кустарное шелкоткацкое производство в гор.Шемахе и его уезде.Избранные статьи и письма.Баку,I962,с.406.
2.В.А.Абелов.Көстәрилән әсәри,с.I84.

Мөвчуд етнографик чөл материалларынын хронолоји мәһдудлуғу үзүндән кархана шәрбафлығында муздлу әмәкдән истифадә олунма тарихини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк олмур. Тәкчә буну гәтијјәтлә сөјләјә биләрик ки, шәрбафлыг сәнәти Азәрбајчан халгынын тәсәррүфат һәјатында муздлу әмәјин чох еркән тәтбиг едилдији илк истеһсал саһәләриндән бири олмушдур.

Кархана шәрбафлығынын һәр ики типи әмтәә истеһсалы сәчијјәси кәсб етмәклә, ејни истеһсал аләтләринә вә истеһсал технолокијасына әсасланырды.

Кархана тохучулуғу хејли мигдарда дар ихтисаслы уста әмәји тәләб едән, спесифик технолокија вә әмәк аләтләринә малик мүрәккәб истеһсал саһәси иди. Онун һәр ики типиндә сифаришлә евдә иш көрдүрмә үсулундан кениш истифадә олунурду. Хүсусилә тәнһа ишләјән кустар шәрбафларын бу үсула еһтијачы даһа бөјүк иди. Кархананын ән зәрури гајғылары илә мәшғул олан, информаторларын дедији кими, "иши башдан ашан" шәрбаф вахт иткисинә вә иш просесинин ләнкимәсинә јол вермәмәк үчүн хүсуси истеһсал вәрдиши вә ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сыра әмәлијјатлары сифаришлә кәнарда көрдүрүрдү. Һәмин әмәлијјатлар ишәмузд гајдасы илә ишләјән нәггат, тәррәһ, чархто/товчу/, бојагчы вә б. пешәкар усталара көрдүрүлүрдү. Сәрмајәси бөјүк олан саһибкар карханаларынын әксәријјәтиндә исә билаваситә һәмин мүәссисәјә хидмәт едән ихтисас саһибләринин һамысы олурду. Бунунла јанашы, кархана шәрбафлығы бир сыра бәсит әмәлијјатларын ичра олунмасыны тәләб едән истеһсал просесләрини дә әһатә едирди. Она көрә дә кечмишдә кархана тохучулуғунун јајылдығы шәрбафлыг мәркәзләриндә ушагдан тутмуш гочајадәк, демәк олар ки, әһалинин бөјүк әксәријјәти бу вә ја дикәр формада истеһсал фәалијјәтинин бу сәрфәли саһәсинә чәлб олунмушду. Гоча шәрбафларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә Мүчү кәндиндә шәрбафлыг сәнәтинин бу вә ја дикәр әмәлијјатында иштирак етмәјән адам аз тапылармыш.[1] Кәнд әһалисинин елликлә бу сәнәтә бағланыб, ону өзләринин башлыча јашајыш васитәсинә чевирдији вә бурадан әлдә едилән кәлирлә күзәран кечирдији Басгал кәндинин тимсалында да ајдын көрүнүр.

I.Мә"лумат сабиг Мүчү шәрбафларындан /Сәфтәр Мухтар оғлу Солтанов.Низам Әһмәд оғлу Әбдүрәһманов,Әлибала Нәчәфалы оғлу Оручов вә б./ алынмышдыр.

Əлбəттə, бу кəлирли мəшғулијјəт саһəсинə мејлин күчлү олмасынын мүхтəлиф сосиал-игтисади сəбəблəри дə олмушдур. Гејд олунан кəндлəрдə шəрбафлығын күтлəви һал алмасынын вə кəндин бүтүн ичтимаи зүмрəлəрини өзүнə чəлб етмəсинин башлыча сəбəблəриндəн бири əһалинин ихтијарында кифајəт гəдəр əкинə јарарлы торпаг саһəлəринин олмамасындан, иглим шəраитинин əлверишсизлији үзүндəн бурада əкинчилик мəшғулијјəтинин əзкəлирли вə гејри-мəһсулдар олмасындан ибарəт иди. Белə шəраитдə һəјат өзү бир сыра даг кəндлəринин əһалисини сəнəтдəн мөһкəм јапышмага вадар етмишди. Шəрбафлыг исə о дөврдə игтисади чəһəтдəн əн сəрфəли сəнəт саһəлəриндəн иди.

2.Ипəк мə"мулатынын нөвлəри.

Ипəкчилик илк орта əсрлəрдəн башлајараг Азəрбајчан халгынын мəишəтиндə көркəмли јер тутдугундан бурада ипəк мə"мулатынын зəнкин нөв вə чешидлəри јаранмышдыр. Онларын аз бир гисминин ады вə бə"зи нүмунəлəри заманəмизəдəк кəлиб чатмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, истеһсал технолокијасына вə хаммал нөвүнə көрə ипəк мə"мулаты кечи вə хам ипəк тохучулугу олмагла, ики истигамəтдə инкишаф етмишди. Азəрбајчанын орта əср шəрбафлыг сəнəтиндə хам ипəк тохучулугу апарычы рол ојнамышдыр.

XIX əсрдə Азəрбајчанын хам ипəк мə"мулаты мүхтəлиф нөв парча /мов,дарајы,тафта,атлаз,гановуз/ вə баш өртүклəриндəн /кəлəгајы,чаршаб,чадра,јајлыг вə с./ ибарəт иди. Бунларын һəр биринин өзүнə мəхсус истеһсал мəркəзи, истеһсал тарихи вə фəргли тохума технолокијасы јаранмышды.

Һазырланма технолокијасынын спесификлији үзүндəн кəлəгајы истеһсалы ипəк парча тохучулугундан ајрылыб мүстəгил истеһсал саһəсинə чеврилмишди. Бунларын арасында фəрг тəкчə тохума техникасында дејил, һабелə əлавə истеһсал просесинə /бојама,нахышлама/ малик олмасында да нəзəрə чарпырды. Бир гајда оларат, кəлəгајы тохунуб гуртарандан сонра басма-гəлиб үсулу илə һəм дə нахышланараг бојама əмəлијјатындан кечирди. Кəлəгајыдан фəргли оларат ипəк парча истеһсалында чиллə вə ара ипəји əввəлчə кəлəфлəниб бојаныр, сонра тохунурду. Дикəр тəрəфдəн кəлəгајы истеһсалы заманы

мə"мулатын аг јерлији үзəриндə ичра едилəн бојама əмəлијјаты садəчə рəнклəмə дејил, ејни заманда нахышлама мəгсəди дашыјырды. Бунунла белə, кархана тохучулугунун бүтүн саһəлəри үмуми, охшар чəһəтлəрə малик иди. Бу үмумилик истеһсал просесинин бир чох саһəлəриндə нəзəрə чарпырды.

3.Хаммал тəдарүкү

Хам ипəк мə"мулаты истеһсалында хаммалын əлдə едилмəси башлыча мəсəлəлəрдəн иди. Кархана шəрбафлығында əсасəн сатыналма јолла əлдə едилəн манчылыг ипəји ишлəнирди. Азəрбајчанда фабрик үсулу илə ипəк е"малынын инкишафы шəрбафханаларын хаммал тəчһизатында мүəјјəн тəбəддүлат јаратса да, манчылыг ипəјини тамам арадан чыхара билмəмишдир. Она көрə дə манчылыг васитəсилə кустар ипəк истеһсалы XX əсрин 30-чу иллəринəдəк давам етмишди.[1] Бунунла белə, кечəн əсрин орталарындан башлајараг јерли шəрбаф кархаларында манчылыг ипəји илə јанашы фабрик ипəји дə ишлəдилирди. Һəтта јүксəк кејфијјəтинə көрə фабрик ипəјинин чиллəсинə үстүнлүк верилирди.

Мə"лум олдугу кими, фабрик ипəјинин теллəри даһа назик, һамар вə зəриф олмагла, чох вахт товлу вəзијјəтдə һазыр кəлирди. Она көрə дə шəрбафлар фабрик ипəјини, əсасəн, чиллə, манчылыг ипəјини исə лүлə /ара ипəји/ үчүн ишлəдирдилəр.

Ширван шəрбафларынын сон нəсли арасында фабрик ипəји чох вахт "Шəки ипəји" адланырды. Кəнчəдə она "машын", јахуд "давел" ипəји дə дејилирди.[2]

Бир гəдəр баһа баша кəлмəсинə бахмајараг, фабрик ипəјинин чыхары аз олурду. Ондан һазырланан чиллə мөһкəм олмагла тез-тез сыныб тохума просесини лəнкитмирди. Лакин шəрбафханаларын һамысы лазыми мигдарда фабрик ипəји əлдə едə билмирди. Фабрик ипəјинин гытлығы, хүсусилə сəрмајəси аз олан кархаларда даһа кəскин һисс олунурду. Она көрə дə шəрбаф кархаларынын бөјүк əксəријјəти дəдə-баба ипəји сајылан манчылыг ипəјиндəн истифадə едирди.

1.Мə"лумат Талыстан кəндинин сабиг манчылыг устасы, 95 јашлы Агабала Салеһ оглу Əбиловдан алынмышдыр.
2.Мə"лумат узун мүддəт ипəк бојагчылығы илə мəшғул олмуш Бөјүкага Абдулəли оглу Мəһəррəмовдан/Кəнчə шəһəри,Низами күчəси, ев № 159/ алынмышдыр.

Әмәли ишдә шәрбафлар чох вахт һәр бир јерин ипәјини өз ады илә /мәсәлән,Гәбәлә ипәји,Талыстан ипәји вә с./ адландырырдылар. Ширван шәрбафханаларында вахтилә Гәбәлә, Талыстан, Исмајыллы, Бығыр, Гарабаггал, Гарамәрјәм, Гарабағ, Самух ипәји хүсуси јер тутурду.

Барама истеһсалы мәркәзләри илк бахышда ҹоғрафи мәкан тә"сири бағышласа да, онларын ипәји истеһсал хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән сечилирди. Ипәјин кејфијјәтини мүәјјәнләшдирәркән шәрбафлар јалныз онун нечә телдән ибарәт, јахуд бараманын һансы һиссәсиндән чәкилмәсинә, һамар вә ејни јогунда олмасына, рәнк чаларына вә с. дејил, барамагурдунун һансы јерин вә һансы тут нөвүнүн јарпағы илә гидаланмасына диггәт јетирирдиләр. Мәсәлән, пејвәнд /шах/ тутун јарпағы илә бәсләнмиш барама гурдунун ипәји габа, тифтикли вә мафраг олурду. Нисбәтән гыса телә малик олан белә бараманын чыхары чох, халис ипәји исә аз алынырды. Кәр /хәләфи/ тутун јарпағы илә бәсләнмиш барамагурду ә"ла нөв ипәк тели вермәклә јанашы, онун иткиси аз чыхырды. Хәләфи бараманын тели нисбәтән узун, назик вә зәриф олур, ачылан заман онун әсас һиссәси халис ипәјә кедирди. Бу ҹәһәти нәзәрә алан күмдарлар ону "бәрәкәтли" вә артымлы барама һесаб едирдиләр.

Чыр /чәкил/ тутун јарпағы илә јемләнмиш барамагурдунун ипәји хәләфи барамасындан ашағы, пејвәнд /шах/ тутун барамасындан исә үстүн тутулурду. Чәкил ипәји шәрбафлар арасында биринчи нөв ипәк сајылырды.

Ширван шәрбафлары јерли ипәкләр арасында Талыстан ипәјини јүксәк гијмәтләндирирдиләр. Гарамәрјәм вә Бығыр ипәји кејфијјәтчә Талыстан ипәјинә јахын, Гарабаггал ипәји онлардан хејли ашағы тутулурду. Бунунла белә, ипәк телинин кејфијјәти манчылыг устасынын пешәкарлығындан вә сәриштәсиндән чох асылы иди.

Ипәјин кејфијјәтинә барама мәһсулунун ичәрисиндә гатышыг галмасы да хејли тә"сир едирди. Белә ки, барама дәриләндән сонра сечилиб чешидләнәркән диггәтсизлик үзүндән онларын арасына гүсурлу /томпал,екиз,чырты,кәпәнәкләмиш/ вә јахуд рәнк ујары тамам тутмајан башга нөв барама дүшүрдү. Бу исә ипәјин кејфијјәтинә вә рәнкинә мәнфи тә"сир көстәрирди.

Үч-дөрд телдән ибарәт чәкилмиш "машын ипәји"нин кәлфиндән фәргли олараг, Басгал шәрбафлары манчылыг ипәјини "гәчил" адландырырдылар. Сәррaф ипәк мүштәриләри гәчилин кејфијјәтинә нәзәр салмагла онун һансы маһала мәхсус олдуғуну асанлыгла мүәјјән едә билирдиләр.

Фабрик ипәји ән чох Шәкидән, гисмән исә Гарабағдан кәтирилирди. Бунунла јанашы, Ширван шәрбафлары Сәмәргәнд вә Кутаис ипәјини дә алырдылар. Сәмәргәнд ипәји Шәки ипәји кими зәриф олса да, ондан бир гәдәр мафраг иди. Она көрә дә Сәмәргәнд ипәји, адәтән, чилләјә дејил, ара ипәјинә ишләнирди. Чиллә һазырламаг үчүн ән мүнасиб хаммал Кутаис вә Шәки ипәји һесаб олунурду.

Хам ипәк, адәтән, шәһәр тичарәт дуканларындан вә кәнд һәфтәбазарларындан сатын алынырды. Чох вахт исә ири ипәк тачирләри топдансатыш гајдасы илә узаг јерләрдән әлдә етдикләри ипәк бағларыны шәрбаф карханаларына ја нәгд пул мәзәннәси илә сатыр, ја да натурал гајдада ипәк парчаја дәјишдирирдиләр. Һәр ики һалда хаммал шәрбафа хејли баһа дүшүрдү. Она көрә дә сәрмајәси бөјүк олан кархана саһибләри хам ипәји билаваситә онун истеһсал јериндән алыб кәтирмәји үстүн тутурдулар. Хам ипәји биринчи әлдән, јә"ни истеһсалчынын өзүндән, јахуд һеч олмазса, икинчи әлдән /тичарәт дуканындан/ сатын алмағы сәрфәли сајан тәнһа шәрбафлар да хаммалы бу јолла әлдә етмәјә чалышырдылар. Лакин карханада иши дајандырмадан бу гајда илә ипәк тәдарүк етмәјә һамынын имканы олмурду. Көмәксиз ишләјән тәнһа шәрбафлар истәр-истәмәз ипәк мөһтәкирләринә мүрачиәт едиб нисјә мал көтүрүрдүләр. Нәгд пул илә вахтында хаммал тәдарүк едә билмәјән шәрбафлар нисјә алдыглары хам ипәји тохујуб баша кәтирәндән сонра борчларыны мәһсул формасында едәјирдиләр.

Хаммал тәдарүкүндән бәһс едәркән белә бир мәсәләјә дә тохунмалыјыг ки, шәрбафханалар кифајәт гәдәр һазыр хам ипәклә һәмишә тә"мин олуна билмирдиләр. Она көрә дә онлар барама тәдарүкү гајғысына да галмаға мәчбур олурдулар.

Барама формасында хаммал тәдарүкү гисмән учуз баша кәлсә дә, онун е"малы вахт иткисинә сәбәб олдуғундан таванлы шәрбафлар буна аз мејл көстәрир вә һазыр хам ипәк әлдә етмәји даһа үстүн ту-

турдулар. Бунунла белә, јухарыда гејд етдијимиз кими, хам ипәк тапмадыгда шәрбафлар барама алыр вә өзләри ону манчылыг васитәсилә ипәјә чевирирдиләр.

Бараманын ачылмасы. Истеһсал технолокијасынын спесификлији үзүндән хам ипәк е"малы хүсуси пешә вәрдиши вә сәнәт сәриштәси тәләб едирди. Она көрә дә кечмишдә ипәк истеһсалы мәркәзләриндә нәсилликчә бу ишлә мәшғул олан хүсуси манчылыг усталары чалышырды. Мүчү кәндиндә маһир манчылыг устасы кими танынан Кәрим вә онун гардашы Мәшәди Мәһәммәд Зејнал оғлу, Мәшәди Дадаш Молла Аббасәли оғлу әсримизин 30-чу илләринәдәк бу сәнәти давам етдирмишләр. Мүчү шәрбафларынын сөјләдијинә көрә, кечмишдә һамы барамасыны онлара сарытмаға чалышырды.[1]

Хам ипәк сарынаркән, бир гајда олараг, барама нөвләринин /ағ барама, гула барама, чабын/ вә онларын һәр бир чешидинин /инчәбел, томпал, чырты/ фәргли истеһсал хүсусијјәти нәзәрә алынырды. Мәсәлән, ағ барама ачыларкән онун телинин, демәк олар ки, һамысы "нөзәлиб ишәјә келирди". Дикәр тәрәфдән ағ бараманын тели нисбәтән мөһкәм олдуғундан ачылан заман тез-тез сыныб иш просесини ләнкитмирди. Гула барама сарымтыл рәнкдә олмагла, гыса телә малик иди. Чабын /јапон/ барама сары, јахуд јашыл рәнкдә олуб аз ипәк верирди.

Әсрләр боју Азәрбајчанда хам ипәк манчылыг васитәсилә истеһсал олунмушду. Азәрбајчанда онун әл вә ајаг манчылығы олмагла ики башлыча нөвүнә тәсадүф олунур /Ү табло, I-2-чи шәкил/. Әл манчылығы бәсит гурулуша маликдир. Онун сонракы тәкамүлү нәтичәсиндә даһа мәһсуллар вә тәкмил ајаг манчылығы јаранмышдыр. Чархын форма вә гурулушу нәзәрә алынмаса, иш принсипинә көрә бунлар бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмирди.

Әл манчылығынын чархы 4-5 әдәд әјмәдән, онларын һәр бирини топа бирләшдирән 4-5 чүт дәндәдән, топдан, она кечирилмиш дәстәкли охдан вә јерә басдырылмыш бир чүт көјчәдән ибарәт иди. Гмелин ХУШ әсрин 70-чи илләриндә Муған дүзүндә оларкән манчылығын бу типини мүшаһидә етмиш вә онун график тәсвирини вермишдир.[2]

I. Мә"лумат Мүчү кәндинин гочаман сакини, I912-чи илдә анадан олмуш Шүкүров Гәриб һачыбаба оғлундан алынмышдыр.
2. С.Г.Гмелин. Көстәрилән әсәри. с.92; һәмчинин бах: Извлечение из путешествия Корнелия де-Брюин. НАИИАН Азербайджана. инв.481. в.41.

Бу тәсвирдә, һәр шејдән әввәл, чархын нәһәнк өлчүсү диггәти чәлб едир. Азәрбајчанда белә бөјүк чархлы әл манчылығындан XIX әсрин орталарынадәк истифадә олундуғу әдәбијјат материалларындан ајдын көрүнүр.[1] Гмелинин Азәрбајчана сәфәриндән өтән бир әср әрзиндә әл манчылығында јаранан башлыча дәјишиклик онун чархынын тәдричән кичилмәсиндән ибарәт олмушдур. Әл манчылығында чархын диаметринин сүр"әтлә кичилмәси фактыны XIX әсрин 80-90-чы илләринә аид әдәбијјат материаллары әсасында ајдын изләмәк олур.[2]

Ајаг манчылығынын чархы[3] силиндир формасында олуб гурулушча әл манчылығындан фәргләнирди /Ү табло, 2-чи шәкил/. Онун чархы ох ролуну ојнајан узунсов топдан, 6 вә ја 8 әдәд тахта пәрдән, онларын һәр бирини ики јердән топа бирләшдирән дәндәләрдән ибарәт иди. Чархы фырлатмаг үчүн топун башына дәмир мил, арха учуна исә дирсәкли дәмир дәстәк кечирилирди. Ајаг чархынын дәстәји көндән дүзәлдилмиш гулабәнд васитәсилә "тәпкән" адланан ајагбасана бирләширди. Чарх гулабәндли тәпкәнин көмәјилә ајагла фырландығындан устанын әлләри истеһсал просесиндә дикәр ишләри көрмәк үчүн сәрбәст галырды.

Ингилабдан әввәлки әдәбијјат вә дөври мәтбуатда ајаг манчылығынын ады тез-тез чәкилсә дә, бу мә"луматлар конкрет мәзмундан мәһрум олмагла сәтһи сәчијјә дашыјыр. Етнографик чөл материалы топлајаркән ајаг манчылығынын бир нүмунәсини Мүчү вә Талыстан усталарынын көмәји илә тапыб бәрпа етмәк мүмкүн олду. О әсас ишләк вә бир сыра јардымчы һиссәләрдән ибарәтдир.

Манчылығын әсас һиссәләринә мис вә ја чугун тијан, кәләф чархы вә ону һәрәкәтә кәтирән гулабәндли тәпкән дахил иди. Кәләф чархыны сифаришлә дүзәлтдирир, тијаны исә мискәрләрдән /ән чох Лаһычдан/ сатын алырдылар. Манчылығын јардымчы ләвазиматына үзәринә тијан јерләшдирилән күрә, кәләф чархыны сахлајан бир чүт дирәк /көјчә/ вә тәнзимләјичи гургу дахил иди. Чох вахт онлары манчылыгчы өзү дүзәлдиб тамамлајырды.

I. Кавказский календарь на I854 г. Тифлис, I853, с.332; И.Серебряков. Көстәрилән әсәри. с.36; "Гафгаз" гәзети, I852, № 40.
2. Н.Н.Шавров. Кустарные шелковые промыслы Кавказа. "Тр.КШС", ХП ч., Ш бур., Тифлис, I902, с.7-II.
3. Үзәринә ипәк кәләфи сарынан бу чарх Азәрбајчанын әксәр етнографик зоналарында "кәләф чархы" ады илә мә"лум иди.

Тәпкән I,5 м узунлуғунда, I0-I2 смениндә назик /2,5-3см/ тахтадан ибарәт олуб гулабәнд васитәсилә бир учундан манчылығын дирсәкли дәстәјиндән асылыр вә чархы фырлатмаға хидмәт едирди. Бу мәгсәдлә тәпкәнин габаг һиссәси чијә васитәсилә гулабәндин һалгасына бәнд едилир, дикәр учу манчылығчынын өнүндә јердә галырды. Чархы фырлатмаг үчүн уста бир ајағы илә тәпкәнин үзәриндән басыб бурахырды.

Ајаг манчылығынын јардымчы һиссәләринә дахил олан "көјчәк" вә ја "дәстәк" адланан бир чүт ағач дирәк һәмишәлик күрәнин бир кәнарында јерә басдырылырды. Чархын мили габаг көјчәјин дешијинә, дирсәкли дәстәји исә арха көјчәјин баш јарығына салынырды. Бунун сајәсиндә чарх истәнилән вахт, чәтинлик чәкмәдән көјчәкләрин арасына гураштырылыр вә јахуд орадан көтүрүлүрдү.

Иш просесиндә бараманы дөјәчләмәк вә лифләрин учуну илишдириб тутмаг үчүн "әјрәмчә" вә ја "гамчы" адланан дөјәчләмә васитәсиндән, килкәни јығмаг, јахуд ону тијандан бошалтмаг мәгсәдилә кәфкир, абкәрдән, ајран сахламаг үчүн сәрнич вә ја башга габлардан истифадә олунурду.

Адәтән, манчылығчылар ики-үч нәфәрдән ибарәт дәстә тәшкил едиб көмәкли ишләјирдиләр. Онлардан бири очагчы вәзифәсини көрмәклә, мүтәмади олараг күрәни гыздырыр вә устанын дикәр бујруғларыны јеринә јетирирди. Дикәр ики нәфәр невбә илә манчылығын чархыны ишләдирди. Бә"зән уста бир нәфәр көмәкчи илә дә хам ипәк е"мал едирди.

Манчылыг усталарынын әлмузду ја нәгд пулла, ја да натурал гајдада мәһсулла /барама вә ја һазыр ипәклә/ өдәнилирди.

Ән"әнәви ипәк е"малы мүәјјән сәнәт сәриштәси, истеһсал вәрдиши, хејли һөвсәлә вә сәбр тәләб едирди. Иш заманы уста ајағы илә чархы фырладыр, сағ әли илә арамсыз олараг бараманы дөјәчләјир, сол әлиндә еһтијат ипәк тајларыны тутур, нәзәрләри илә барамадан ачылан ипәк тајларынын сајыны изләјирди. Сағ әли илә о, һәм барамалары дөјәчләјәрәк ипәк телинин учуну тапыб сол әлинә дәстә јығыр, һәм дә сарғыја кедән ипәкдә сыныб сајы азалмыш телә сол әлиндәки еһтијат дәстәдән ајырыб гат верирди.

Тәпкәни ајагла басыб бурахдыгча кәләф чархы ашылы көндән дүзәлдилмиш гулабәнд васитәсилә механики сурәтдә фырланырды.

Манчылығын гыздырычы собасы күндарлар арасында "күрә", "очаг", "күлбә" вә с. адларла да мә"лум иди. Даирәви, бә"зән дүзбучаглы плана малик олан манчылыг күрәси әксәр һалларда кәрпичдән, чох вахт исә чиј кәрпичдән һөрүлүрдү. Даг кәндләриндә күрәни дашдан да һөрүрдүләр. Онун үстүнә тијан јерләшдириләндән сонра әтрафы палчыгла суванырды. Күрәнин одлуғуна јаначаг одун атмаг үчүн онун јан тәрәфиндә таг шәкилли бача дүзәлдилирди. Јанма просесинә зәрури олан һава ахыныны /јелчәкән/ јаратмаг мәгсәдилә күрәнин үстүндә, тијандан азча аралы кичик бача /күлбә/ гојулурду. Чох вахт күрәнин дивары һәм дахилдән, һәм дә харичдән суваныб ширләнирди. Јағмурлу пајыз күнләриндә ишләмәк үчүн манчылыг күрәси чох вахт талвар /гураглыг/ алтында гурулурду.[I]

Манчылығын јардымчы ләвазиматы чығрығ-бағарадан вә хүсуси тәнзимләјичи гурғудан ибарәт иди /Y табло, 2-чи б.в шәкилләр/.

Мә"лум олдуғу кими, хам ипәк тели мүәјјән сајда лифдән ибарәт олдуғундан о, бир нечә барамадан чәкилиб сарынырды. Ислаг барамалардан чөзүлүб ачылан ипәк лифләрини дәстәләјиб мүәјјән бир нөгтәдә бирләшдирмәк вә онларын сајына нәзарәт етмәк үчүн "гыра" адланан ағач вә ја метал гармагдан истифадә олунурду. Гыра билаваситә тијанын ағзында дајанмалы олдуғундан ону тијанын үзәринә гојулмуш хүсуси ағача /гыра ағачына/ бәркидирдиләр. Хам ипәк тели чох вахт чарх үзәринә ики кәләфдән ибарәт сарындығындан гыра ағачына, адәтән, бир чүт гыра бәркидилирди. Барамадан ачылмыш ипәк телләри топа вәзијјәтдә һәмин гыралардан кечирилиб дәстә едиләндән сонра чарха сарынмаг үчүн әввәлчә асма бағаранын чығрыгларынын үзәриндән ашырылырды. Асма бағара гаргы вә ја чубуг милә кечирилмиш бир чүт чығрыгдан, мили сабит сахлајан үч әдәд бармагдан вә бағара тахтасындан ибарәт иди. Бир гајда олараг, бағара тахтасы чијә васитәсилә талварын пәрдисиндән асылырды. Харрат чархында шүмшад ағачындан јонулуб һазырланмыш чығрыглар истисна олмагла, асма бағаранын галан һиссәләрини манчылыгчы өзү дүзәлдирди.

Гоша чығрыгларын үзәриндән ашырылмыш ипәк телләринин һәр биринин учу ајрылыгда чарха бәнд олунурду. Бу сајагла бир нечә барамадан чөзәләниб ајрылан ипәк лифләри чығрыг үзәриндә говушуб

I.Манчылыг күрәси 7-8 ил.бә"зән исә I0 илә јахшы ишләнирди.

телә чеврилдикдән сонра тәнзимләјичинин гармаг вә ја көзчүкләриндән кечиб чархын үзәринә сарынырды.

Гөчилләрин сарынма гајдасыны низамламаг үчүн манчылыға әлаһиддә бир һиссәдә әлавә олунмушдур. Тәнзимләјичи ролуну ојнајан һәмин аләт јарым аршын узунунда ағач голдан, онун үзәринә бәркидилмиш бир чүт мәфтил көзчүкдән, чархын топуна доланмыш чијәдән, онун васитәсилә фырланан кирдә бағарадан, бағара пајасы вә асма гырадан ибарәт иди.

Манчылығын чархы фырландыгча чијәбәнд васитәсилә тәнзимләјичи бағараны да өз оху әтрафында фырладырды. Бу заман онун бир кәнарына бәркидилмиш чүпәк јерини дәјишмәклә өзү илә бирликдә көзчүклү голу да азча сағa вә сола тәрпәдирди. Бунун сајәсиндә ипәк телләри үст-үстә дүшмәјиб мүәјјән низамла чархын үзәринә доланырды.

Азәрбајчанда хам ипәк е"малынын башлыча технолоҗи үсулу бараманы азча ајран әлавә едилмиш гајнар суда ислатмагла онун лифләрини јапышган маддәсиндән азад едиб ачмагдан ибарәт иди. Хам ипәк е"малы үчүн әввәлчә лифләрин үзәриндәки гуру јапышган маддәсинин әримәси тәләб олунурду. Барамагурдунун селијиндән јаранмыш һәмин маддә әримәјинчә ипәк телини әмәлә кәтирән лифләр бир-бириндән араланмырды. Гурумуш јапышган маддәси тамам јумшалмајынча ачылан заман ипәк лифләри тез-тез сыныб корланырды. Исти су васитәсилә јапышган маддәси асанлыгла һәлл едилирди.

Хам ипәк е"малынын вачиб мәсәләләринин бири дә чод суја бир гәдәр ајран гатыб ону јумшалтмагдан ибарәт иди.

Чохәсрлик әмәли тәчрүбә нәтичәсиндә мәһлулун тәркибиндә ајран гатышығынын мүәјјән нормасы јаранмышдыр. Адәтән, сујун һәр тијанына бир литр ајран гатылырды. Мәһлул гајнамаға башлајандан сонра тијана чәнкә илә 2-3 кирвәнкә барама салынырды. Барамаларын үзүнүн селикли килкәси әријиб сујун үзүнә галхдыгча кәфкир васитәсилә һәмин әрп јығылыб тијандан кәнар едилирди. Сонра барама гамчы /таваша/ илә дејәчләниб онун "сәрто" адланан[1] баш телинин учу тапылырды. Адәтән,5-6 барамадан[2] тел јығандан сонра онлары гыра,

I.Сәрто-баш тову,јә"ни барама сарғысынын башланғычы,әввәли мә"насында ишләнирди.
2.Истифадә мәгсәдиндән асылы олараг ипәк тели I0-I5,бә"зән исә 20-ә гәдәр барамадан чәкилирди.

чыгрыг вә көзчүкдән кечирдиб манчылығын чархына бәнд едирдиләр. Икинчи дәстәнин телләрини јенә дә һәмин гајда илә гырадан кечириб јербәјер едәндән сонра ону јенә дә кәләф чархына бәнд едирдиләр.

Чархы фырлатмаг үчүн әввәлчә ону әллә тәрпәдиб һәрәкәтә кәтирир, сонра тәпкән васитәсилә она механики фырланма сүр"әти верилирди. Чарх фырландыгча бараманын һәр бириндән чөзәләниб ачылан ипәк лифләри бир-биринә сарынараг телә чеврилир вә чархын пәрләри үзәринә сарынырды.

Барама лифинин халис һиссәси сарыныб гуртарандан сонра онун "ләси" адланан мафраг һиссәси кәлиб чатырды. Бу һалда сол әлдәки еһтијат лифләрдән сарынмагда олан ипәк телинә јени гат верилирди. Тијанда барама ачылыб азалдыгча она јенидән чәнкә илә барама әлавә едилирди. Бу гајда илә чархын үзәринә кифајәт гәдәр ипәк тели сарынандан сонра ону дајандырыб гөчилләри чыхарырдылар. Долашыг дүшмәмәк үчүн гөчилин һәр ики башы сәрто тели вә ја сапла бәнд бағланырды.

Гурумаг үчүн гөчили сыхыб кәлкә јердән асырдылар. Шәрбафларын фикринчә, күнәш шүасы јаш ипәјин телләрини јандырыб мафраглашдырыр вә мә"мулатын кејфијјәтини ашағы салырды. Белә ипәк тез-тез тифтикләниб иш просесини ләнкидирди.

Гөчил гурујандан сонра хүсуси гајдада бурулуб јығылырды /V табло,3-чү шәкил/. Үст-үстә јығылмыш 6 вә ја 8 гөчил бир "бағ" әмәлә кәтирирди.

Кечмишдә барама вә ја хам ипәјин чәкисини билмәк үчүн "батман","чәрәк","кирвәнкә","чәтвәр","истил","мисгал","руб" вә с. кими ән"әнәви ағырлыг ваһидләри ишләнирди. Бу өлчү ваһидләринә мүвафиг олараг мүхтәлиф чәки дашлары мөвчуд иди: батман /20 кирвәнкә/, јарым батман /I0 кирвәнкә/, чәрәк /5 кирвәнкә/, јарым чәрәк /2,5 кирвәнкә/, кирвәнкә /400 грам/, јарым кирвәнкә /200 грам/, чәтвәр /I00 грам/, јарым чәтвәр /50 грам/, мисгал /4 грам[1]/.

I.Мисгал вә чәтвәр илә ән чох бојаг чөвһәрләри чәкилирди.

4.Хам ипәјин сечилиб сарынмасы /нәггатлыг/

Тохума просесинин техники тәләбинә мүвафиг олараг, илк нөвбәдә мүнасиб өлчү, форма вә кејфијјәтә малик чиллә тели вә ара ипәји һазырламаг лазым кәлирди. Она көрә дә хаммалын техники е"малы хејли вахт вә әмәк мәсрәфи тәләб едирди. Чох вахт бу ишлә билаваситә карханада мәшгул олурдулар.

Шәрбаф кәләф формасында әлдә етдији хам ипәји ја кархананын өзүндә, ја да сифаришлә евдә иш көрән мүвафиг ихтисаслы усталара /нәггат,товчу,кәратан,карачы,тәрраһ вә с./ ишләдиб тәләб олунан һала салдырырды. Бу әмәлијјатларын һәр бири өзүнә мәхсус әмәк аләти вә истеһсал технолокијасына малик иди.

Мә"лум олдугу кими, барамадан ачылан хам ипәк тели гејри-јекнәсәг, һәддиндән зијадә назик вә мафраг олдугундан белә вәзијјәтдә билаваситә тохума просесинә јарамырды. Она көрә дә чиллә вә ара ипәји үчүн бир нечә тај лифдән ибарәт, мүәјјән узунлуг өлчүсүнә малик ипәк тели һазырланырды. Технолоҗи чәһәтдән спесифик сәчијјә дашыјан бу ишләрин һәр бири ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сыра истеһсал просесини әһатә едирди.

Илк нөвбәдә хам ипәк кәләфини /гәчил/ ачыб сечмәк вә мүвафиг сајда ипәк телләрини бирләшдириб јенидән сарымаг тәләб олунурду. Ипәк телинин сечилиб тәмизләнмәси, сәнәт дили илә десәк, онун саф-чүрүк едилмәси лүзуму, һәр шејдән әввәл, хам кәләфин өзүнүн гатышыг вәзијјәтдә, телләрин гејри-јекнәсәг һалда олмасы сәбәбиндән ирәли кәлирди.

Ипәк тели барамадан ачыларкән селикли јапышган өртүјүндән тамам азад олмурду. Белә ки, исти су телин үзәриндәки јапышганлы маддәни нисбәтән әритсә дә, ипәк лифләри ондан тамам азад олмурду. Әслиндә мүхтәлиф сајда лифдән ибарәт олан ипәк телинин әмәлә кәлмәсинин башлыча, һәм дә јеканә амили мәһз һәмин јапышган галыгы иди. Әкс тәгдирдә телин лифләри бир-биринә јапышмајыб јајмаланар вә беләликлә дә тохучулуга јарамајан кәрәксиз бир материала чеврилərди.

Јапышган галыгы ипәк телинин формалашмасы үчүн зәрури олса да, ејни заманда о, кәләфә сарынмыш телләрин бир-биринә битишиб

корланмасына да сәбәб олурду. Кәләф ачыларкән телин јапышганлы һиссәләри тез-тез сынмагла иш просесини ләнкидирди. Она көрә дә тохума просесинә јарарлы ипәк тели һазырламаг үчүн онун зај һиссәсини сечиб халис телдән ајырмаг тәләб олунурду.

Хам ипәјин сечилиб тәмизләнмәси бир дә она көрә вачиб иди ки, кустар ипәк е"малына хас олан гүсурлар үзүндән манчылыгын чархына халис ипәклә јанашы, бараманын "сәрто" вә "ләси" адланан јарарсыз һиссәләри дә гарышыб сарынырды. Хүсусилә сәрто халис ипәјә чох гарышдыгда о, кејфијјәтини итирирди. Барама лифинин сәртодан сонра кәлән халис һиссәси назик, еластик вә мөһкәм олмасы илә сәчијјәләнирди. Барама лифинин бу сағлам һиссәси бүтүнлүклә халис ипәк һасилинә кедирди. Барама лифинин "ләси" адланан сон һиссәси чәлимсиз вә мафраг олдугундан, һәмчинин хам ипәк е"малына јарамырды. Бир гајда олараг, е"мал просесиндә тијанда баш тову /сәрто/ тәзәчә ачылмыш барама илә јанашы, халис ипәји һәлә чәкилмәкдә олан "дири" вә халис тели түкәниб ләси чыхмыш "өлү" барама бир-биринә гатышырды. Она көрә дә манчылыгын чархына механики хассәчә мүхтәлиф сәчијјәли /јоғун,назик,мафраг,мөһкәм,һамар, тифтикли вә с./ ипәк тели сарынырды. Бу һал хам ипәк кәләфи үзәриндә әлавә әмәлијјат апарылмасыны, онун халис телинин зајындан сечилиб ајрылмасыны лабүд едирди. Көрүнүр, елә мәһз бу сәбәбдән дә хам ипәјин сечилиб ајрылмасы илә мәшгул олан уста "нәггат" адланырды. Әрәб дилиндән кәтүрүлмүш бу истилаһын етимолоҗи мә"насы ипәксечмә пешәсинин маһијјәтини чох дүзкүн әкс етдирир.[1]

Нәггат тәкчә ипәк телинин сафыны зајындан сечиб тәмизләмәклә кифајәтләнмирди. Бу әмәлијјат онун ишинин јалныз бир һиссәсини, һәм дә илк мәрһәләсини әһатә едирди. Нәггат ејни заманда чиллә вә ара ипәји үчүн бир нечә гатдан ибарәт ајрыча ипәк тели һазырлајыб "купү" адланан әмәк аләти үзәринә сарыјырды. Бу чәһәт нәзәрә алынараг, нәггат Азәрбајчанын бир сыра етнографик зоналарында "сарыјычы" /"сәричи"/ да адланырды.

Кечмиш тәсәррүфат мәишәтиндә бу чүр мүштәрәк, гоша терминләрин ишләнмәси Азәрбајчанын етник тарихи, гәдим заманлардан башла-

---

I.Әрәбчә "нәггат" саф пулу гәлп пулдан ајыран; бир шејин јахшысыны писиндән ајыран мә"наларында ишләнир.Бах: Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти.Бакы,1986,с.467.

јараг бурада баш верән вә орта әсрләр боју давам едән етник просесләрлә үзви сурәтдә бағлы мәсәлә олдуғундан хүсуси тәдгигат тәләб едир.

Ипәк телинин нечә гатдан ибарәт сарынмасы тәкчә онун һансы мәгсәд /"чиллә",јахуд "лүлә"/ үчүн истифадә олунмасы илә дејил, һабелә һансы мә"мулат нөвү /мов,дарајы,тафта,атлаз,гановуз,кәләғајы,чаршаб,чадра/ вә ја онларын һансы чешидләринин /"чәрто", "сәтә","линкә"/ тохунмачағы илә мүәјјән едилирди. Тохума технолокијасындан асылы олараг чиллә вә лүлә үчүн ипәк телләринин сајы дәјиширди. Одур ки, нәггат шәрбафдан ипәк кәләфләрини гәбул едәркән онун нә мәгсәдлә вә нечә телдән /икишәр,үчәм,дөрдгат вә с./ ибарәт сарыначағыны соруршурду.

Адәтән, чилләјә нисбәтән ара ипәјиндә телләрин сајы чох олурду. Ара ипәји үчүн телләрин сајыны сәрбәст сурәтдә артырыбазалтмаг мүмкүн олдуғу һалда, чиллә ипәјиндә телләрин сајынын дәјишдирилмәси имканы гисмән мәһдуд иди. Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә чиллә үчүн "чәрто"/4 телли/, "сәтә"/3 телли/ вә "линкә" /2 телли/олмагла , әсасән, үч чүр ипәк тели сарынырды.

Чиллә ипәјиндә телләрин сајы бу вә ја дикәр мә"мулат нөвүнүн истеһсал технолокијасыны мүәјјән етмәк үчүн башлыча ме"јар иди. Мәсәлән, гановуз чәрто, сәтә вә линкә олмагла үч чүр тохунурду. Халг арасында кениш јајылмыш "чәрто гановуз", "сәтә јајлыг", "линкә чаршаб" вә башга ифадәләр һәмин мә"мулат нөвләринин мүхтәлиф чешидләринин тохума технолокијасыны,башга сөзлә,чиллә телләринин нечә гатдан ибарәт сарындығыны әкс етдирир.

Бир гајда олараг, нәггат вәзифәсиндә гадынлар ишләјирдиләр. Кечмиш мәишәтдә гыз ушагларыны һәлә 10-12 јашларындан бу пешәјә алышдырырдылар.[1] Шәрбафлығын башга саһәләри кими, нәггатлыг да нәслән давам етдирилирди.

Мүәјјән сәриштә вә истеһсал вәрдиши тәләб едән нәггатлыг сәнәти бир сыра спесифик әмәк аләтләри илә бағлы иди.[2] Бунларын арасында кәләф ханасы хүсуси јер тутурду. О, бир чүт кил отурачагдан, шагули вәзијјәтдә онлара бәркидилмиш 3 вә ја 4 чүт гаргы,

1. Басгал кәндинин 75 јашлы сакини Т.Г.Рүстәмова чох кичик јашларындан анасынын јанында нәггат пешәсинә јијәләндијини сөјләди.
2. А.Н.Мустафајев.XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Ширванда нәггатлыг."Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри/тарих,фәлсәфә вә һүгуг серијасы/",1974, № 1.

јахуд шумшад ағачындан дүзәлдилмә хана голундан ибарәт олурду /VI табло,шәкил I а,б/.

Кәләф ханасында голларын сајы һәр дәфә ипәјин нечә телдән ибарәт сарынмасы лүзуму илә мүәјјән олунурду. Мүчү шәрбафлары кечмишдә кәләф ханасынын тәк вә чүтголлу нөвләриндән дә истифадә олундуғуну хәбәр верирләр.[1]

Кәләф ханасынын отурачаглары чох вахт саман гатылмыш аг килдән һазырланырды. Бу ишлә билавасит һәр бир нәггат аиләсинин өзү мәшғул олурду. Дүзбучаглы формаја малик олан хана отурачагларынын /узунлуғу 25 см,ени 15 см,һүндүрлүјү 12 см/ һәрәсинин үзәринә 3-4 әдәд ағач вә ја гаргы тохмаг /узунлуғу 1 м,диаметри 2-2,5 см/ санчылырды. Хана голлары бир-бириндән тәгрибән 5 см аралы олмагла, отурачағын тән орта хәтти бојунча дүзүлүрдү.

Мә"лум олдуғу кими, истеһсал техникасындан асылы олараг хам ипәк кәләфләринин өлчүләри бир-биринә ујғун кәлмирди. Белә ки, фабрик ипәјинин кәләфи манчылыг кәләфиндән хејли кичик олурду. Һәтта манчылыг кәләфләринин өзләри дә истеһсал мәркәзиндән асылы олараг, өлчү е"тибарилә бир-бириндән фәргләнирди. Одур ки, һәр дәфә хананы кәләфин бојуна мүвафиг мәсафәдә гурашдырмаг лазым кәлирди. Мәһз бу сәбәбдән дә кәләф ханасынын отурачаглары бир-бириндән әлагәсиз вә сәрбәст олурду. Бу чәһәт онлары тәләб олунан мәсафәдә гурашдырмаға имкан верирди.

Хана голларына салынмыш кәләфләрдән ајрылан ипәк телләри бирләшдириләндән сонра тавандан асылмыш гаргы бағаранын үзәриндән ашырылырды. Бир гајда олараг, бағара бир чүт дәмир һалга вә бәндәк васитәсилә кәләф ханасынын тушунда тавандан асылырды.

Нәггат дәзкаһынын комплекси "күпү" адланан[2] әл чархы вә онун фырланмасына хидмәт едән күпүкәрдәнлә тамамланырды /VI табло, 3-чү шәкил/.

Арытланмыш ипәк телләри бир-биринә говушараг бағаранын /VI табло,2-чи шәкил/ үстүндән ашандан сонра нәггатын дик вәзијјәтдә әлиндә тутуб фырлатдығы күпүнүн үзәринә сарынырды.

1. Мә"лумат Мүчү кәндинин сабиг шәрбафлары: Солтанов Сәфтәр Солтан оғлу /1899-чу илдә анадан олмуш/ вә Әлибала Һәчәфалы оғлу Оручовдан /1890-чы илдә анадан олмуш/ алынмышдыр.
2. Кәнчә шәрбафлары "күпү" әвәзинә "чарха" термини ишләдирләр.

Күпү гаргыдан һазырланыб баш-баша чатылмыш 6 әдәд пәрдән, ылара кечирилмиш 3 чүт агач вә гаргы дәндәдән, ох ролуну ојнаған чуоуг дәстәкдән ибарәт иди/YI табло,3-чү шәкил/. Дабан дәндәләри агачдан олуб күпү пәрләринин ајагларына, гаргы дәндәләр исә онларын орта һиссәсиндә оха кечирилирди.

Сарыма просесиндә ипәк телләринин күпү үзәринә јајма гајдасы илә сарынмасыны тәнзимләмәк үчүн күпүкәрдән ики пилләли дүзәлдилирди. Пилләләрин һәр биринин үзәриндә 5 әдәд ојуг олурду. Сарыма просесиндә күпү дәстәјинин дабаны һәмин ојуглара кечирилир вә беләликлә дә онун фырланмасына шәраит јарадылырды.

Билаваситә сарыма әмәлијјатына башламаздан әввәл нәггат биринчи кәләфдә "баш дәрбәнд"[1] васитәсилә телин учуну тапыб ону багаранын үстүндән күпү тәрәфә саллајырды. Бу гајда илә дикәр кәләфләрин баш телләри багарадан ашырыландан сонра онларын һамысынын учу бирликдә күпүјә бәнд олунурду. Күпү фырландыгча кәләф ханасындан еһмал-еһмал чыхан ипәк телләрини өз үзәринә долајырды. Нәггат сол әлини азча галдырыб ендирмәклә, јахуд ону биләкдән әјмәклә бармагларынын учунда тутдуғу телин истигамәтини вә беләликлә дә сарығын вәзијјәтини тәнзимләјә билирди. Нәггат күпү дәстәјинин дабаныны галдырыб күпүкәрдәнин јухары пилләсиндәки ојуглара салмагла күпүнү бир гәдәр јухары галдырырды. Бунун сајәсиндә ипәк тели күпүнүн ашағы һиссәсинә сарынырды.

Иш просесиндә нәггат телләрин ејни сајда сарынмасына мүнтәзәм нәзарәт едирди. Телин сындығы ашкар едилдикдә әмәлијјат дајандырылыр, тели сынмыш кәләф пәргулаштырылыб дәрбәнд васитәсилә сынығ телин учу тапылыр вә "раст" едиләрәк өз јеринә тутулурду. Гырылан телләрин учу "читрә" адланан агач јапышганы васитәсилә бир-биринә чалаштырылырды. Ипәк кәләфләриндән һәр һансы бириси тез гуртардыгда онун әвәзинә ханаја јени кәләф салыныр вә бу гајда илә сарыма әмәлијјаты давам етдирилирди.

Етнографик материаллар көстәрир ки, күпү ирили-хырдалы олмагла мүхтәлиф өлчүләрдә һазырланырмыш. Она көрә дә күпүнүн өлчүсүндән асылы олараг һәр дәфә она бир кирвәнкәдән кирвәнкә јарымадәк ипәк сарынырды. Бу мигдардан артыг сарындыгда күпү ипәји кә-

1. Басгалда буна "сәр дәрәбәнд",Шамахыда исә "шаһ дәрәбәнд" дејилир.Иш просесиндә кәләф сарындыгча дикәр дәрәбәндләр дә ачылырды.

түрмүр, пыртлајыб долашырды. Дикәр тәрәфдән исә чох долдугда ону фырлатмаг чәтин олурду.

Нәггат бир күпүнүн сарынмасына орта һесабла ики күн вахт сәрф едирди. Хам ипәјин ачылыб јенидән сарынмасы кәләфин вәзијјәтиндән чох асылы иди. Белә ки, чох гајнар суја дүшмүш ипәк телләри, адәтән, тифтикләндијиндән килкәшиб долашыг дүшүрдү. Чәтин ачылан бу чүр кәләф нәггата әзијјәт верирди. Сынмыш телин учуну тапмаг үчүн һәр дәфә кәләфи пәргулашдырыб тели ахтармаг лазым кәлирди. Бу исә һәдәр вахт иткисинә сәбәб олурду. Кәләф "дәнәвәр" олдугда исә нәггатын иши хејли асанлашырды.

Етнографик чөл материалларындан ајдын олдугу кими, кечән әсрин сонларында истеһсал фәалијјәтини һәлә дә давам етдирән шәрбаф карханаларында нәггат әмәјинә тәләб азалмамышды. Гоча шәрбафларын сөһбәтләриндән мә"лум олур ки, Мүчү вә Басгал кими шәрбаф кәндләриндә гадын әһалисинин аз гала јарыдан чоху нәггат ишләјирмиш.[1]

Сарыма әмәлијјаты гуртарандан сонра хам ипәк күпүсү ләјән вә ја таза салыныб ислаға гојулурду /YI табло,4-чү шәкил/. Экс тәгдирдә телләрин үзәриндәки тәбии јапышган галығы гурујуб онлары бир-биринә јапышдырыр вә сонракы иш просесләрини чәтинләшдирирди. Нәмлик режиминә дүзкүн әмәл олунмасы ипәк тели үзәриндә апарылан сонракы әмәлијјатлары хејли асанлашдырырды. Бу гајда илә күпүләр сарыныб долдугча шәрбаф онлары нәггатдан тәһвил алыб ислаға гојурду.

Етнографик мә"луматлар көстәрир ки, нәггат башлыча олараг, сифариш әсасында, көтүрә иш гајдасы илә ишләјирди. О, шәрбафдан кирвәнкә һесабы илә чәкиб алдығы ипәк кәләфини сарыјыб гуртарандан сонра ону күпү үзәриндә саһибинә гајтарарды. Сарынмыш ипәк кери тәһвил верилән заман күпүнүн "јери" чыхылыр вә үзәринә "јонту"[2] әлавә олунурду.

Карханада тохума әмәлијјатыны ләнкитмәмәк мәгсәдилә,адәтән, әввәлчә чиллә үчүн кифајәт едәчәк гәдәр ипәк тели сарынырды. Ара ипәји, бир гајда олараг, тохума просеси заманы,һиссә-һиссә сарынырды.

I.Мә"лумат узун мүддәт каркәр ишләмиш Мүчү кәнд сакини Чәфәр Мевлан оглу Чәфәровдан/1903-чү илдә анадан олмуш/алынмышдыр.
2.Хам ипәјин сарыја кетмәјән јарарсыз һиссәси шәрбафлар арасында "јонту" адланырды.

Кархана тохучулуғунун инкишаф етдији истеһсал мәркәзләриндә нәггат бүтүн ил боју ишләјирди. Һәтта бә"зән мәишәт ишләриндән вахт тапмајан гадынлар шәрбафын сифаришини јеринә јетирмәк үчүн кечәләр сабаһа гәдәр чыраг ишығында ипәк сарыјырдылар.[1]

Азәрбајчанын милли шәрбафлыг сәнәтиндә нәггатлығын ајрыча пешә саһәсинә чеврилмәси ингилабдан әввәлки ипәктохума истеһсалында дәрин ихтисаслашма кетдијини әјани сурәтдә көстәрән тарихи факт кими мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир.

Нәггатлыг пешәсинин јаранмасы ичтимаи истеһсала гадынларын чәлб едилмәси бахымындан мәһсулдар гүввәләрин инкишафына тәкан верән мүһүм тарихи факт олмаг е"тибарилә Азәрбајчанын ингилабдан әввәлки тәсәррүфат һәјаты үчүн әламәтдар һадисә иди.

Мә"лум олдуғу кими, ингилабдан әввәл Азәрбајчанын әксәр етнографик зоналарында гадын әмәји, әсасән, ев-мәишәт ишләри илә мәһдудлашмагла, әһатә даирәсинә көрә гапалы сәчијјә дашыјырды. Ипәксарыма ишиндә гадын әмәјинин тәтбиг олунмасы онун мигјасынын хејли кенишләндијини вә даһа чох ичтимаи мәзмун кәсб етдијини көстәрирди. Дикәр тәрәфдән чүзи әмәк һаггы вермәклә гадын әмәјиндән истифадә мүәјјән дәрәчәдә истисмар мәгсәди күдүрдү. Доғрудур, саһибкар иши нәггата сифаришлә көрдүрүрдү. Бунунла белә, нәзәрә алсаг ки, бу һалда һәм хаммал, һәм дә һасилә кәлән мәһсул саһибкара мәхсус олур вә нәггат јалныз зәһмәтинин мүгабилиндә әлмуздду алырды, онда бурадан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, Азәрбајчанда нәггатлыг муздлу әмәјә әсасланан илк гадын сәнәтләриндән бири олмушдур.

5.Хам ипәјин биширилмәси

Бу әмәлијјатла билавасите бојагчы мәшгул олурду. Хам ипәјин биширилмәси әслиндә, бојама просесинин илк мәрһәләсини тәшкил едирди. Шәрбафларын сөјләдијинә көрә, бурада әсас мәгсәд бојағын көтүрмәсинә мане олан јапышган маддәсини әридиб ипәкдән тәмизләмәкдән ибарәт иди.[2]

1.Мә"лумат Мүчү вә Басгал шәрбафларындан алынмышдыр.

2.Мә"луматы Басгал кәндинин сакинләри Һачы Гуламмирзә оғлу Әлијев /1897-чи илдә анадан олмуш/ вә 4 №-ли Басгал кәләгајы сехинин мүдири Ағалар Мәшәди Әзиз оғлу Әзизов вермишдир.

Кархана тохучулуғунда ипәк мүхтәлиф мәрһәләләрдә бишириләрди. Адәтән, чиллә кәрачијә кетмәздән әввәл бишириләрди. Чиллә әнкәлә васитәсилә јығылыб кәләфләндијиндән биширмә вә бојама просесләри үчүн ону тәкрар кәләф формасына салмаг лазым кәлмирди. Ипәк гајнар мәһлулда бишириләдијиндән јаныб корланмамаг үчүн ону мүтәмади олараг тијанда фырлатмаг тәләб олунурду. Бу мәгсәдлә чиллә кими, ара ипәји дә әввәлчә кәләфләнирди. Бунун үчүн о, кәләфсарыјан хүсуси дәзкаһда кәләф формасына салынырды.

Чиллә вә мәсәлаһ, јә"ни ара ипәји "шираб" адланан хүсуси мәһлулда бишириләрди. Шәрбафларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә ипәји гәлјадашындан һазырланмыш ширабда бишириләрдиләр. Сонралар гәлјадашы сабун вә сода илә әвәз олунмушду.[1]

Гәлјадашы шоран саһәләрдә битән гараған биткисиндән һазырланырды.Бу сәбәбдән дә она бә"зән "гараған дашы" да дејилирди.

Азәрбајчанда бу биткинин башлыча вәтәни Сарыча дүзү, Гобустан вә Ачынохур дүзү олмушдур. Пајыз ајларында јерли әһали, хүсусилә малдар елатлар гараған биткисини јығыб јандырыр вә онун гәтранындан гәлјадашы һазырлајырдылар. Гәлјадашы бәркијәндән сонра форма е"тибары илә киркирәнин үст тајыны хатырладырды. Ағыр /1-2 пуд/ олдуғундан көтүрмәк вә ја башга јерә дашымаг үчүн онун ортасында ири дешик олурду. Адәтән, пајыз фәслиндә, е"лат јајлагдан арана гајыдан вахт даһа чох һазырланан гәлјадашыны араба вә ја ата јүкләјиб сәнәт мәркәзләринә кәтирир, шәрбаф вә сабун биширәнләрә сатырдылар.[2]

Шираб һазырламаг үчүн әввәлчә гәлјадашыны һәвәнкдә дөјүб нарын һала салыр, сонра ону тијана, гајнамагда олан суја төкүр вә тохмагла гарышдырыб тамам һәлл едирдиләр. Бундан сонра ипәк кәләфини һәмин ширабда бир чүт шүвәчү /1-1,5 м узунлуғда/ васитәсилә мүтәмади сурәтдә фырлада-фырлада бишириләрдиләр. Ишин тәләбиндән асылы олараг ипәји ики нәфәр көмәкли бишириләрди. Онларын һәрәси тијанын бир тәрәфиндә дајаныб шүвәчү васитәсилә кәләфи астаста фырладырды. Бу гајда илә гајнар шираб ипәк кәләфинин һәр

1.Мә"лумат Мүчү шәрбафлары Сәфтәр Мухтар оғлу Солтанов вә Әлибала Нәчәфалы оғлу Оручовдан алынмышдыр.

2.Мә"луматы Мүчү кәндинин сакини Чәфәр Мәвлан оғлу Чәфәров /1903-чү илдә анадан олмуш/ вермишдир.

јеринә ејни дәрәчәдә тә"сир кәстәрирди. Бә"зән шәрбафлар әввәлчә кәләфин бир, сонра дикәр башыны тијана салыб биширирдиләр. Һәр ики һалда ипәк алачиј галмамаг үчүн әввәлчәдән кәләфин баглары ачылыб бошалдылырды.

Ипәјин кејфијјәтли бишмәсини тә"мин етмәк үчүн шырабын дүзкүн һазырланмасына чидди фикир верилирди. Нәсилдән-нәслә кечән әмәли тәчрүбә нәтичәсиндә шираб үчүн сујун вә гәлјәдашынын мигдары көзәјары мүәјјән едилирди. Бир "бәстан" ишин чилләсини биширмәк үчүн, адәтән, һәр дәфә тијана 3 ведрә су вә бир пудадәк гәлјәдашы төкүлүрдү.

Ипәјин биширилмәси илә әлагәдар Мүчү кәндиндә марагды бир етнографик факта тәсадүф етдик. Гоча шәрбафларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә кәндин арасында, Јолчу дәјирманы дејилән јердә үмуми ел малы һесаб едилән бир чүт бөјүк тијан гурашдырылмышды. Тәнһа ишләјән шәрбафлар ипәји һәмин тијанларда биширәрдиләр. Тијаны гыздырмаг үчүн јаначагы һәр кәс өзү кәтирәрди. Адәтән, тијанын бириндә чиллә, дикәриндә исә мәсәләһ /ара ипәји/ биширләрди. Бир нөв саһибсиз галан һәмин тијанлар һамылыгла истифадә олунур вә ел малы кими, һамы тәрәфиндән горунурду.[1] Бу етнографик факт белә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, "ел малы" вә ондан елликлә истифадә ичма галығы олмаг е"тибарилә кечмиш мәишәтин башга саһәләриндә олдугу кими, шәрбафлыг сәнәтиндә дә XX әсрин әввәлләринә гәдәр өзүнүн тә"сир күчүнү сахламышды.

Сабун вә күл сујундан шираб һазырламаг үчүн агач чәлләјә бир гарыш галынлыгында күл төкүб үзәрини су илә долдурурдулар. Бир күн кечәндән сонра күл сујуну тәнзифлә сүзүб тијана төкүр вә сујун мигдарындан асылы олараг она I-2 баш әлләгајырма сабун дограјыб төкүрдүләр. Күл сују гајнадыгча сабун әријиб она гарышырды. Шираб гајнара дүшәндән бир гәдәр сонра ипәк кәләфләрини нөвбә илә она салыб биширирдиләр. Тијанда шираб азалдыгча она су вә догранмыш сабун әлавә олунурду.

Јашлы шәрбафларын сөјләдијинә көрә, сон вахтлар ипәји сода илә биширмәјә башламышдылар. Соданы хырдаватчылардан сатын алырдылар. Сода дәб дүшәндән сонра гәлјәдашы вә сабун-күл мәһлулу васи-

I.Бу мә"луматы Мүчү кәндинин сабиг шәрбафлары:С.М.Солтанов,Н.Ә.Әһмәдов,Ә.Н.Оручов,Ч.М.Чәфәров вә б. вермишләр.

тәсилә ипәкбиширмә үсулу тәдричән арадан галхмышдыр.

Ипәјин биширилмә технолокијасынын мүһүм шәртләриндән бири ипәк нөвләринин хүсусијјәтини нәзәрә алмагдан ибарәт иди. Белә ки, бә"зи ипәк нөвләри тез, бә"зиләри исә нисбәтән кеч биширди. Ипәјә јахындан бәләд олмадан малын биширилмә режиминә дүзкүн әмәл етмәк мүмкүн дејилди. Мәсәлән, шәрбафлара јахшы мә"лум иди ки, Шәки ипәји тез бишир. Гәбәлә ипәјинин телләри даһа зәриф вә нисбәтән мафраг олдугундан оңу чох биширмәк лазым кәлмирди. Гәбәлә ипәји чох вахт бојагсыз ишләндијиндән оңу биширмәк лазым кәлмир вә әсасән ара ипәјинә сәрф едирдиләр. Бундан фәргли олараг, Кутаис ипәјинин телләри даһа мөһкәм олдугундан нисбәтән кеч биширди. Лакин чиллә һазырламаг үчүн о, сәрфәли олдугундан шәрбафлыг сәнәтиндә даһа јүксәк тутулурду. Сәмәргәнд ипәји мөһкәм товлу олдугундан чиллә чәкмәк үчүн ән мүнасиб ипәк һесаб едилирди. XX әсрин әввәлләриндә Ширван шәрбафлары гановузу ән чох Сәмәргәнд ипәјиндән тохујармышлар. Гановуз тохучулугу үчүн о гәдәр дә сәрфәли олмајан Гәбәлә ипәјини ән чох кәләгајы истеһсалына сәрф едирдиләр. Хүсусилә Басгал вә Шамахынын һераты кәләгајыларыны, адәтән, Гәбәлә ипәјиндән тохунарды.

Ипәјин биширилмә технолокијасы нисбәтән бәсит олса да, мүәјјән гәдәр пешә сәриштәси вә диггәт тәләб едән просесләрдән иди. Она көрә дә шәрбаф ипәјин бишмә мәгамыны мүтәмади суретдә изләјирди. Чүзи бир еһтијатсызлыг үзүндән ипәјин бишмә мәгамы кечдикдә о јаныб зај олур вә тохума ишинә јарамырды. Һәмчинин, алачиј галмыш ипәк телләри дәзкаһда чох чәтин тәрпәнмәклә тез-тез сынар вә беләликлә дә тохума просесини ләнкидирди. Она көрә дә уста арабир ипәк кәләфини тијандан чыхарыб бишмә мәгамыны јохлајырды.

Хам ипәјин там бишмәси бир нечә үсулла јохланылырды. Шәрбаф, адәтән, кәләфи шүвәчү васитәсилә буруб сујуну сыхандан сонра баш бармагы илә бир нечә јериндән басмагла агарыб-агармадыгыны јохлајырды. Ипәк јахшы бишдикдә кәләфин бармаг басылан јерләри тезчә агармагла дәбәриб галхырды. Әкс һалда кәләфин буругу ачылыб јенидән тијана салынар вә әмәлијјат давам етдирилирди. Бә"зи шәрбафлар ипәјин бишиб-бишмәдијини баш бармагла шәһадәт бармагын арасында оңун бир чимкәсини мөһкәм сыхајыб агарма вәзијјәтини

јохламагла мүәјјән едирдиләр.

Чилләвә ара ипәји тамам бишәндән сонра кәләфи шираб тијанынын үзәриндә буруб сыхыр вә тәмиз суда 2-3 әл јујуб шираб мәһлулундан тәмизләјирдиләр.

6.Ипәјин товланмасы

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә чилләтели билаваситә тохума просесинә кетмәздән әввәл ешмә дәзкаһы васитәсилә товланыб мәһкәмләндирилирди.[1] Кәләгајы истеһсалы истисна олмагла, јердә галан ипәк парчаларын /мов,тафта,атлаз,гановуз,чаршаб,јорганүзү вә с./ чилләси, онларын бә"зи гисминин исә һәм чилләси, һәм дә ара ипәји әввәлчәдән товланырды.

Өзүнәмәхсус истеһсал технолокијасы вә әмәк аләтләри олан ипәктовлама шәрбафлыг сәнәти дахилиндә јарыммүстәгил истеһсал саһәсинә чеврилмишди.

Ипәјин товланмасы вә бу просесдә истифадә олунан әмәк аләтләринин тәдгиги Азәрбајчанын тарихи етнографијасында бу күнәдәк арашдырылмамыш гаранлыг мәсәләләрдәндир.

Технолоки бахымдан ипәјин товланмасында әсас мәгсәд бир нечә тели бирләшдириб бурмаг јолу илә онун мәһкәмлијини артырмагдан ибарәт иди. Илишкәнлијини гисмән итирмиш ипәк лифләри бу әмәлијјат нәтичәсиндә бурулуб бир-биринә сарылмагла, тохума просеси үчүн зәрури олан лазыми кејфијјәти кәсб едирди.

Ипәк телинин товланмасы лабүдлүјү бир дә онун бојанмасы зәрурәтиндән ирәли кәлирди. Мә"лум олдуғу кими, ән"әнәви ипәк мә"мулатынын чоху бәзәкли тохунурду. Бәзәк технолокијасынын тәләбинә мүвафиг олараг чилләвә ара ипәји тохума просесинә кетмәздән әввәл мүхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Ипәјин бојағы јахшы көтүрмәси үчүн ону әввәлчә ширабда бишириб јағлашовдан тәмизләмәк лазым кәлирди. Мә"лум олдуғу кими, чилләвә ја ара ипәји гајнар ширабда биширләркән һәрарәт онун телләринин механики гурулушуна тә"сир көстәриб тифтикләнмәсинә вә беләликлә дә харичи формасынын мүәјјән гәдәр дәјишмәсинә сәбәб олурду. Бу исә мә"мулатын кејфијјәтини ашағы салмагла онун сатыш базарыны касадлашдырырды. Мәһз

1. Јун ип,кәндир вә ја памбыг ипликдән фәргли олараг ипәјин ешилмәси әмәлијјаты "товлама" вә ја "товвермә" адланырды.

буна көрә дә ипәк телинин заһири формасына вә гурулушуна товвермә јолу илә механики тә"сир көстәрилирди. Чилләнин товланмасынын дикәр бир сәбәби дә бишмәмиш ипәјин нирә вә шанадан јахшы кечмәмәси вә тохума просесини ләнкитмәси иди. Мә"лум олдуғу кими,чилләширабда биширилән заман онун телләрини шах сахлајан јапышган галығынын хејли һиссәси әријирди. Бунун нәтичәсиндә чилләтелләри, шәрбафларын дедији кими, "өлүрдү". Чилләни "дирилтмәк", башга сөзлә десәк, тагәтдән дүшмүш ипәк телләрини јенидән мәһкәмләдиб дөзүмлү һала салмаг үчүн јеканә үсул онун товланмасындан ибарәт иди.

Чилләнин товланмасыны истеһсал просесинин өзү дә зәрури едирди. Белә ки, 100-120 аршын узунлуғунда олан бир "бәстән" ишин чилләсини дәфтинин арамсыз зәрбәләринә гаршы дөзүмлү етмәк үчүн јеканә јол товвермә иди.

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә ипәк тели "чархто" адланан дәзкаһ васитәсилә товланырды. Тәкотаглы һүндүр вә кениш бир бинада /чархтоханада/ гурашдырылмыш тов дәзкаһы бир нечә һиссәдән ибарәт мүрәккәб истеһсал гургусуну хатырладырды./VII табло/.

Тов дәзкаһынын әсас ишләк һиссәсини чарх /диаметри 3-3,5 м-дәк/ тәшкил едирди. Чарх, бир гајда олараг, чархтохананын өн һиссәсиндә газылмыш 1 м дәринлијиндә хәндәкдә гурашдырылырды. Тов чархынын бөјүк өлчүлү дәстәјини фырлатмаг мәһз бу јолла мүмкүн олурду./VII табло,1-чизки/.

Тов чархынын палыд вә ја гоз ағачындан јонулмуш әјмәләринин /6-8 әдәд/ һәр бири бир чүт дәндә васитәсилә топа бирләширди. Чархын чәмбәрини әмәлә кәтирән әјмәләрин бели чөкәк, кәнарлары исә чыхынтылы дүзәлдилдијиндән она доланмыш бәндәкләр фырланан заман кәнара чыхмырды. Бәндәкләрин рәван фырланмасыны тә"мин етмәк үчүн, чархын дөврәси бојунча онун үзәринә кечи гәзилиндән ип доланыб үзәрини хәмирләјирдиләр. Тов чархынын топу гоз көтүјүндән олуб харрата јондурулурду. Кечмишдә Ширван шәрбафханаларында ишләнән ипәк дәзкаһларынын ән маһир усталары Мүчү харратлары сајылырды.[1] Онларын бир гисминин адыны гоча шәрбафлар инди дә бөјүк еһтирамла хатырлајырлар. Кәрбәлајы Халыг Мәшәди Әбдүл Халыг оғлу, Мәшәди Бајрам вә Молла Ағададаш сон вахтларадәк Мү-

1. Н.А.Абелов.Көстәрилән әсәри,с.184.

чүнүн ән мәһшур харратлары сајылырды. Онлар тәкчә тов чархыны дејил, үмумијјәтлә шәрбафлыг сәнәтиндә ишләнән һәр чүр агач ләвазиматыны јонуб дүзәлдирдиләр.[1]

Топун бир башына мил, дикәр башына дәстәк кечирилирди. Онларын көмәји илә чарх хәндәјин јанларында үзбәүз басдырылмыш бир чүт агач дирәјә бәркидилирди.

Тов дәзкаһынын комплектиндә лүлә ханасы хүсуси јер тутурду. /ҮП табло,2-чи шәкил/. О, бир чүт агач голдан, онлары бирләшдирән 20-23 әдәд дәмир милдән ибарәт иди. Милин һәр биринин ортасына бир әдәд чыгрыг, учларына исә бир чүт саргы лүләси кечирилирди. Милләрин чыгрыг кечирилән орта һиссәси дөрдкүнч, лүлә кечирилән һәр ики учу јуварлаг формаја малик иди. Милләр "маша" адланан хырда күлкәләр васитәсилә голлара бирләширди. Бу гајда илә лүлә ханасы 20-23 әдәд мил, ејни сајда чыгрыг /гаргар/, 40-45 әдәд лүлә вә ејни мигдарда күлкәдән ибарәт олурду.

Милләри фырлатмаг үчүн чархын үзәринә 5 әдәд долама бәндәк кечирилирди. Чијәдән ешилиб дүзәлдилмиш бәндәкләрин һәр бири лүлә ханасынын 4-5 милини ишләдирди. Бу мәгсәдлә дә бәндәкләрин һәр бириси чархын дөврәсинә доландыгдан сонра оңунла үзбәүз дајанан лүлә ханасынын чыгрыгларынын биринин архасындан, дикәринин өнүндән кечмәклә, онларын һамысыны ејни вахтда ишләдирди. Уста вә ја каркәр тов чархыны һәрләтдикчә бәндәкләр һәрәкәтә кәлиб фасиләсиз сурәтдә милләри, онлар исә өз нөвбәсиндә 40-46 әдәд лүләни фырладырды.

Тов дәзкаһынын ишләк һиссәләриндән бирини дә "кодун" вә "үрә" тәшкил едирди. Адәтән, онлар лүлә ханасы илә чәриләрин арасында јерләширди. Лүләләрдән ачылан ипәк телләри кодун вә үрә васитәсилә товланыб мүвафиг формаја дүшүрдү.

Истеһсал технолокијасынын тәләбинә мүвафиг олараг ипәк телинә тов вермәк үчүн әввәлчә оңу "дөвр" адланан ири чархлы чәһрәдә хүсуси тов лүләсинин[2] үзәринә сарыјырдылар /ҮШ табло,2-чи шәкил/. Она көрә дә нәггатдан күпү үзәриндә тәһвил алынмыш ипәк тели ачылыб лүлә үзәринә сарынырды. Адәтән, бу ишлә шакирд мәшгул олурду.

Ипәјин асанлыгла ачылыб сарынмасыны тә"мин етмәк үчүн әввәл-

1. Мә"лумат Мүчү шәрбафлары Сәфтәр Мухтар оглу Солтанов/тәвәллүдү 1899-чу ил/ вә Низам Әһмәд оглу Әбдүрәһмановдан/тәвәллүдү 1909-чу ил/ алынмышдыр.
2. Тов лүләси мәкик лүләсиндән хејли бөјүк олурду.

чә оңу ири габда ислага гојуб јумшалдырдылар. Чүнки, гуру ипәк лифләри бир-биринә битишдијиндән ачылан заман тез-тез сыныр вә иш просесини ләнкидирди.

Шакирд дөвр васитәсилә күпүдән тов лүләсинин үзәринә мүәјјән гәдәр ипәк сарыјандан сонра долмуш лүләни башгасы илә әвәз едирди. Тәләб олунан сајда /40-46 әдәд/ лүлә сарынандан сонра уста вә ја каркәр онлары лүлә ханасынын милләринә дүзүрдү. Бунун үчүн әввәлчә маша јарыгынын арасындан гулагын бир тајыны чыхармагла мили азад едир, сонра онун һәр ики учуна лүлә кечириб јенидән мили өз јеринә салырдылар.

Тов дәзкаһынын комплекти чәри ханасы илә тамамланырды /ҮП табло,3-чү шәкил/. О, "кәрки" вә ја "дәстәк" адланан бир чүт агач дирәкдән, 40-46 әдәд чәридән, онлара кечирилмиш метал милләрдән ибарәт олуб лүлә ханасы илә үзбәүз дајанырды. Товхананын арха диварына јахын, үзбәүз јерә басдырылмыш дәстәкләрин габаг-гаршы дајанан дешикләринә 20-23 әдәд агач мил, онларын һәр биринә исә бир чүт чәри кечирилирди. Чәри үч чүт пәрдән, онлары бир-биринә бирләшдирән 6 әдәд дајагдан вә чәри милиндән ибарәт иди. Чәри дајаглары чал-чарпаз вәзијјәтдә гурашдырылмагла пәрләрин учларыны бир-биринә бирләшдирирди. Чәри милләри дајагларын тән ортасындан кечирилирди. Чәрини фырлатмаг үчүн милләрин бир учуна дәјирми дијирчәк кечирилирди. Дијирчәк бәндәк васитәсилә фырландыгча чәриләри дә фырладырды.

Тов лүләсинин сајына мүвафиг олараг, адәтән, чархтоханада 40-46 әдәд чәри ишләнирди. Һәр бир лүләнин ипәји мүвафиг сурәтдә бир әдәд чәрије сарынырды.

Каркәр чархын дәстәјини икиәлли һәрләдиб бәндәк системләрини һәрәкәтә кәтирмәклә ејни вахтда һәм лүләни, һәм дә чәриләри фырладырды. Беләликлә, лүлә ханасындан ачылан ипәк тelләри кодун вә үрәнин көмәји илә товланандан сонра чәриләрин үзәринә сарынырды.

Ипәјин товланмасы шәрбафлыг сәнәтиндә ән агыр вә јоручу ишләрдән сајылырды. Она көрә дә тов усталары чох вахт каркәр вә ја шакирдлә көмәкли ишләјирдиләр. Мә"луматчыларын сөјләдијинә көрә, көмәкли ишләјән уста бир күн әрзиндә 4 кирвәнкәјәдәк ипәк товлаја билирди. Бу һесабла 20 кирвәнкәдән ибарәт бир бәстән гановуз

ишинин чилләси 4-5 күнә товланырды.[I]

Етнографик чөл материалларындан көрүндүјү кими, ипәк товлајан усталар башлыча олараг, сифариш әсасында ишләјирдиләр. Бә"зән ири кархана саһибләринин хүсуси чартоханасы олурду. Онлар бош вахтларында ишәмузд гајдада кәнар шәрбафлардан да иш кәтүрүрдүләр.

Бир бәстән ишин ипәк тели товланыб һазыр оландан сонра шәрбафа гајтарылырды. Бир гајда олараг, товлу ипәк чәригарышыг чәкилиб тәһвил алынандан сонра чечим вә ја сүфрәјә бүкүлүб чиллә чәкилмәк үчүн каратана көндәрилирди.

7.Ипәјин бојанмасы

Шәрбафханаларда мәсәлән, гисмән дә чиллә билаваситә тохума просесинә кетмәздән әввәл мүхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Бојағын јахшы алмасы үчүн чиллә вә ара ипәји чәриләрдән ачылыб кәләф чархы васитәсилә јенидән кәләфләнирди/IX табло,I-чи шәкил/.

Ипәк бојама үсуллары вә рәнкләрин һазырланма технолокијасы чохәсрлик әмәли тәчрүбәјә әсасланмагла нәсилдән-нәслә кечәрәк тәкмилләшмиш вә заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр.

Шәрбафлыг сәнәтиндә тәтбиг олунан бојагларын бөјүк әксәријјәти јерли мәншәјә малик иди. Азәрбајчанын тәбии шәраити, хүсусилә ајры-ајры тохучулуг мәркәзләринин тәбиәти бу мәсәләдә мүһүм рол ојнамышды. Азәрбајчан әразиси бојаг биткиләринин зәнкин еһтијатына малик олдуғундан бојагчылыг, о чүмләдән ипәкбојама саһәсиндә бурада бөјүк әмәли тәчрүбә вә зәнкин сәнәт ән"әнәләри јаранмышды.

Ипәк бојагчылығына даир материалларын тәһлили кестәрир ки, истеһсалын тәшкили бахымындан бојаг иши икили сәчијјә дашымышдыр. Белә ки, шәрбаф карханаларынын нәздиндәки јардымчы бојагханаларла јанашы, сәнәт вә тичарәт мәркәзләриндә мүстәгил фәалијјәт кестәрән хүсуси бојагханалар да мөвчуд иди.[2]

I.Мә"лумат Мүчү шәрбафлары Сәфтәр Мухтар оғлу Солтанов вә Әждәр Аббасәли оғлу Искәндәровдан алынмышдыр.
2.Н.Н.Шавров.Кестәрилән әсәри,с.22.

Хүсуси бојагханаларын иши халг арасында чох вахт "күп бојағы" адландырылырды. Бу да тәсадүфи дејилди. Һәмин бојагханаларда рәнкаблар ајрыча күпләрдә һазырланыб сахланылырды. Шәрбафлар арасында "чөвһәр" адланан минерал бојагларын ләб дүшмәсилә әлагәдар олараг XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән күп бојагчылығы кетдикчә өз әһәмијјәтини итириб тәнәззүлә уграјырды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, күп бојагчылығы тәкчә ипәк дејил, һабелә јун ип, иплик вә памбыг парча /шилә,гәдәк/ бојағыны да әһатә едирди. Лакин бунларын һәр биринин өзүнә мәхсус бојаг үсуллары формалашмышды.

Ипәкбојама үсулу өзүнүн спесификлијинә көрә јун, кәтан вә памбыг бојағындан әсаслы сурәтдә фәргләнирди. Даһа доғрусу, ипәк бојағы "сојуг" үсулла көрүлдүјү һалда, јун вә памбыг гајнар үсулла бојанырды. Гејд етмәк лазымдыр ки, ипәк бојагчылығынын өзү дә јекнәсәг сәчијјә дашымырды. Бунларла бәрабәр тәнһа ишләјән шәрбафларын бир гисми ипәк мәһсулларыны билаваситә өзләри бојајырды. Лакин мүстәгил ишләјән пешәкар бојагханаларда бојама техникасы јүксәк сәвијјәдә иди. Она көрә дә ипәк мә"мулатынын кејфијјәтини ашағы салмамаг үчүн тәнһа ишләјән шәрбафлар чох вахт бу пешәкар бојагчылара сифаришлә иш көрдүрүрдүләр.

Истеһсалын тәшкилиндә нәзәрә чарпан мөвчуд фәргләрә бахмајараг ипәк бојагчылығынын бүтүн саһәләриндә бојама үсуллары вә бојаг маддәләри, демәк олар ки, ејни иди. Һәтта истеһсал ләвазиматы /күрә,бојаг күпләри,тијан,чәлләк,сатыл,абкәрдән,шүвәш вә с/ үмуми сәчијјә дашыјырды.

Бојагханада, адәтән, бир чүт күрә /очаг/, онларын үзәриндә мис тијан гурулурду. Һәр бојагханада су дашымаг үчүн 3-4 сатыл, рәнкабы долдуруб-бошалтмаг үчүн 2-3 абкәрдән, бојанмыш малы /чиллә,мәсәлән/ јујуб тәмизләмәк үчүн һовуз вә агач чәлләкләрдән истифадә олунурду. Рәнкаб, туршу, зәј, заг һәлими вә с. сахланан күпләр, адәтән, бојагхананын дөшәмәсинә басдырылырды. Бунун нәтичәсиндә күпдәки маје гышда донмадығы кими, күпүн сынмасы тәһлүкәси дә арадан галхырды. Бунлардан башга бојаг ағачларыны дөјмәк үчүн бојагханаларда балта, күрз вә б. әмәк аләтләри ишләнирди.

Бојаг маддәләринин әлдә едилмәси вә онлардан рәнкаб һазырлама үсуллары тәкчә етнографик бахымдан мүһүм елми әһәмијјәт кәсб етмәјиб, һабелә өзүнүн әмәли әһәмијјәтини дә итирмәмишдир.

Јерли бојаг биткиләри арасында сараған /вәлкә/ хүсуси јер тутурду. Сараған ән чох Баш Гафгазын чәнуб јамачларында: Бәнд, Әкрәки, Шуршур, Донгара, һабелә Галејбугурд, Сәнкәлан, Гушенчә, Вәндам, Калва вә с. мешәләрдә битирди. Бојагчыларын фикринчә, ән јахшы сараған Гушенчә мешәсиндән әлдә едилирди. Онун одунчағы јоғун олдуғундан рәнки чох чыхырды. Кечмишдә сарағана тәләбатла әлагәдар олараг онун өз алверчиләри вар иди.

Сары рәнкаб ән чох сараған ағачындан, онун рәнк чаларлары /нарынчы, луму, гызылы вә с./ нарынч ағачы, чыр алма габығы, гызылағач габығы, наз биткиси, тут јарпағындан әлдә олунурду. Чыр алма ағачынын габығы ән чох Мүчү вә Басгал бојагчылары арасында, наз Шәки бојагчылығында ишләнирди. Назын башлыча вәтәни олан сабиг Гәбәлә маһалы Шәкинин гоншулуғунда иди. Шамахы бојагчылары сары рәнкабы Иран вә Орта Асијадан кәтирилән испирәк күлүндән һазырлајырдылар.

Ипәк бојагчылығында кениш јер тутан гара вә гәһвәји рәнкаблар ән чох чыр нар вә гоз гәрзәјиндән һазырланырды.

Гырмызы рәнкаб вә онун боја чаларларыны /ал, гызылы, түнд гырмызы, мәхмәри, шәфәги вә с./ ипәк бојагчылары ән чох "бојаг" /марена/ биткисиндән әлдә едирдиләр. Бојаг биткиси һәм јабаны һалда олур, һәм дә мәдәни јолла јетишдирилирди. Елми әдәбијјатда "марена" ады илә танынан бу битки, әсасән, Губа зонасында јетишдирилирди.[1] Рәнкаб һазырламаг үчүн онун көкүнү јујуб тәмизләјәндән сонра суда гајнадырдылар.

Кечмишдә битки мәншәли бојагларын бир гисми /вағам, сәндәл, сарыкөк, испирәк вә с./, һабелә "гырмыз" харичдән идхал олунурду. Вағам вә сәндәл башлыча олараг Һиндистандан, сарыкөк вә испирәк күлү Ирандан кәтирилирди. Минерал мәншәли сүн"и бојаг маддәләри /чөвһәр/ Русија васитәсилә Авропа өлкәләриндән идхал едилирди.[2]

Кәтирмә бојаг биткиләриндән бир нечә рәнк вә онун чалары әлдә олунурду. Мәсәлән, вағам гырмызы вә гара рәнкаб, сәндәлин

---

1. Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси вә онун мүтәрәгги игтисади вә мәдәни нәтичәләри. Бакы, 1956, с. 97-98.
2. Н.Н. Шавров. Көстәрилән әсәри, с. 16.

мүхтәлиф нөвү исә гырмызы, гәһвәји вә көј рәнкабларын һазырланмасында тәтбиг олунурду.

Шамахы вә Шәки бојагчылары түнд гырмызы рәнкабы "гырмыз" адлы бөчәк нөвүндән дүзәлдирдиләр. Онлар бадымчаны рәнк әлдә етмәк үчүн гырмызла бојанмыш ипәји түнд көј /сүрмәји/ рәнкаба салырдылар. Михәји рәнк, һәмчинин, чевирмә јолу илә әлдә олунурду. Бунун үчүн гара вағамын рәнкабындан чыхмыш ипәји гырмызы рәнкаба салырдылар.

Түнд көј /сүрмәји/ Ирандан кәтирилмә "индиго" адлы бојагдан да әлдә олунурду. Сүрмәји рәнкабда ишләнмиш ипәји испирәк рәнкабына /сары/ салмагла јашыл рәнкә чевирирдиләр.

Чевирмә үсулундан бојагчылыг сәнәтиндә, о чүмләдән ипәк бојагчылығында кениш истифадә олунурду. Н.Н.Шавров Загафгазија ипәкчилијиндән бәһс едәркән бурада 26 нөв бојагдан истифадә олундуғуну вә мүхтәлиф сајаг чевирмә үсулу илә онларын сајсыз-һесабсыз рәнк чаларларынын әлдә олундуғуну гејд едир.[1]

Әлбәттә, бојаг биткиләри тәкчә јухарыда гејд олунанларла мәһдудлашмырды. Бунлар сүн"и бојаглар мејдана чыхандан сонра онунла јанашы тәтбиг олунан тәбии бојаг биткиләринин аз бир гисми иди.

Етнографик материаллардан мә"лум олур ки, XIX әсрин сонларындан е"тибарән Азәрбајчанын ипәк бојагчылығында кәнардан кәтирилмә чөвһәрләрдән кениш истифадә олунмаға башламышды. Чөвһәр бојаглары тезликлә даһа мүрәккәб технолокијаја малик олан тәбии бојагларын бөјүк бир гисмини истеһсалдан сыхышдырыб чыхардығындан онларын адлары кими, һазырланма үсуллары да итиб јаддашлардан силинмишдир. Бунунла беләм гоча бојагчылар јерли бојаг маддәләринин, о чүмләдән бојаг мәншәли биткиләрин чохунун адыны һәлә дә хатырлајырлар. Шоракәт торпагларда битән дәвәгулағы, јовшан, бијан, јајлаглардакы сучаг саһәләрдә јетишән дишичә бу гәбилдән иди.

Ән"әнәви ипәк бојагчылығында јерли бојаг биткиләри илә јанашы зәј, заг, мүхтәлиф нөв кил вә с. минерал хассәли маддәләрдән дә кениш истифадә олунурду.

---

1. Н.Н. Шавров. Көстәрилән әсәри, с. 18-19.

Боjагчылыг сәнәтиндә сабитләшдиричи васитә кими ән чох зәј ишләнирди. Боjаг усталарынын фикринчә, зәј мәһлулу бу вә ја дикәр рәнки бәркидиб дөзүмлү етмәкдән әлавә, һәм дә онун рәнк парлаглыгыны артырырды. Зәјә салынмыш малын рәнки шәффаф вә ајдын көрүнүрдү. Она көрә дә ипәк бојагчылары ахырынчы рәнкабдан чыхандан сонра малы мүтләг зәј сујуна тутурдулар.

Гара рәнк вә онун боја чаларлары чох вахт заг васитәсилә һазырланырды. Ону ән чох Шәкидән кәтирирдиләр. Хырдават дүканларындан ун һалында алынмыш загы суда гајнадыб һәлл етдикдән сонра сумах рәнкабына гатырдылар. Загын мигдарындан асылы олараг сумах рәнкабы мүхтәлиф түндлүкдә гара рәнкә чеврилирди. Бу јолла әлдә олунмуш гара рәнкабда бојанмыш кәләгајыны, јенидән заг сујуна салмагла ону түндләшдириб шевә рәнкинә чатдырырдылар.[1]

Јухарыда шәрһ етдијимиз фактлардан ајдын олур ки, Азәрбајчанын бојаг усталары, о чүмләдән ипәк бојагчылары кимјәви просесләр барәдә елми-нәзәри билијә малик олмасалар да, әмәли иш просесиндә зәнкин емприк тәчрүбә топламышдылар. Онлар нәинки бојаг маддәләринин хассәләринә дәриндән бәләд олмуш, һабелә бу просесдә тәтбиг едилән минерал маддәләрин тә"сир хүсусијјәтләрини мүкәммәл өјрәнә билмиш вә рәнкләри дәјишдирмәк, јахуд онлары бәркидиб дөзүмлү һала салмаг үчүн һәмин үсуллардан бачарыгла истифадә етмишләр. Емприк тәчрүбәдән доган бу билик вә вәрдишләр нәсилдән-нәслә кечәрәк әмәли мәгсәд дашыјан бөјүк мәдәни ирс кими формалашмышдыр.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, шәрбафлыг сәнәтинин тәнәззүлә уграмасы илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан халгынын ипәк бојагчылыгы саһәсиндә әсрләр боју әлдә етдији зәнкин билик сәрвәтинин хејли һиссәси унудулуб арадан чыхмышдыр. Мүасир аваданлыгларла тәчһиз олунмуш тохучулуг сәнајеси вә онун мүәссисәләриндә фәалијјәт көстәрән бојаг сехләриндә тәтбиг олунан сүн"и бојаг үсуллары кустар ипәк бојагчылыгыны вә онун мүтәрәгги ән"әнәләрини унутдурмушдур. Ән"әнәви бојаг үсулларынын арадан чыхмасында чевһәр бојагларын мејдана кәлмәси дә аз рол ојнамамышды.

I.Мә"лумат сабиг Кәнчә бојагчысы Бөјүкага Әбдүләли оглу Мәһәррәмовдан /тәвәллүдү 1903-чү ил/ алынмышдыр.

XIX әсрин сон рүбүндә артыг сүн"и минерал бојаглар Азәрбајчанын бојагчылыг сәнәтинә јол ачмага башламышды.[1]

"Чевһәр" адланан минерал бојаглар тәнәкә гутуларда, башлыча олараг, Алманијадан, гисмән исә Ирандан кәтирилирди. Мүхтәлиф рәнк чаларына /ал, јашыл,чәһрајы,абы,занбагы,сүрмәји,бәнөвшәји, шафәги,гәһвәји вә с./ малик олан сүн"и бојаглар истәнилән рәнки асанлыгла әлдә етмәјә имкан верирди. Давамсыз олмасына бахмајараг, тез вә асан баша кәлдијинә көрә сүн"и бојаглар гыса мүддәтдә кениш јајыла билмишди.

Боја һазырламаг үчүн малын мигдарына мүвафиг нисбәтдә, мисгал һесабы илә чевһәр чәкиб әридирдиләр.[2] Бир гајда олараг, чевһәри әввәлчә аз мигдарда исти суда һәлл едир, сонра исә тәмиз су долдурулмуш күп вә ја чәлләјә төкүрдүләр. Тәләб олунан рәнк чаларыны алмаг үчүн рәнкабын үзәринә јенидән рәнк әлавә едилирди.

Чевһәр мејдана кәләндән сонра бојагларын һазырланма технолокијасында чидди дәјишиклик јаранмышды. Ипәк малы әввәлчә сараган вә ја чаган рәнкабына салыр, сонра мүвафиг чевһәр бојасы васитәсилә истәнилән рәнк чаларына дөндәрирдиләр.

Бојагчылыг сәнәтиндә тарихән һәр бир рәнкин һазырланмасынын өзүнә мәхсус спесифик бојаг үсуллары формалашмышды. Бојагчынын бачарыгындан вә әмәли иш тәчрүбәсиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр рәнки әлдә етмәк үчүн һәмин үсуллардан истифадә олунурду. Хүсусилә минерал бојаглар мејдана кәләндән сонра гатышыг бојаг үсулундан кениш истифадә олунурду.

Гырмызы боја һазырламаг үчүн әввәлчә чәһрајы чевһәрдән рәнкаб дүзәлдилирди. Рәнкабын түнд вә ја ачыг олмасы чевһәрин мигдары илә тәнзимләнирди. Рәнкабын мигдарына мүвафиг олараг, она зәј мәһлулу гатылырды. Ипәк малы зәјли рәнкаба салыб мүвафиг чаларда гырмызы рәнкә бојајандан сонра ону јујуб зәјдән тәмизләјир вә сараган рәнкабына салырдылар. Сараган рәнкабынын тә"сири малын мәгзинә ишләдикчә зәј галыгыны чүрүдүб суја чыхарырды. Ипәк малы чәлләкдән чыхарыб сујуну сүзүр, бир гәдәр тәпијәндән сонра икинчи дәфә тәзә сараган рәнкабына салырдылар. Арабир әлләнмәклә,

I.С.Гулишамбаров.Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии.Тифлис,1890,с.260,262.
2.Чевһәр бојаглары чәкмәк үчүн мисгал,чәтвәр вә кирвәнкә әлчү ваһидләри ишләнирди.

мал 1-2 саат сараған рәнкабында галыр вә гырмызы бојаны кетүрүрдү.

Чевһәр васитәсилә гара рәнк әлдә етмәк үчүн јашыл вә бәнөвшәји чевһәрләри мүәјјән нисбәтдә бир-биринә гатыб мәһлул һалына салыр вә тәмиз һәлл олунчаја дәк гајнадырдылар. Абы рәнкә чалан һәмин мәһлулу өлү рәнкаб чәлләјинә төкүб үзәринә јарым ведрә зәј мәһлулу әлавә едирдиләр. Рәнкаб тәдричән көјәриб түндләширди. Көј рәнкабда бојанмыш ипәк мал сојуг суда јујулуб зәјдән тәмизләнәндән сонра ики дәфә сараған рәнкабына тутулурду. Бунун сајәсиндә көј бојаглы мал тәдричән рәнкини дәјишиб гаралырды.

Чевһәр васитәсилә көј рәнкаб һазырламаг үчүн әмәлијјат сараған мәрһәләсинә гәдәр давам етдирилирди. Даһа доғрусу, јашыл вә бәнөвшәји чевһәрләрдән әввәлчә абы рәнкаб һасил едәрәк малы она салыб бојајыр, сонра зәј мәһлулу васитәсилә көјәрдирдиләр.

Јашыл рәнк алмаг үчүн ејни адлы чевһәри гајнар суда һәлл едиб өлү рәнкаба төкәндән сонра онун үзәринә аз мигдарда көј рәнкаб әлавә едирдиләр. Түнд јашыл боја әлдә етмәк үчүн малы јашыл чевһәр рәнкабында бојадыгдан сонра 10-15 дәгигә әрзиндә сараған рәнкабында әлләшдирирдиләр. Бундан сонракы әмәлијјат /јујуб тәмизләмә,рәнкабын сүзүлмәси,сыхма,гурутма вә с./ башга бојаларда олдуғу кими тәкрар олунурду.

Гәһвәји /дарчыны,михәји/ рәнк әлдә етмәк үчүн, адәтән, хүсуси рәнкаб һазырланмырды. Бу мәгсәдлә гырмызы рәнкә бојанмыш малы ики дәфә сараған рәнкабына салыр вә азча тәпијәндән сонра ону 5-6 дәгигә заг мәһлулунда сахлајырдылар. Загдан чыхмыш мала һава дәјдикчә тәдричән гәһвәји рәнк алырды. Түнд гәһвәји /михәји/ рәнк алмаг үчүн малын загланыб һаваја верилмә әмәлијјаты үч дәфә тәкрар олунурду. Истәнилән рәнк чалары әлдә олунандан сонра малы јујуб тәмизләјирдиләр.

Ән"әнәви бојаг үсулларына даир мүәјјән бир тә"лимат, бу вә ја дикәр рәнкабын һазырланмасы барәдә јазылы нүсхә /ресепт/ јох иди. Бојаг иши нәсилликлә давам етдирилән пешә олдуғундан рәнкаб нүсхәләри вә бојаг үсуллары әмәли иш просесиндә атадан оғула кечәрәк истеһсал вәрдишинә чеврилирди. Она көрә дә ајры-ајры шәрбафлыг мәркәзләриндә бу вә ја дикәр ипәк мә"мулатынын рәнк чалары чәһәтдән сечилән мүхтәлиф чешидинә тәсадүф олунурду.

Ипәк бојағынын мүһүм истеһсал хүсусијјәтләриндән бири дә сојуг бојама технолокијасындан ибарәт иди. Һәм ипәк тели, һәм дә һазыр мал /кәләғајы,чаршаб,јајлыг вә с./ сојуг бојама үсулу илә бојанырды.

8.Чилләнин һазырланмасы

Ипәк парча тохучулуғунун ән зәрури вә мүрәккәб просесләриндән бири чилләнин һазырланмасы иди. Техноложи бахымдан ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бу әмәлијјат бир сыра истеһсал просесләрини әһатә едирди.

Бу вә ја дикәр мә"мулат нөвүнүн тохума технолокијасындан асылы олараг, чилләтелләринин мигдары вә дүзүм гајдасы дәјиширди. Бу фәрг һәтта чилләнин алчүсүндә дә нәзәрә чарпырды. Кечмишдә, адәтән, бир "бәстан" ишин[1] чилләси 100-120 аршын узунлуғунда һазырланырды. Кәләғајы тохучулуғунда исә чилләнин боју 180-200 аршына чатырды. Мә"мулатын сых вә ја сејрәк, енли, јахуд енсиз тохунмасындан асылы олараг һәр бир чилләтелинин сајы дәјиширди. Мәсәлән, кәләғајы енли /аршын јарым/ олса да, сејрәк тохундуғундан онун үчүн 8 гәләмәкдән ибарәт чилләһазырланырды. Јорғанүзү сых тохундуғундан онун чилләсиндә ипәк телләринин сајы, башга сөзлә, гәләмәкләрин мигдары кәләғајы чилләсиндән хејли чох олурду. Чилләтелләринин сај фәрги ејни бир мә"мулат нөвүнүн чешидләри үзрә дә изләнирди. Мәсәлән, дүкүрд јорғанүзү ади јорғанүзүндән сых тохундуғундан онларын чилләси сај е"тибарилә бир-бириндән фәргләнирди. Чилләтелләринин сајынын дәјишмәси факты ғановуз чилләсинин т[illegible]мсалында даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Мә"лум олдуғу кими, ғановуз истеһсалында тахта-мичә тохума технолокијасы тәтбиг олундуғундан онун чилләсиндә әсас гәләмәкләрлә јанашы, бәзәк үнсүрләрини әмәлә кәтирән јардымчы гәләмчәләр, башга сөзлә, әлавә чилләтелләри дә ишләнирди.

1.Хам ипәк тохучулуғунда бир әдәд чилләнин һазырланмасындан башламыш онун тохунуб баша чатдырылмасынадәк бүтүн истеһсал просесләринин мәчмују "бәстан"/"бәстән"/ сөзү илә ифадә олунурду. Фарс дилиндә инди дә бағлы,бағланмыш,бағлама мә"наларында ишләнән "бәстә" сөзү бу истилаһын етимоложи мә"насыны ачмаға көмәк едир. Бах: Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти.Бакы,1966,с.56.

Бу фәргли ҹәһәтләрә бахмајараг, хам ипәк тохуҹулуғунда бүтүн мә"мулат невләри үчүн үмуми технологи тәләбләр дә мөвҹуд иди. Ипәк парчаларын һамысынын чилләси "әрд" вә "мәррә" һесабы илә мүәјјән бөлкүләрә ајрылыб чарпазланырды. Чилләтелләринин сајыны әкс етдирән бу спесифик өлчү ваһидләри тәкҹә чилләнин һазырланмасында дејил, һабелә телләрин гәләмәкләрә бөлүнмәсиндә, онларын нирә вә шанаја дүзүлмәсиндә мүстәсна дәрәҹәдә мүһүм рол ојнајырды. Мә"лум олдуғу кими, чилләнин һәр мәррәси 5 әрддән,һәр әрд исә 40 телдән /јә"ни 40 х 5 = 200 телдән/ ибарәт олурду.Она көрә дә бир бостан ишә кифајәт едәҹәк мигдарда товлу ипәк каратана вериләркән һансы мә"мулат нөвү үчүн чиллә чәкиләҹәји вә һәр чилләнин нечә мәррәдән ибарәт һазырланаҹағы барәдә она хәбәрдарлыг едилирди.

Чилләдә мәррәләрин мигдары тәкҹә тохунаҹаг мә"мулат нөвү илә дејил, һабелә онун чешиди илә дә мүәјјән олунурду. Белә ки, "чәрто" гановуз үчүн һәр чиллә I6 мәррәдән, "сәто" гановуз үчүн I2 мәррәдән, "линкә" гановуз үчүн 8 мәррәдән ибарәт һазырланырды.

Етнографик материаллардан анлашылдығы кими, чилләнин һазырланмасы мүәјјән истеһсал вәрдиши,"әрд" вә "мәррә" бөлкүләринә мүвафиг һесаблама әмәлијјаты апармаг баҹарығы тәләб едән нисбәтән мүрәккәб бир просес иди. Она көрә дә бу иш мүәјјән гәдәр ихтисаслы уста әмәји тәләб едирди. Шәрбафлыг сәнәтиндә чиллә һазырламагла мәшғул олан уста "каратан" адланырды.

Чилләнин һазырланмасы әмәлијјаты шәрбафлар арасында "чилләчәкмә" адланырды. Кархана тохуҹулуғунда чиллә, бир гајда олараг, чәриләрин үзәринә сарынмыш товлу ипәкдән чәкилирди. Тәкҹә кәләғајы тохуҹулуғунда чиллә товсуз ипәк телиндән һазырланырды.

Каратан товлу ипәк телләрини чәригарышыг тәһвил алындан сонра "чилләчарх" адланан хүсуси дәзкаһ васитәсилә чиллә чәкмәјә башлајырды /Х табло,I-чи шәкил/.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, етнографик әдәбијјатда бу вахтадәк нә чилләнин һазырланмасы, нә дә һәмин просесдә тәтбиг олунан әмәк аләтләри араштырылмамышды. Буну нәзәрә алараг һәмин мәсәләдән мүфәссәл шәкилдә бәһс етмәји лазым билдик.

Каратан дәзкаһлары <u>чилләчарх</u>, <u>пиштахта</u>, <u>мәррә шанасы</u> вә

<u>әнкәләдән</u>[1] ибарәт олурду. Чиллә истеһсалында бу аләтләрин һәр биринин өзүнә мәхсус вәзифәси варды /VIII вә Х таблолар/.

Чилләчарх дөшәмәдән таванадәк узанан охдан /2,5 м/, она көндәлән вәзијјәтдә ики јердән /башдан вә ајагдан/ чал-чарпаз кечирилмиш 4 әдәд пәрдән /һәр бири 3 м/, шагули истигамәтдә онларын учуну бир-биринә бирләшдирән 4 әдәд голдан ибарәт иди. Чархы фырлатмаг үчүн охун һәр ики учуна мил кечирилирди. Алт милин учу дабан дашынын ојуғуна кечирилирди. Тәрпәнмәмәк үчүн дабан дашы ағаҹдан дүзәлдилмиш галын "көтүк" үзәринә бәркидилирди.

Бир гајда олараг, чарх әллә һәрәкәт етдирилдијиндән онун симметрик фырланмасына хүсуси диггәт јетирилирди. Каратан әллә чарха тәкан вердикдә охун учларындакы милләрин көмәјилә о, өз дабаны үстүндә механики сурәтдә хејли мүддәт фырланырды.

Чарх голларынын һәр биринин үзәриндә ики чәркә илә ачылмыш дешикләрә "чүпәк" вә ја "чығ" адланан 20 чүт мыхча кечирилирди /Х табло,шәкил Iа/. Чиллә чарпазларынын әмәлә кәтирилмәсинә хидмәт едән гоша чүпәкләрин бири дикәриндән 0,5 см һүндүрдә дајанырды. Онларын бу сајаг дүзүлүшү чиллә чарпазларынын гоша чүпәкләрин арасына салынмасыны асанлашдырырды.

Чиллә дәзкаһынын тәркиб һиссәсинә дахил олан пиштахта[2]/узунлуғу I,5,ени I,һүндүрлүјү I аршын/ кәтили хатырладыр /VIII табло, I-чи шәкил/. Онун вәзифәси күпү вә ја чәриләрдән ачылан ипәк телләрини долашыг дүшмәдән, мүәјјән низамла мәррә шанасына өтүрмәкдән ибарәт иди. Бу мәгсәдлә онун үст чәрчивәсинин кәнарларындан чијә васитәсилә, бири дикәриндән азҹа аралы олмагла, метал вә ја шүшә һалгалар асылырды. Пиштахтанын алтына дүзүлмүш чәри вә ја күпүләрдән ачылыб ајрылан ипәк телләри һәмин һалгалардан кечәрәк мәррә шанасына дахил олурду.

Мәррә шанасы /ени вә узуну јарым аршын/ квадрат формалы ағаҹ чәрчивәдән вә шагули вәзијјәтдә онун үзәринә дүзүлмүш дәмир милләрдән /20-22 әдәд/ ибарәт олурду /VIII табло,2-чи шәкил/.

Сифаришлә дәмирчијә дүзәлтдирилмиш шана милинин тән ортасында бир, бә"зән исә бир чүт пахлавашәкилли көзчүк олурду. Пиштах-

I.Бу дәзкаһларын там комплекси I970-ҹи илдә етнографик чөл материалы топлајаркән Басгал кәндиндә ашкар едилмишдир.
2.Габаг тахтасы мә"насыны билдирән бу ифадә фарс дилиндәки "пиш" /габаг,ән,ирәли/ сөзүндән әмәлә кәлмишдир.Бах:Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти.Бакы,I966,с.50I.

танын шүшә һалгаларындан кечиб кәлән чилләтелләри тәләб олунан сајда мәррә шанасынын көзчүкләриндә чәмләниб чилләчарха /Х табло,I-чи шәкил/ өтүрүлүрдү. Бу гајда илә ејни вахтда һәр дәфә бир әрд, јә"ни 40 әдәд тел гәбул едиб өтүрән мәррә шанасы чилләчарх илә пиштахта архасында орта мөвге тутурду. Мәррә шанасы чох вахт тавандан асылырды, бә"зән исә ону ағач дајаг үзәринә бәркидирдиләр.

һазыр чилләни "әнкәлә" адланан ири бармаглы тахта аләтин көмәји илә чархдан ачылыб кәләфләнирди /Х табло,2-чи шәкил/. Даһа доғрусу, чархы кери фырлатмагла, чилләни ачыб, әнкәләнин үзәринә јығырдылар. Әнкәлә баш тәрәфинә бир чүт, ајаг тәрәфинә исә бир тај ејни өлчүлү ағач бармаг кечирилмиш /узунлуғу 25 см,диаметри 2 см/ галын тахтадан ибарәт иди. Әнкәләнин алт бармағыны сәрбәст сурәтдә чыхарыб јеринә тахмаг олурду. Чилләкәләфи мәһз бунун көмәји илә әнкәләдән көтүрүлүрдү.

Чилләнин һазырланмасы мүрәккәб техноложи просес олмаг е"тибарилә силсилә шәклиндә бир-бирини тамамлајан бир нечә әмәлијјаты әһатә едирди.

Каратанын иши билавасите ипәк чәриләрини /40 әдәд/ ачыб пиштахтанын алтына дүзмәкдән башланырды. Чәриләрин һәр бириндән ајрылмыш ипәк телләри бирбәбир пиштахтанын мүвафиг һалгасындан кечириләндән сонра мәррә шанасына өтүрүлүрдү. Чилләтелләри мәһз мәррә шанасынын көмәји илә чарпаз салыныб алт вә үст таја ајрылырды. Бу мәгсәдлә чилләтелинин тәк тајы шана милинин көзчүјүндән, чүт тајы исә онун јанындан, башга сөзлә, ики милин арасындакы бошлугдан кечирилирди. Беләликлә, пиштахтадан кәлән бир әрд сајында ипәк телинин 20-си шана милләринин көзүндән, 20-си исә онларын јанындан сәрбәст өтүрүлүрдү/VIII табло,3-чү шәкил/.

Чарпаз салынмыш ипәк телләринин мүәјјән гајдада чарха доланмасы әмәлијјаты каратанын ишинин әсас мәгзини тәшкил едирди. Бу мәгсәдлә ипәк телләри дәстә һалында топланыб чилләчархын бир голунун ајаг һиссәсиндәки сонунчу гоша чүпәјин арасына бәнд едилирди. Каратан әли илә чархы фырлатдыгча ипәк телләри дартылыб чәриләрдән ачылырды. Бу һалда каратан мәррә шанасындан кечиб кәлән телләри сағ әлинин арасында азча ашағы вә ја јухары истигамәтдә

тәрпәтмәклә онлары тәнзимләјиб гоша чүпәкләрин арасына салырды. Сарыма әмәлијјаты чархын голларынын башына чатанда каратан әлиндә тутдуғу ипәк телләринин дәстәсини үст чүпәјә долајыб, чархы тәрсинә фырлатмагла, долама әмәлијјатыны әввәлкинин әксинә, үстдән ашағы давам етдирирди.

Ипәк телләринин чилләчархын ајағындан башына вә әксинә бир дәфә там доланыб сарынмасы "долам" адланырды. Бу гајда илә чархын үзәринә 30 әрд, јә"ни 6 мәррә сајында тел доландыгда бир гәләмәклик чилләһазыр олурду. Чархын дөврәсини /5 аршын/ нәзәрә олан каратан һәр доламын нечә аршын узунунда олдуғуну һесаблајыб мүәјјән едәндән сонра нөвбәти чилләләрин доламыны әмәлә кәтирирди. Адәтән, һәр I5 аршын узунунда чилләдоламына бир чарпаз вурулурду. Бу гајда илә бир "бәстан" ишә кифајәт едәчәк ипәк телиндән ибарәт чилләһазырланырды.

Ипәк мә"мулатынын нөвүндән асылы олараг, чилләләрин, демәли һәм дә телләрин сајы дәјиширди. Лакин чилләнин ән"әнәви бөлкүләри /мәррә вә әрд/ өз гајдасында дәјишмәз галырды. Башга сөзлә десәк, һәр гәләмәк 6 мәррәдән, һәр мәррә 5 әрддән, һәр әрд 40 тај телдән ибарәт һазырланырды. Бу һесабла бир гәләмәк чилләдә I200 ипәк тели олурду. Кәләғајынын 8 гәләмәкдән ибарәт тохундуғу нәзәрә алынса,бир бәстан чилләүчүн чархын үзәринә 9600 әдәд ипәк тели доламаг лазым кәлирди. Чилләси I0 гәләмәкдән ибарәт олан гановузун бир бәстанында I2000 ипәк тели олурду.

Көрүндүјү кими, чилләнин һазырланмасы мүәјјән һесаблама әмәлијјаты апармаг, чилләчарпазларыны өз јеринә дүзкүн салмаг, мәррә вә әрд бөлкүләринә дүзкүн әмәл етмәк бачарығы тәләб едирди. Истеһсал просесинин сонракы мәрһәләләри үчүн бу әмәлијјатын дүзкүн ичра олунмасы мүстәсна әһәмијјәт кәсб едирди.

Бир бәстан ишин чилләси һазыр оландан сонра чүпәкләрин бир тајыны чыхармагла, ону чархдан ачыб әнкәләјә јығырдылар. Бу һалда онун чарпазлары гарышмасын дејә, дәрәбәндләнирди. Дәрәбәнд тәкчә чарпазлара дејил, әрд вә мәррәләрин арасына да вурулурду. Көрүндүјү кими, дәрәбәндләр мүхтәлиф вәзифә дашыјырды. Әмәли ишдә онлары дәјишик салмамаг үчүн "шатәр","сәрдәр" вә "сувар" терминләриндән истифадә олунурду. Бир гајда олараг, чилләнин башы сәрдәр, мәррәләрин арасы шатәр, әрдләрин арасы исә сувар дәрәбәндлә

бир-бириндән ајрылырды. Чиллә телләри кәләф формасында әнкәлә үзәринә јығыландан сонра, һәмчинин, иплә ики јердән бәндләниб бағланырды.

Каратан әнкәләнин гоша бармагларындан бирини ојнадыб јериндән чыхарандан сонра чилләни ондан ајырыр вә ајағыны буруб баш бүкүмүнүн арасына кечирирди.

Чилләнин чәкилмәси олдугча мәс"улијјәтли иш просесләриндән бири иди. Хырда бир еһтијатсызлыг үзүндән чилләдә гүсур баш верә биләрди. Гүсурлу чиллә исә мә"лум олдуғу кими, тохума просесинә јарамырды.

Бир гајда олараг, каратан вәзифәсиндә кишиләр чалышырдылыр. Кечмишдә, адәтән, һәр бир кархананын өзүнә мәхсус ајрыча чилләханасы вә ону ишләдән каратаны олурду. Ишәмузд гајдасы илә ишләјән каратанын әмәк һаггы бир бәстан ишин чилләси тохуну́б гуртарандан сонра өдәнилирди. Мә"лум олдуғу кими, бир бәстан ишин чилләсинин тохунмасы бир ајдан ајјарымадәк чәкирди. Она көрә дә бә"зи шәрбафлар каратанын зәһмәт һаггыны чиллә һазыр оландан дәрһал сонра өдәјирдиләр.

9.Мәсәлаһын кәләфләнмәси

Тохума технолокијасындан асылы олараг ипәк парчаларын ара ипәји мүхтәлиф рәнкләрә бојанырды. Бу мәгсәдлә дә мәсәлаһ үчүн нәзәрдә тутулмуш хам ипәк күпү үзәриндән ачылыб хүсуси кәләф чархы васитәсилә тәкрар сарынмагла хырда кәләфчәләрә бөлүнүрдү.

Мәсәлаһын кәләфләрә бөлүнмәсини һабелә тохума просесинин өзү дә тәләб едирди. Она көрә дә бу әмәлијјат сырф әмәли мәгсәд дашыјырды. Беләки, нахышлы парча истеһсалында мүхтәлиф рәнкләрә бојанмыш хејли мигдарда ара ипәји ишләнирди. Хаммалдан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн хырда ипәк кәләфчәләри ән мүнасиб бөлкү иди. Шәрбаф карханаларында бу әмәлијјат кәләфсарыјан дәзкаһ васитәсилә көрүлүрдү /IX табло,I-чи шәкил/.

Механиканын ганунларына о гәдәр дә бәләд олмајан халг сәнәткарлары әмәли иш просесиндә бир сыра бәсит механики васитәләр /манчылыг,тов чархы,чилләчарх,кәләфсарыјан,дөвр,күпү,күлкә-бағара системинә малик мүтәһәррик тохучу дәзкаһлары вә с./ јарада

билмишдиләр. Әмәли еһтијачлардан ирәли кәлән бу истеһсал аләтләри орта әсрләрин техники дүшүнчәсинин зәрури мәһсуллары иди. Сәнәт истеһсалынын һеч бир саһәсиндә механики васитәләрдән шәрбафлыгда олдуғу гәдәр кениш истифадә олунмамышды.

Бунларын арасында кәләф чархы мүһүм јер тутурду. Әллә ишләдилән бу чарх бәсит фырланма һәрәкәтини дишли дијирчәк васитәсилә дәјишкән һәрәкәтә чевирмәклә, истеһсал просесини гисмән механикләшдирмәјә имкан вермишди.

Кәләф дәзкаһы мүрәккәб гурулуша малик олмагла бир учуна металдан дүзәлдилмә мил, дикәр учуна дәстәк кечирилмиш чархдан, ону сахлајан бир чүт дајагдан, мунчуг ағачы үзәринә бәндләнмиш мунчуг дүзүмүндән вә дишли дијирчәкдән ибарәт иди/IX табло,Iа,б,в шәкилләр/.

Чарх узун /I30 см/ вә нисбәтән јоғун /20 см диаметрдә/ топдан, 8 әдәд ағач пәрдән вә онлары топа бирләшдирән гыса бармаглардан ибарәт бәсит гурулуша малик иди.

Кәләф чархы топун бир учуна кечирилмиш әјри дәстәк васитәсилә фырладылырды. Бунун үчүн о, јерә басдырылмыш бир чүт дајаг арасына гурашдырылырды. Беләһалда топун мили габаг дајағын дешијинә кечирилир, дәмир дәстәји исә дал дајағын баш јарығынын арасына салынырды. Бунун сајәсиндә кәләф чархы истәнилән вахт чох асанлыгла дәстәкләрин арасындан көтүрүлүр, јахуд јенидән өз јеринә гурашдырылырды.

Кәләф чархынын топу пип вә ја гоз ағачындан јонулуб һазырланырды. Онун үзәриндә дәндә кечирмәк үчүн шаһматсајағы гајдада дешикләр ачылырды. Искәнә илә дөрдкүнч формада ојулмуш һәмин дешикләрин һәр биринә дәндәләр /I м узунлуғунда/ елә кечирилирди ки, онларын учлары топдан ејни мәсафәдә кәнара чыхмагла пәрләри топа бирләшдирирди. Гоз ағачындан һазырланмыш чарх пәрләри /узуну I30 см,ени I0 см/ топун дөврәси бојунча она ики јердән бирләшмәклә барабансајағы форма әмәлә кәтирирди.

Дијирчәји фырлатмаг үчүн топун габаг башы дишли дүзәлдилирди. Топ дајаглар арасына гурашдырыларкән онун дишләри дијирчәк дишләринин арасына кечирди.

Ипәк телләри чархын үзәринә бир дүзүм мунчуг /8-I0 әдәд/ васитәсилә сарынырды. Тәнзимләјичи ролуну ојнајан сарғы гурғусу

мунчуг ағачындан, ону чархын өнүндә сахлаjан бир чүт даjағдан вә мунчуг ағачы илә дишли диjирчәjи бирләшдирән дирсәкли голдан ибарәт иди /IX табло, I б,в,г шәкилләр/.

Сарыма әмәлиjjатынын тәләбинә уjғун олараг, мунчуг ағачы чархын өнүндә, она паралел вәзиjjәтдә узадылмагла онун бир учу габаг даjағын башында даjаныр, дикәр учу исә арха даjағын башjарығына салынырды. Дирсәкли гол васитәсилә дишли диjирчәjә бирләшдирилмиш мунчуг ағачы ирәли-кери һәрәкәт етмәклә мунчугларын дешиjиндән кечирилмиш ипәк телләринин чарх үзәринә сарынма мөвгеjини дәjишдирирди.

Дишли диjирчәк /диаметри 12 см/ чархын габаг даjағынын башында ох ролуну оjнаjан чыхынтыjа кечириләрәк онун әтрафында фырланырды. Дирсәкли голун бир башы диjирчәjин кәнарына бәркидилмиш мыхчаjа, дикәр башы исә мунчуг ағачынын учуна кечирилирди. Бунун саjәсиндә диjирчәк фырландыгча мыхча өз мөвгеjини дәjишир вә онунла бирқә һәрәкәт едән дирсәкли гол да ирәли-кери истигамәтдә фасиләсиз олараг өз мөвгеjини дәjиширди. Бунун саjәсиндә мунчуг ағачы да онунла бирликдә һәрәкәт едәрәк ипәк телләринин сарыма мөвгеjини дәjишдирирди.

Ара ипәjинин хырда кәләфләрә бөлүнмәси әмәлиjjаты ашағыдакы ардычыллыгла апарылырды. Чархын өнүнә дүзүлмүш 8-9 әдәд күпүнүн һәр бириндән тел аjрыб сыра илә мунчуглардан кечирәндән сонра онларын учуну чарха бәнд едирдиләр. Бу гаjда илә һәр мунчуғун гаршысындакы мүвафиг күпүдән чөзәләниб ачылан ипәк тели аjры-аjрылыгда чархын үзәринә сарынырды. Каркәр дәстәjи фырлатмагла кәләф чархыны вә онунла бағлы дикәр мүтәһәррик һиссәләри дә һәрәкәтә кәтирирди. Бунун саjәсиндә ипәк телләри 8-9 jердән чархын үзәринә доланыб аjры-аjры кәләфчәләрә чеврилирди.

Бу гаjда илә бир бәстан ишә кифаjәт едәчәк гәдәр ара ипәjи хырда кәләфчәләрә бөлүнүрдү.

Кәләфчәләри чыхармаг үчүн каркәр әввәлчә пәрләрдән биринин чүjүнү чәкмәклә ону бошалдыр, сонра еһмалча бир-бир онлары чыхарыб көтүрүрдү. Ипәк телләринин арасы гарышмамаг үчүн кәләф ики jердән дәрәбәндләнирди. Бу әмәлиjjатдан сонра кәләфчәләр боjагханаjа көндәрилирди.

10. Чилләнин шүjәнәjә гоjулмасы

Боjаг мәрһәләсиндән сонра чиллә даһа бир сыра техники е"мал просесиндән кечирди. Чүнки о, гаjнар ширабда бишириләркән ипәк телини әмәлә кәтирән jапышган маддәси әриниjиндән лифләр илишкәнлиjини итириб бир-бириндән аjрылырды. Шәрбафлыг сәнәтиндә "өлү" адланан белә ипәjи "дирилтмәк" үчүн ону "шү-нишаста" адланан хүсуси мәһлула гоjурдулар. Ширван шәрбафлары арасында бу просес "шүjәнәjә гоjма" адланырды.

Шү ат вә jа узунгулаг көнүндән биширилиб һазырланырды. Ширван шәрбафлары ону Лаһыч вә Шамахы даббагларына сифаришлә дүзәлтдирирдиләр. Шү һазырламаг үчүн көнү хырда-хырда доғраjыб тиjанә төкүр вә әриjиб суjа гарышанадәк биширирдиләр. Мәһлул гатылашыб мәт һалына дүшәндән сонра ону jасты даш вә jа тахта үзәринә сәриб гурудурдулар. Бә"зән шәрбафлар шү әвәзинә балыг jапышганы, һәтта сон вахтлар ағач jапышганы да ишләдирдиләр.

Нишастаны шәрбафлар буғдадан биширирдиләр. Нишаста һазырламаг үчүн ән сәрфәли буғда нөвү күркәни иди. Шәрбафларын фикринчә, онун габығы назик вә нишастасы чох олмагдан башга, һәм дә тез чүрүр вә иткиси аз олурду. Кеjәрәндән сонра ону тештә доғраjыр вә суjуну газана сүзүб тамам гатылашынчаjа гәдәр гаjнадырдылар. Сонра ону сәриб гурудур вә торбаjа јығыб сахлаjырдылар.

Шү-нишаста дүзәлтмәк үчүн әввәлчә шүнү һәвәнкдәстәдә әзиб ун һалына салыр, сонра она нишаста вә азча су гатыб әридирдиләр. Тамам һәлл оландан сонра су долу тиjан вә jа тештә төкүб гарышдырырдылар. Сонра ипәк малы она салыб өфкәләмә jолу илә мәһлулу телләрин мәгзинә һопдурурдулар.

Чиллә шү-нишастада кифаjәт гәдәр өвкәшдириләндән сонра габаггаршы даjанмыш ики нәфәр мүштәрәк сурәтдә кәләфи буруб сыхырды. Бунун саjәсиндә ипәк телини әмәлә кәтирән лифләрин илишкәнлиjи бәрпа олунурду.

Шүjәнә васитәсилә дирилмиш чиллә телләри чырпма jолу илә дәнәвәр һала салынырды. Бу мәгсәдлә кәләфин бир башынын арасына сығаллы бир ағач кечирәндән сонра дикәр башындан тутуб чевирәчевирә чырпырдылар. Бир нечә дәфә тәкрар олунан бу әмәлиjjат нәтичәсиндә чиллә телләри дәнәвәрләшиб өзүнүн әввәлки кеjфиjjәтини кәсб едирди.

II. Чилләнин гәләмәкләрә бөлүнмәси

Тохума технолокиjасынын тәләбинә мүвафиг олараг, чиллә телләри "әрд" вә "мәррә" һесабы илә бөлүнүб хусуси гаjдада гәләмәкләрә сарынырды. Бир гаjда олараг, чиллә шүмшад ағачындан һазырланмыш jарым аршын узунлуғунда гәләмәкләрә доланырды. "Чилләнин гәләмәкләнмәси" адланан бу әмәлиjjатла хусуси пешәкар уста – кәрачи мәшғул олурду. Шәрбафлыг сәнәтиндә һәмин әмәлиjjат чох вахт "ишин кәрачиjә кетмәси" адланырды. Чилләнин гәләмәкләнмәси, бир гаjда олараг, көмәкли керүлүрдү. Бу әмәлиjjатда 5–6 нәфәр иштирак едирди. Бунун үчүн бир бәстан ишин чилләси мәррә һесабы илә әввәлчә ики гисмә бөлүнүр, сонра һәмин һиссәләрин һәр бири 4-5 гәләмәjә сарынырды. Адәтән, һәр гәләмәjә бир мәррә, башга сөзлә, 5 әрд саjында чиллә тели сарынырды. Ипәк мә"мулатынын нөвүндән вә онун тохума технолокиjасындан асылы олараг, гәләмәкләрин саjы азалыб арта билирди. Бунлардан әлавә нахышлы ипәк мә"мулаты тохучулуғунда әсас гәләмәкләрдән башга бәзәк мәгсәдилә рәнкли чиллә телләрини доламаг үчүн хырда гәләмчәләрдән дә истифадә олунурду. Чилләнин бөлүнүб гәләмәкләрә сарынмасы ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә етнографик бахымдан марағлы мәсәләләрдән бири иди.

Чилләни гәләмәкләрә бөлмәк үчүн әввәлчә ону ачыб узадырдылар. Бу мәгсәдлә кәрачи енлик бағлаjараг чилләни гучағында тутурду. Һамар вә кениш бир саһәдә чилләнин башыны чиjә вә jа кәндирлә сабит даjанан һәр һансы бир әшjаjа /ағач, араба, дирәк, еjван сүтуну вә с./ бағлаjандан сонра кәрачи дал-далы, jахуд jаны үстә кери чәкилмәклә чилләни гучағындан ачыб бурахырды. Чиллә телләри jерә дүшмәсин вә илишиб дағылмасын деjә, һәр 6–7 м-дән бир онун алтына һача ағач вурулурду. Чиллә тамам узадылыб гуртарандан сонра jенә дә онун учуну чиjә илә сабит даjанан бир шеjә бағлаjандан сонра кәрачи jенидән чилләнин башланғычына гаjыдырды. О, чилләнин баш дәрәбәндини /сәрдәр/ ачмагла көмәкчиләри васитәсилә онун биринчи jарысыны 5 мәррәjә аjырырды. Һәр мәррә бир гәләмәjә доландығындан бу ишлә 5 нәфәр мәшғул олурду. Онларын һәрәси чилләнин бир мәррәсини гәләмәjә долаjа-долаjа jанашы сурәтдә чилләнин сонуна доғру ирәлиләjирди. Чилләнин биринчи jарысы гәләмәкләниб гуртарандан сонра еjни гаjда илә онун икинчи jарысы да ачылыб дикәр гәләмәкләрә доланырды.

Чиллә телләри гәләмәкләрә елә гаjда илә сарынырды ки, онларын долағлары бир-биринин үзәринә чал-чарпаз дүшүр вә беләликлә дә ипәк телләринин дағылыб гарышмасынын гаршысы алынырды. Бир гаjда олараг, чиллә гәләмәкләрә доланыб гуртарандан сонра онун кәлләләринин һәр биринә 10 см узунлуглу назик чүпәк кечирилирди. Үст чүпәjин көмәjилә чиллә jезбәндин гаргарындан, алт чүпәк васитәсилә jүк торбасы гәләмәкдән асылырды.

Бәзәк чилләси, һәмчинин, бу гаjда илә узадылыб гәләмчәләрә доланырды. Гәләмчәләрдә чиллә телләринин саjы мүвафиг бәзәк үнсүрүнүн тәләбилә мүәjjән олунмушду. Адәтән, һәр гәләмчәjә бир әрддән үч әрдә гәдәр чиллә тели доланырды. Бәзәк үнсүрү парчанын һәр ики jанына симметрик гаjдада салындығындан еjни рәнкли вә еjни саjлы гәләмчәләр чүт-чүт /2,4,6 вә с./ ишләнирди. Мәсәлән, гановуз тохучулуғунда "пәтә","мичә","күчүк" адланан бәзәк үнсүрләри чиллә дүзүмүнүн һәр ики jанына салынмагла, мүхтәлиф саjда рәнкли телләрдән ибарәт һазырланырды.

I2. Чилләнин нирә-шанаjа дүзүлмәси /тәрраһлыг/

Шәрбафлыг сәнәтиндә ән чәтин вә мәс"улиjjәтли иш просесләриндән бири дә чиллә телләринин мүәjjән гаjдада нирә вә шанаjа дүзүлмәсиндән ибарәт иди.

Мә"лум олдуғу кими, Азәрбаjҹанда дәзкаһ тохучулуғунун тарихи шәрбафлыг сәнәтинин меjдана кәлмәсиндән чох гәдим дөврләрә келиб чыхыр. Бу сәбәбдән дә ипәк парча истеһсалы jун, кәтан, кәнаф, кәндир, памбыг вә с. лифли материалларын тимсалында мө"тәбәр сәләфә вә зәнкин сәнәт ән"әнәләринә малик иди. Азәрбаjҹанда парча истеһсалы әсрләр боjу дәзкаһ тохучулуғу формасында өзүнү тәзаһүр етдирмәклә, әриш-арғач системинә әсасланмышдыр. Истәр сабит, истәрсә дә мүтәһәррик әриш дүзүмүнә малик дәзкаһларда тохума техникасы кәндәлән арғач телләринин паралел әриш дүзүмүнүн бу jанындан о бири jанына каһ алтдан, каһ да үстдән олмагла, алдәjишик гаjдада кечирилмәсинә әсасланырды. Бу һалда сабит әриш дүзүмүнә малик дәзкаһларда арғач әриш таjларынын арасындан әллә, мүтәһәррик дәзкаһларда исә мәкик васитәсилә кечирилирди. Дәзкаһын типиндән асылы олараг тохума технолокиjасы вә әриш телләринин дүзүлмә гаjдасы дәjиширди.

Ипәк тоҳучулуғунда паралел узадылмыш тел дүзүмү "чилләә",јаҳуд "узатма", онларын арасындан кечирилән тоҳума телләри исә "атма","ара ипәји" вә ја "лүлә" адланырды.

Мүтәһәррик ипәк дәзкаһларында чилләә дүзүмүнүн алт вә үст тајлары "нирә" адланан әмәк аләтинин көмәји илә мүтәмади сурәтдә ачылыб-өртүлүрдү. Бунун сајәсиндә чилләә телләри чарпазланмагла ара ипәји үчүн "ағаз" ачырды. Чарпазларын арасындан кечирилән ара ипәји шана васитәсилә бир-биринин јанына сыхлашдырылыб бәркидилирди. Бунун үчүн чилләә телләрини нирә вә шанадан кечирмәк тәләб олунурду. Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә бу ишлә мәшғул олан уста тәррāһ адланырды. Әрәбчә"лајиһә","план","ескиз" мә"насыны верән "тәрһ" сөзү фарсча "тәррāһ" мә"насыны ифадә едир.[I] Мә"лум олдуғу кими, ипәк мә"мулаты мүхтәлиф нөв вә чешиддә һазырландығындан онларын һәр биринин тоҳума технолокијасына мүвафиг чилләә дүзүмү јаратмаг, башга сөзлә, чилләә тајларыны мүәјјән гајдада нирә-шанаја дүзмәк вә беләликлә дә һәр дәфә тоҳума әмәлијјатынын лајиһәсини тәртиб етмәк лазым кәлирди. Бу бахымдан Азәрбајҹан дилиндә "чилләә лајиһәчиси" мә"насында ишләнмиш, лакин һазырда архаик сөзә чеврилмиш "тәррāһ" истилаһынын етимоложи вә семантик мә"налары бир-бирини дүзкүн тамамлајыр.

Телләри "тај-раст" едиб нирә линкәләринин арасына салмадан чилләә чарпазларынын ачылыб-јумулмасыны, башга сөзлә, дәзкаһ тоҳучулуғу үчүн сәчијјәви олан "ағызачма" әмәлијјатыны тә"мин етмәк вә беләликлә дә мәкик васитәсилә ара ипәјини чарпазларын арасындан сүр"әтлә өтүрүлмәсини тә"мин етмәк мүмкүн дејилди. Нирә системинә малик мүтәһәррик дәзкаһларда тоҳума просесинин өзү билаваситә буну тәләб едирди. Бир гајда олараг, тәррāһлыг сәнәтиндә кишиләр чалышырдылар.[2] Онлар тәррāһ дәзкаһы /XI табло,I-чи шәкил/ васитәсилә чилләә телләрини нирә вә шанадан кечирирди.

Ишин хүсусијјәтиндән асылы олараг, бу әмәлијјат мүштәрәк көрүлүрдү. Тәррāһ, адәтән, бир нәфәр көмәкчи вә ја шакирдлә биркә ишләјирди. Әксәр һалларда көмәкчи тәррāһын өз аилә үзвләриндән

I.Бах:Персидско-русский словарь.Составитель Б.В.Миллер.М.,I958, с.334.

2.Мүчү кәндинин мәшһур тәррāһларындан Мәшәди Мәһәммәд вә Аббасгулу Хәлисә оғланлары,һачыбала Мәшәди Мүслүм оғлу,Әһмәд Әбдүлрәһман оғлунун адларыны шәрбафлар инди дә еһтирамла хатырлајырлар.

олурду. Чох вахт бу ишә гадынлар вә ушаглар ҹәлб олунурду.Бунун сајәсиндә тәррāһ сифариши јеринә јетирмәклә јанашы, һәм дә өз пешәсини өвладларына өјрәдирди.

Чилләә телләри әввәлчә нирә линкәләриндән, сонра шана дәндәләринин арасындан кечирилирди. Хејли диггәт вә сә"ј тәләб едән бу иш ејни заманда мүәјјән ријази һесаблама әмәлијјаты апармаг бачарығы да тәләб едирди. Мәсәлән, кәләғајы чилләсинин 9600 телини тај-раст едиб, әввәлчә ики чүт нирәнин дөрд линкәсиндән, сонра исә онлары гошалајыб шана дәндәләринин арасындан кечирмәк лазым кәлирди. Чилләә чарпазларынын тәк вә ја раст тајынын јери нирә линкәләриндә сәһв салындыгда мә"мулат гүсурлу тоҳунулурду. Көрүнүр,мәһз буна көрә дә, шәрбафлар арасында тәррāһлыға аз мејл көстәрилирди. Лакин бүтүн чәтинликләрә бахмајараг, әмәк һаггы /әлмузду/ нисбәтән чох олдуғундан бу ишә мејл көстәрәнләр аз дејилди. Дикәр тәрәфдән, кечмишдә ата-баба пешәсини давам етдирмәк мејли чох күчлү иди. Ән"әнә мүһафизәкарлығы һесабына севимли аилә пешәсинин истеһсал сирләрини тәррāһлар, бир гајда олараг, илк нөвбәдә өз өвладларына, јаҳуд јахын гоһумларына өјрәдирдиләр. Мәһз буна көрә дә тәррāһлыг сәнәти чох вахт нәсләндавам едәрәк атадан оғула кечирди. Басгал кәндинин гочаман тәррāһы һејдәр Меһди оғлу Меһдијев ата-бабадан бу сәнәтлә мәшғул олдугларыны вә һәмин ишдән әлдә олунан кәлирлә күзәран кечирдикләрини хәбәр верди.[I]

Чилләә телләри нирә-шанаја хүсуси дәзкаһ васитәсилә дүзүлүрдү /XI табло,I-чи шәкил/. Тәррāһ дәзкаһы даш дајагларa кип бәркидилмиш бир чүт ағач голдан /узунлуғу I м,диаметри I0 см/, I75 см узунлуғунда ики назик пәрдидән, пәрди бәндәкләриндән вә бир чүт чүпәкдән ибарәт иди. Бундан әлавә иш просесиндә тәррāһа бир сыра әмәк аләтләри /гәлиб,тајкир,тахта "ашыг",мил/, еһтијат шана дәндәләри, зејчә үчүн кәндир, линкәни тәзәләмәк үчүн јоғун сап кәрәк олурду/XI табло,4-5-чи шәкилләр/.

Отурачаглары истисна олмагла, дәзкаһын галан һиссәләри ағач материалындан, чох вахт исә сифаришлә дүлкәрә дүзәлтдирилирди.

I.һејдәр Меһди оғлу Меһдијев /I895-чи илдә Басгалда анадан олмуш/ узун илләр Исмајыллы рајон истеһлак комбинатынын 4 №-ли Басгал сехиндә тәррāһ вәзифәсиндә чалышмыш,тәгаүдә чыхандан сонра Исмајыллы гәсәбәсинә көчмүшдүр.

Тәрраһ дәзкаһынын вәзифәси чилләтелләрини дүзүб гошмаг үчүн нирәләри вә шананы ејни сәвијјәдә, һавадан асылы һалда сахламагдан ибарәт иди. Истеһсал просесинин ардычыллыгындан асылы олараг, әввәлчә нирәләр /4,6 вә ја 8 әдәд/, сонра шана дәзкаһдан асылырды.

Чилләтелләрини тај-раст едиб нирәјә дүзмәк үчүн тәрраһ әввәлчә дәзкаһы гурашдырыр, сонра бир чүт пәрдини, алт-үст олмагла, дәзкаһ голларынын орта һиссәсинә баглајыр, нәһајәт онлардан бир гәдәр јухарыда, пәрдиләрин әкс сәмтиндә нирәләри асырды. Нирәләр дәзкаһдан бир чүт чүпәк /узунлугу I5 см,јогунлугу I см/вә хүсуси асма ипи /чијә/ васитәсилә асылырды. Бу мәгсәдлә чүпәкләр дәзкаһ голларына еләбагланырды ки, онларын бојунун үчдә ики һиссәси дәзкаһ голуна перпендикулјар вәзијјәтдә галырды. Чүпәкләр нирәләрин агырлыгына таб кәтирсин дејә асма ипинин сәрбәст учу чүпәјә доланмагла онун башына чатанда јухары дартылыб голун баш һиссәсинә бағланырды. Бунун сајәсиндә чүпәкләр дәзкаһын тәрраһ әјләшән сәмтиндә, јердән хејли һүндүрдә голлардан асылы галырды.

Нирәләр дәзкаһа гошулмаздан әввәл бир-бир нәзәрдән кечирилиб линкәләрин һамысынын саламат олдугу јохланылырды. Әкәр корланмыш линкә ашкар едиләрдисә, онда тәрраһ әввәлчә нирәни тә"мир едир, даһа догрусу, сынмыш линкәнин әвәзинә јенисини дүзәлдирди. Бу әмәлијјатын ичрасында бир сыра јардымчы ләвазиматдан /шүмүш, шүмширәк,гәлиб,ашыг,зејчә,сап вә с./ истифадә олунурду.

Каркәрин вердији нирәнин линкәләри тамам корланыб јарарсыз һала дүшдүкдә тәрраһ јени нирә дүзәлдирди. Тәрраһлыг сәнәтиндә бу просес "нирә дәрмә" адланырды. Силсиләли шәкилдә бир сыра просесләри әһатә едән бу әмәлијјат заманы тәрраһ, һәр шејдән әввәл, зејчәни шүмүшдән ачыб корланмыш линкәләри тәмизләјир, сонра онлары јениси илә әвәз едирди.

Бир гајда олараг, әввәлчә үст, сонра алт шүмүшүн линкәләри дүзәлдилирди. Бунун үчүн тәрраһ гәлибин үзәринә үст шүмүшләри сејкәјиб һәр ики учдан онлары бир-биринә бағлајандан сонра солдан сага догру линкә дүзәлтмәјә башлајырды. Бу мәгсәдлә о, ашыга доланмыш сапын учуну зејчәјә бағламагла бир дәфә гәлибгарышыг шүмүшә долајыр, сонра ашыг васитәсилә сапы зејчәнин алтындан кечириб дүбарә кери гајтарыр вә јенә дә гәлиб илә бирликдә шүмүшә

долајырды. Әмәлијјат бу гајда илә тәкрар олунараг бир бәстан ишин чилләтајларынын кечмәси үчүн кифајәт едәчәк гәдәр линкә илкәји дүзәлдилирди.

Линкә илкәкләри гәлиб васитәсилә һазырландыгындан онларын һамысы ејни бичимдә олурду. Нирәнин саз ишләмәси үчүн линкәләрин ејни өлчүдә олмасы вачиб шәрт сајылырды.

Линкәнин үст тајлары һазыр оландан сонра тәрраһ гәлиби сијириб онларын арасындан чыхарыр вә ејни гајда илә нирә линкәсинин алт лајларыны дүзәлдирди. Лакин бу дәфә сапы шүмүш вә гәлибә долајаркән һәм дә һазыр линкә тајынын арасындан кечирирди. Бунун сајәсиндә линкәләрин үст вә алт тајлары чал-чарпаз вәзијјәтдә бир-биринә кечирди.

Бу гајда илә нирәләрин һамысы саз һала салынандан сонра шана нәзәрдән кечирилир, тә"мирә еһтијач олдугда, корланмыш дәндәләр јениси илә әвәз олунурду.

Тә"мир ишләри көрүлүб гуртарандан сонра тәрраһ билаваситә чилләтелләринин нирә-шанадан кечирилмәси әмәлијјатына башлајырды. Шәрбафлыг сәнәтиндә бу просес "чилләнин нирә-шанаја тутулмасы", јахуд "ишин тутулмасы" адланырды.

Чилләнин нирәјә дүзүлмәси. Ипәк мә"мулатынын нөвүндән, башга сөзлә, тохума технолокијасынын тәләбиндән асылы олараг, чилләтелләри нирә линкәләринә мүхтәлиф гајдада дүзүлүрдү. Она көрә дә тәрраһ сифариши гәбул едәркән илк нөвбәдә һансы мә"мулат нөвүнүн тохунулачагыны шәрбафдан сорушуб өјрәнирди.

Чилләтелләринин дүзүлүш гајдасы, башга сөзлә, чиллә лајиһәси һәр бир ипәк парча нөвүнүн тохума технолокијасы илә мүәјјән олунурду. Әкәр гановуз "чәрто" тохунмалы идисә, онда тәрраһа I0 гәләмәк, "сәто" тохунасы олса 7 гәләмәк, "линкә" тохунасы олса 5 гәләмәк чиллә верилирди. Тәрраһ "иши тутаркән" тохума технолокијасынын бу тәләбинә ујгун һәрәкәт едирди.

Нирәләрин һамысы чүпәкләрдән асыландан сонра тәрраһын әкс тәрәфиндә әјләшән шакирд дәзкаһын алтына дүзүлмүш гәләмәкләри нөвбә илә бир-бир ачыб чилләнин баш чарпазларыны пәрдиләрә салырды. Бунун үчүн о, чилләнин учуну тәхминән I м-ә гәдәр гәләмәкдән аралајандан сонра "сәрдәр дәрбәнди"ни ачмагла, онун чарпазыны

әввәл алт, сонра үст пәрдијә кечирирди. Ачылыб долашыг дүшмәмәк үчүн онларын учларыны дәстәләјиб јенидән бағлајырды. Буна "илкәквурма" , јахуд "баш дәстә еләмә" дејилирди. Ејни гајда илә дикәр гәләмәкләрин чиллә чарпазлары пәрдиләрин үзәринә сәрилирди. Бир гајда олараг, тәрраһ дәзкаһын нирә сәмтиндә, шакирд исә онун әкс тәрәфиндә дөшәкчә үзәриндә габаг-гаршы отурурду. Тәрраһ шакирдин арытлајыб бир-бир она өтүрдүјү телләри нирә линкәләринин илкәјинә саландан сонра онларын дәстәсини сол гычынын арасында тутдуғу тајкирә јығырды. Бу һалда тајкирин тел јығылан кәнар һиссәси тәрраһын сол әлинин алтына дүшүрдү. Тәрраһ сағ әли илә нирәдән кечирдији тајлары сол әлинә өтүрүр вә онун көмәји илә тајкирин наварына салырды /XI табло,5-чи шәкил/.

Адәтән, шакирд һәр дәфә сол әлиндә бир мәррә сајында чиллә тели тутурду. Сағ әли илә о, һәмин дәстәни пәрди үзәринә сәрмәклә арытлајандан сонра онлары тај-раст олмагла, бир-бир кәтүрүб тәрраһын бармағына өтүрүрдү. һәр дәфә шакирдин өтүрдүјү тели тәрраһ сағ әлинин орта бармағы илә алыб мүвафиг нирә линкәләринин илкәјиндән кечирирди. Чиллә тајларынын линкәјә салынмасы мүәјјән гәдәр техники усталыг тәләб едирди. Чилләнин раст вә ја тәк тајы нирәләрдән биринин линкәсинә салындыгда дикәр нирәләрин линкәләринин јанындан бош өтүрүлүрдү. Әмәли иш просесиндә бу әмәлијјаты дүзкүн тәшкил етмәк үчүн нирәләр "дал" вә "габаг" олмагла ики гисмә ајрылырды. Буна мүвафиг олараг, нирә линкәләри дә ејни чүр "дал линкә","габаг линкә" адланырды. Бундан башга, дәјишик дүшмәмәк үчүн дал вә габаг нирәләрин өзләри дә нөмрәләнирди. Бу чүр ән"әнәви бөлкү системи чиллә тајларынын ваһид гајда үзрә /I-4 вә 2-3,јахуд I-3 вә 2-4 принсипи илә/ нирәләрә дүзүлмәсинә әввәлдән ахырадәк әмәл етмәкдә тәрраһа көмәк едирди.

Чиллә тајлары нирә линкәләринә ашағыдакы гајдада дүзүлүрдү. Тохума просеси заманы чиллә чарпазларынын дүзкүн ачылыб өртүлмәси үчүн тәрраһ әввәлчә "тәк" тајы орта бармағы илә шакирддән алыб хүсуси үсулла дал линкәнин биринчи нирәсинин илк илкәјинә салыр, галан нирәләрин линкәләриндән "бош" кечирирди. Сонра "раст" тајы габаг линкәнин икинчи нирәсинин илк илкәјинә салыб, дикәр нирәләрдән бош кечирирди. Үчүнчү дәфә нөвбәти "тәк" тајы шакирддән алыб дал линкәнин икинчи нирәсинин илкәјинә, "раст" тајы исә

габаг линкәнин биринчи нирәсинин илкәјинә салмагла, галан нирәләрдән бош кечирирди. Бу гајда илә нирә линкәләриндән кечирилмиш чиллә телләринин тәк тајлары дал нирәләрин, раст тајлары габаг нирәләрин линкәләринә дүзүлүрдү. Дағылмамаг үчүн чиллә тајлары һәр дәфә сонунчу нирәдән чыхандан сонра тајкирин наварына јығылырды. Навара бир мәррә /200 тел/ јығыланда тәрраһ ону бошалдыб чиллә тајларынын учуну бағлајырды. Беләликлә, 8-I0 гәләмәкдән ибарәт бир бәстан ишин чиллә тајлары бу гајда илә нирәләрә дүзүрдү. Бу ишә тәрраһ 2-3 күн вахт сәрф едирди.

<u>Чилләнин шанадан кечирилмәси.</u> Бунун үчүн әввәлчә чиллә дүзүлмүш нирәләрин јери дәјишдириләрәк, дәзкаһын шакирд әјләшән сәмтинә кечирилир, онун јеринә исә шана гурашдырылырды. Бу мәгсәдлә тәрраһ әввәлчә алт пәрдини чыхарыр, сонра нирәләри галдырыб дәзкаһын о бири үзүнә ашырырды. Бундан сонра гарғы мил васитәсилә "шаначәкмә"/"шана салма"/ әмәлијјаты башланырды. Бу мәгсәдлә солдан сағә олмагла, тәрраһ мили бирәр-бирәр нөвбә илә дәндәләрин арасына салырды. Буна "милсалма" дејилирди. Тәрраһ һәр дәфә шана дәндәләринин арасына мил салдыгча шакирд сол әлиндә дартә вәзијјәтдә тутдуғу чиллә телләриндән бир чүт ајырыб сағ әли илә милин ағзына верирди. һәмин ан тәрраһ мили дәрһал кери чәкмәклә тајлары дартыб шана дәндәләринин арасындан чыхарырды. Сонра тәрраһ јенә мили нөвбәти дәндәнин арасына салыб шакирдин өтүрдүјү нөвбәти гоша тајы чәкирди. Дағылмасын дејә, јенә дә тајлар тајкирә јығылырды.

Чиллә тајларынын шанадан кечирилмә гајдасы, башга сөзлә,дәндәләр арасында тајларын мигдары ипәк мә"мулатынын тохума технолокијасына әсасән мүәјјән едилирди. Әкәр ипәк мә"мулаты чәрто тохунмалы олардыса, онда шана дәндәләринин һәр биринин арасындан 4 тај, сәто тохумалы исә 3 тај, линкә тохундугда 2 тај чиллә тели кечирилирди. Бу әмәлијјата "тели шана салма" дејилирди.

һәр дәфә тајкир долдугча чиллә тајларынын бир мәррәсинин башы дәрәбәндлә бағланырды. Бу гајда илә чиллә тајларынын һамысы шанадан кечирилирди.Бу ишә бир күнәдәк вахт сәрф олунурду.Долашыг дүшмәмәк үчүн һәр бир чилләнин учу ики јердән јенә дә дәрәбәндлә бағланырды.Бу гајда илә бир бәстан ишин чиллә тајлары нирә-шанаја дүзүләндән сонра нирә,шана вә гәләмәкләр бир јердә сүфрә вә ја мәләфәнин арасына бүкүләрәк каркәрә тәһвил верилирди.

IY ФӘСИЛ

ТОХУМА ТЕХНОЛОКИЈАСЫ

Азәрбајчанын ән"әнәви хам ипәк мә"мулаты әсрләр бо̄ју мүтәһәррик тохучу дәзкаһларында һазырланмышдыр. Азәрбајчанда дәзкаһ тохучулугу шәрбафлыг сәнәтиндән хејли әввәл мејдана кәлмәсинә бахмајараг, халгымызын тохучулуг саһәсиндә әлдә етдији техники наилијјәт вә ирәлиләјишләрин бөјүк әксәријјәти мәһз ипәк парча истеһсалы илә бағлыдыр. Хүсусилә Азәрбајчанын орта әср тохума технолокијасында баш вермиш техники тәрәгги вә сәнәт уғурлары билаваситә шәрбафлыгла үзви сурәтдә бағлы олмушдур. Зәриф ипәк парчаларын истеһсалы мәһз технолоҗи иш үсулларынын тәкмилләшмәсини тәләб едирди.

Тохума мә"мулатынын, о чүмләдән ипәк парчаларын нөвүндән асылы олараг, арғач өтүрмәләринин кәсишдији әриш чарпазларынын һәр бириндә тәк-раст /алт-үст/ тајларын сајы дәјиширди. Парчанын сых вә ја сејрәк тохума техникасы да мәһз бурадан ирәли кәлирди. Сых тохума үсулу илә һазырланан мә"мулат нөвләриндә арғач әриш тајларынын арасындан "тәкбир", јә"ни тәк-тәк, јахуд "икишәр" вә ја "үчәм" олмагла мүхтәлиф сајда кечирди. Бу сәбәбдән дә сых чарпазлы парчаларын сәтһи нисбәтән чод олмасы илә фәргләнирди. Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк парчаларынын бөјүк әксәријјәти бу техники үсулла тохунмушдур. Лакин бә"зи парчаларын чарпазларында алт вә үст тајлар чохсајлы олурду. Мәсәлән, атлаз тохума техникасы 7-лик принсипи әсасында гурулмагла, онун чилләсинин һәр бир чарпазы 7 алт вә 7 үст тајдан ибарәт олурду. Атлаз тохунушлу ипәк мә"мулаты һазырланаркән парча тохумаларыны әмәлә кәтирән чиллә чарпазларынын һәр бириндә 7 тај ипәк тели ашағы енир, 7 тај исә јухары галхмагла, кәндәлән кечирилән ара ипәји илә кәсиширди. Мәһз бунун сајәсиндә атлаз парчанын сәтһи хејли һамар олурду. Елә әрәбчә "һамар" мә"насыны ифадә едән атлаз истеһсалы да бурадан әмәлә кәлмишдир.[1]

Халча вә кечи мә"мулаты истеһсалы үчүн сәчијјәви олан ховнахыш техникасы мәхмәр истисна олмагла, хам ипәк тохучулугунда тәтбиг едилмирди. Бурада тохума техникасы паралел әриш дүзүмүнүн әмәлә кәтирдији чарпазларын арасындан бирбаша өтүрүлән кәндәлән

I.В.Клейн.Иноземные ткани бытовавшие в России до XYI в. и их терминологии.М.,I925,с.48.

арғач кәсишмәләринә әсасланырды.

Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк тохучулуғунда әриш әвәзинә чиллә, арғач әвәзинә ара ипәји /"лүлә"/ истилаһлары ишләнмишдир. Терминолоҗи фәрг дәзкаһ тохучулуғуна хас олан истеһсал техникасынын маһијјәтини әсла дәјишдирмирди.

Хам ипәк мә"мулаты истеһсалында тәтбиг олунан мүтәһәррик дәзкаһлар гурулуш вә иш принсипи е"тибарилә јахын иди. Она көрә дә ән"әнәви ипәк парчаларын бөјүк әксәријјәтинин тохума техникасы үмуми охшар чәһәтләрә малик иди. Бу бахымдан тәкчә 8 нирәли атлаз дәзкаһы фәргләнирди. Онун нирәләри дөрд әдәд тәпкән васитәсилә ишләдилирди.

Азәрбајчанын ән"әнәви шәрбаф дәзкаһларынын дикәр сәчијјәви чәһәтини чилләни асмаг үчүн онларын хүсуси језбәнд системинә малик олмалары тәшкил едирди. Бу чәһәтдән Азәрбајчанын шәрбаф дәзкаһлары вахтилә Гәрби Авропа вә Русијада тәтбиг олунмуш гоша нәвәрдли дәзкаһлардан сечилирди. Чиллә телләри һәр ики башдан нәвәрдә доланан Гәрби Авропа дәзкаһларындан фәргли олараг, језбәндли дәзкаһларда чилләнин бир башы нәвәрдә бәнд едилир, дикәр башы исә језбәнддән асылырды.

Шәрбаф дәзкаһларынын тәснифаты. Азәрбајчанда тохучу дәзкаһларынын, о чүмләдән шәрбафлыг сәнәтиндә тәтбиг олунмуш әмәк аләтләринин елми тәснифаты мәсәләси сон вахтларадәк етнографик бахымдан арашдырылмамышдыр. Ән"әнәви шәрбаф дәзкаһларынын тәснифаты мәсәләсини шәрһ етмәздән әввәл белә бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын тохучу дәзкаһлары Өн вә Орта Асија халгларына хас олан тохума техникасы илә типолоҗи охшарлыг тәшкил едир. Шәрг өлкәләри арасында Иран шәрбафлығы илә јахынлыг /терминолоҗи вә типолоҗи чәһәтдән/ даһа чох нәзәрә чарпыр. Һәмин јахынлығын башлыча сәбәби исә илк нөвбәдә бу өлкәләр арасында тарихән јаранмыш гаршылыглы мәдәни-техники тәмасла изаһ олунур. Типолоҗи охшарлыға бахмајараг, Азәрбајчанын шәрбаф дәзкаһлары өзүнәмәхсус бир сыра мәһәлли хүсусијјәтләрә дә малик иди. Ән"әнәви тохума техникасынын мәһәлли хүсусијјәт кәсб етмәсинә јерли мәишәт вә тәсәррүфат шәраити, һабелә тәбии-чоғрафи амилләрин спесификлији чидди тә"сир көстәрмишди.

Азәрбајчанда мүтәһәррик тохучу дәзкаһларынын тәшәккүл тарихини ајдынлашдырмаг үчүн мөвчуд материаллар кифајәт етмир. Хүсусилә бу ишдә һәлледичи әһәмијјәт кәсб едән археоложи материалларын чатышмазлыгы һәмин мәсәләнин һәллини хејли дәрәчәдә чәтинләшдирир. Азәрбајчанын гәдим вә илк орта әср абидәләриндән бу вахтадәк тохучу дәзкаһынын мүтәһәррик һиссәләринин /мәкик, нирә, шана, дәфтин, тәпкән вә с./ тапылмамасы јерли тохучулуг сәнәтиндә бу тип дәзкаһларын тәтбиг олунма тарихи барәдә гәти фикир сөјләмәјә имкан вермир. Јазылы мә"хәзләрдә исә бу мәсәләләрин һәллинә көмәк едә биләчәк әсаслы бир мә"лумата тәсадүф едилмир. Она керә дә тәпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилән нирә-шана системинә малик мәкикли дәзкаһ типинин Азәрбајчанда нә вахт тәшәккүл тапмасы, онун бураја билаваситә һарадан кечмәси мәсәләсини араштырыб мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәләлик јалныз долајы материаллар көмәјә кәлир.

Мүтәһәррик тохучу дәзкаһларынын тәтбиги тарихини ајдынлашдырмаға имкан верән материаллар арасында илк орта әср абидәләриндән ашкар едилмиш парча галыглары, һабелә һәмин дөврдә Азәрбајчанын игтисади-тичарәт әлагәси вә онун мәдәни-техники тәмасда олдугу гоншу Шәрг өлкәләринин тохучулуг сәнәтинә даир фактик материаллар хүсуси јер тутур. Бу чәһәтдән Азәрбајчанын узун мүддәт сијаси-инзибати әлагәдә олдугу Иранла јаранмыш јахын тәмас мүһүм рол ојнамышдыр.

Н.Пигулевскаја илк орта әсрләрдә Иран шәһәрләринин социал-игтисади тарихини араштыраркән Бөјүк Плинијә истинад едәрәк, тәпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилән чохнирәли тохума дәзкаһынын ерамызын I әсриндә мөвчуд олдугуну еһтимал едир.[I] Бу мүлаһизәни сүбут етмәк үчүн о, бир сыра тәкзибедилмәз мә"хәзләрә /јазылы мәнбә, Палмир вә Антинојдан тапылмыш археоложи материаллара/ истинад едәрәк кестәрир ки, ипәк парча истеһсалы Сурија вә Месопотамијада һәлә Ш әсрдән чох-чох әввәл јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатмыш вә бурадан Ирана кечмишдир.[2] Онун фикринчә, ерамызын IY әсриндән е"тибарән, хүсусилә II Шапур тәрәфиндән Ирана әсирләр кечүрүлмәси илә әлагәдар олараг, бурада ипәк парча истеһсалы кениш вүс"әт алмышды.[3] О дөврдә Иранын парча истеһсалында шаһ кар-

I.Н.Пигулевская.Города Ирана в раннем средневековье.М.,I956, с.226-227.
2.Јенә орада,с.239,24I,242.
3.Јенә орада,с.24I.

ханалары көркәмли рол ојнајырды. Тохума истеһсалында мүкәммәл гурулушлу дәзкаһлардан истифадә етмәк имканы башлыча олараг һекмдар тәсәррүфатларына мүјәссәр иди. Иран шаһлары шәхси мәнафеләри намина империја базарларында рәвач сатыш малы кими јүксәк гијмәтләндирилән парчаларын истеһсалыны өз әлләриндә сахламаға сә"ј едирдиләр. Сасани һөкмдарларынын өз тәәбәләринә вә әчнәби сәфирләрә бәрбәзәкли палтар бәхш етмәси јерли адәтә керә илтифат әламәти сајылырды. Сонралар хилафәтә дә сирајәт етмиш бу адәтә Сасани һөкмдарларынын һамысы чидди әмәл едирдиләр.[I] Мүәллиф тохучулугун инкишафында, хүсусилә парчаларын характеринин дәјишмәсиндә истеһсал аләтләринин тәкмилләшмәсинин фөвгәладә әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк кестәрир ки, Ш-IY әсрләрдә Мисир вә Памирдә јени парча нөвүнүн мејдана кәлмәсинә, һеч шүбһәсиз, јени әмәк аләтинин јаранмасы тәкан вермишди. Илк дәфә о, Сурија тохучулары тәрәфиндән мәнимсәнилмиш вә бурадан Ирана кечмишдир. Иранда тохучулуг сәнәтинин јүксәлиши дә мәһз мүхтәлиф нөв гијмәтли ипәк парча вә дикәр күләбәтин маллар тохумагы бачаран әсир едилмиш маһир Сурија тохучуларынын јахындан иштиракы илә мүмкүн олмушдур.[2]

Илк орта әсрләрдә Азәрбајчанын Сасани империјасынын тәркибинә дахил олдугуну вә онун дикәр әјаләтләрилә сых игтисади вә мәдәни-техники әлагәләрини нәзәрә алсаг, онда мүтәһәррик тохучу дәзкаһларынын Азәрбајчана ејни дөврдә кечмәсинә шүбһә галмыр. Бу тип дәзкаһларын илк вахтлар Сасани һөкмдарларынын хәзинә кархаларынын инһисарында галдыгы нәзәрә алынса, онда империјанын дикәр тохучулуг мәркәзләринә онун нисбәтән кеч јајылдыгыны күман етмәк олар. Белә олан тәгдирдә мүтәһәррик тохучу дәзкаһларынын Азәрбајчанда ипәкчилик тәсәррүфатынын мејдана кәлмәси вә инкишафы илә ејни дөврә тәсадүф етдијини керә биләрик. Беләликлә, Азәрбајчанын ән"әнәви тохучулуг сәнәтиндә, хүсусилә ипәк мә"мулаты истеһсалында илк орта әсрләрдә мүтәһәррик дәзкаһлардан истифадә олундугуну сөјләсәк јанылмарыг. Буну хилафәт дөврүндә Азәрбајчан шәһәрләринин сәнәт һәјатындан бәһс едән әрәб мүәллифләринин әсәрләриндәки етәри мә"луматлардан да көрмәк олар. Х әср әрәб чографијашүнасы Ибн-Һөвгәл Бәрдә шәһәриндә ипәкдән мүхтәлиф мә"мулатлар тохун-

I.Н.Пигулевскаја.Кестәрилән әсәри,с.24I.
2.Јенә орада.с.242.

дугуну хәбәр верир.[I] Бир гәдәр сонра, ја"ни 985-чи илдә Бәрдәдән бәһс едән Әл-Мүгәддәси бурадан ихрач едилән ә"ла нөв маллар арасында мисли-бәрабәри олмајан ипәк өртүкләрин адыны чәкир.[2] Мә"лум олдугу кими, ихрачата кедән јүксәк мәзијјәтли ипәк мә"мулаты мүкәммәл гурулушлу тохучу дәзкаһларында һазырлана биләрди.

Етнографик материаллар әсасында Азәрбајчанда тохучу дәзкаһларынын мүхтәлиф нөв вә типләри гејдә алынмышдыр. Онларын бир гисми јун, бир гисми исә һәм јун, һәм дә кечи мә"мулаты истеһсалында, башга бир гисми без вә кәтан, хејли һиссәси исә билаваситә хам ипәк тохучулугунда тәтбиг олунмушдур. Әриш дүзүмүнә көрә ән"әнәви тохучу дәзкаһлары шагули вә үфүги олмагла ики нөвә ајрылыр.

I.Шагули дәзкаһлар сабит әриш дүзүмүнә малик олмагла әсасән халча-палаз, гисмән исә кечи мә"мулаты истеһсалында тәтбиг олунмушдур. Дик хана васитәсилә кечи тохучулугу Ширван дүзүндә, хүсусилә Күрәтрафы кәндләрдә XIX әсрин сонларынадәк галмагда иди[3] /II табло,I-чи шәкил/.

2.Үфүги әриш дүзүмүнә малик дәзкаһлар сабит вә мүтәһәррик олмагла ики әсас типә ајрылыр.

Биринчи група дахил олан үфүги дәзкаһлар јер ханасы[4] илә тәмсил олунурду. Әсрләр боју бу тип дәзкаһда бир сыра јун /шал, патава,долаг,чухалыг,бүрмә,әркән/ вә кечи мә"мулаты /чечим типли парчалар/ тохунмушдур. Јер ханасында аргач тајлары әввәлләр әллә, сон заманлар исә мәкик васитәсилә әриш дүзүмүнүн арасындан кечирилмәјә башламышдыр. Әсрләр боју јер ханасында аргач ипи агачдан дүзәлдилмиш "гылынч" адланан бәсит әмәк аләти васитәсилә бәркидилмишдир.

Икинчи група аид олан мүтәһәррик дәзкаһлар нирә-шана системинә малик олуб тәпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилирди. Азәрбајчанда онун шал, маһуд вә ипәк дәзкаһы олмагла үч әсас нөвү гејдә алынмышдыр.

I.Ибн-Хаухаль.Книга путей и царств.Пер.Н.А.Караулова.СМОМПК, 38-чи бур.,Тифлис,I908,с.87.
2.Ал-Мукаддасий.Лучшие из делений для познания климатов.Пер. Н.А.Караулова.СМОМПК,38-чи бур.,Тифлис,I908,с.I4.
3.Н.Н.Шавров.Кустарные шелковые промыслы Кавказа.Тр.КШС,XII ч., 3-чү бур.,Тифлис,I902,с.25.
4.Јер ханасы Гобустан тәрәкәмәләри арасында"шәлпә"/"шал+пә"/дәзкаһы адланырды.Кечмишдә шал тохунуб һазыр олландан сонра тапдама үсулу илә биширилирди."Ајаг шалы" мә"насыны верән "шәлпә" сөзү дә бурадан кәтүрүлмүшдүр.

Даһа мүкәммәл гурулуша малик олан маһуд дәзкаһы хүсусилә шәһәр карханаларында кениш јајылмышды. XIX әсрин сонларында маһуд истеһсалынын тәнәззүлә уграмасы илә әлагәдар оларaг арадан чыхмыш бу дәзкаһа јалныз ингилабдан әввәлки әдәбијјатда раст кәлирик.[I]

Нирә-шана системинә малик олан маһуд дәзкаһы бир чох хүсусијјәтләринә көрә тиположи чәһәтдән мүтәһәррик шәрбаф дәзкаһларына кечид василәси тәшкил едирди. Хүсусилә узатма /чиллә/ телләри үфүги вәзијјәтдә дүзүлән маһуд дәзкаһынын мүтәһәррик һиссәләри һәмин кечиди ајдын экс етдирирди. Әриш тајларыны сабит сахлајан көндәлән охлар маһуд дәзкаһында нәвәрдлә, баш вә ајаг мыхчалары дәзкаһ голлары илә, чатма ајаглары багара илә, тахта гылынч дәфтинлә, сабит күчү агачы мүтәһәррик нирәләрлә әвәз олунмушдур. Дикәр тәрәфдән маһуд дәзкаһынын әсас һиссәләри /дәстәк,гол,багара,шана,нирә,тәпкән,нәвәрд,пәлкәш,күнкаһ вә с./ чох чүзи дәјишикликләрлә шәрбаф дәзкаһларында ишләнирди. Маһуд дәзкаһында тәкчә језбәндә тәсадүф олунмурду.

Маһуд дәзкаһыны шәрбаф дәзкаһларына јахынлашдыран бир чәһәт дә онларын һәр икисинин "пачал" адланан хүсуси чала үзәриндә гурулмасындан ибарәт иди.[2] Нирәләри ишләтмәк үчүн тохучу пачалын кәнарында отуруб онун ичәрисиндә гурашдырылмыш тәпкәни ајаглары илә басмагла әриш телләрини һәрәкәт етдирирди.

Кархана тохучулугу үчүн сәчијјәви олан мүтәһәррик ипәк дәзкаһларынын бир нечә типи заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. Тохума технолокијасына көрә бир-бириндән мүәјјән гәдәр фәргләнән бу дәзкаһлар чох вахт шәрбаф дәзкаһлары ады илә танынырды. Језбәндли дәзкаһлар групуна дахил олан мүтәһәррик шәрбаф дәзкаһларынын ашагыдакы типләри мүәјјән олунмушдур:

I.Ј е з д и м о /XII табло/. Шәрбаф дәзкаһларынын заманәмизәдәк кәлиб чатмыш ән гәдим вә нисбәтән мүкәммәл нөвү олан вә шәрбафлар арасында чох вахт "әл дәзкаһы" адланан дөрд нирәли јездимо дәзкаһында гановуз,мов,дарајы,тафта,јорганүзү,алоjша вә с. тохунмушдур. Әсрләр боју јездимо дәзкаһында мәкик механики үсулла дејил, әллә өтүрүлмүшдүр.

I.К.Хатисов.Кестәрилән әсәри,с.308-3II.
2.Фарсчадан кәтүрүлмүш бу сөз "ајаг чаласы" мә"насында ишләнирди.

2.Д ә р д а ј а г. Језбәндли шәрбаф дәзкаһларынын бу тәкмилләшдирилмиш нөвү бә"зән "атлаз дәзкаһы" да адланырды. Сәккиз нирәдән ибарәт мүрәккәб чиллә дүзүмүнә малик олан дөрдајагда башлыча олараг, атлаз, гисмән исә чаршаб тохунурду. Тохума технолокијасынын тәләбинә мүвафиг олараг, бу дәзкаһын 8 нирәси 4 әдәд тәпкән /"ајагбасан","пајтахта"/ васитәсилә һәрәкәт етдирилирди.

3.К ә л а г а ј ы д ә з к а һ ы /XVI табло/. Нисбәтән јүнкүл конструксијасы, пачалсыз гурулмасы, бәсит гурулушлу дәфтинә малик олмасы илә сәчијјәләнирди. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән онун мәкијини чиллә чарпазларынын арасындан өтүрмәк үчүн хүсуси мәкик гургусундан истифадә олунмаға башланмышдыр. Бу сәбәбдән дә бә"зән она "машын дәзкаһы" да дејилирди. Бир гајда олараг, баш өрпәкләри /кәләгајы,чаргат,јајлыг вә с./ билавасите бу дәзкаһда тохунурду.

Шәрбаф дәзкаһларынын һамысы асма језбәндә, тәпкән васитәсилә һәрәкәт етдирилән мүтәһәррик нирә системинә, үфүги чиллә дүзүмүнә, әллә ишләдилән дәфтинә малик иди.

Бу тип дәзкаһларда асма нирәләр тәпкәнин көмәји илә галдырылыб ендирилирди. Бунунла да тохучу дәзкаһынын гурулушуна илк механики елемент дахил олмушдур. Мүтәһәррик тохучу дәзкаһларында әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсиндә тохума техникасына нирә-шана системинин дахил едилмәси мүһүм рол ојнамышдыр. Бу мәсәләдә, һәмчинин, ара ипәјинин мәкик васитәсилә чиллә тајларынын арасындан кечирилмәси үсулунун да аз әһәмијјәти олмамышдыр. Мәкијин мүнасиб сиври формасы онун васитәсилә ара ипәјини чиллә тајларынын арасындан сүр"әтлә вә асанлыгла кечирмәјә имкан вердијиндән тохума просесинин сүр"әтләнмәсинә вә беләликлә дә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинә әлверишли шәраит јаратмышды. Бу мә"нада нирә-шана системи вә мәкијин мејдана кәлмәси Азәрбајчанын ипәк тохучулуғунда һәлә феодализм дөврүндә јүксәк истеһсал техникасынын јарандығыны әкс етдирир. Шәрбаф дәзкаһлары ән"әнәви тохучулуг техникасынын инкишафынын сон јүксәк мәрһәләсини тәшкил едирди. Авропа мануфактураларынын бухар машынларына гәдәрки истеһсал техникасы илә мүгајисә етдикдә Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк дәзкаһларынын Гәрби Авропа өлкәләриндәки тохучу дәз-

каһлары илә ејни сәвијјәдә дурдуғуну көрүрүк. Лакин ичтимаи-игтисади инкишафын сонракы кедиши нәтичәсиндә Авропада, о чүмләдән Русијада тохучулуг техникасы сүр"әтлә инкишаф едиб тәкмилләшдији һалда /Русијада артыг 1823-чү илдә жакард системли дәзкаһлар тәтбиг олунурду[1]/, Азәрбајчанда шәрбаф дәзкаһлары көһнә дәдә-баба гајдасы илә давам едирди. Ингилабдан әввәл һәтта һәмин дәзкаһлары тәкмилләшдирмәк барәдә мүәјјән тәшәббүсләр дә олмушдур. Лакин бу тәклифләр әмәли ишдә һәјата кечирилә билмәмиш вә тәшәббүс олараг галмышды.

2.Јездимо дәзкаһы вә онун гурулушу

Әсрләр боју ән"әнәви ипәктохума техникасында башлыча јери јездимо дәзкаһы тутмушдур. Елми әдәбијјатда јездимо дәзкаһына тәсадүф олунмадығыны нәзәрә алараг, етнографик чөл материаллары әсасында бу дәзкаһын гурулушуну әтрафлы шәрһ едирик.[2]

Јездимо дәзкаһы бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олан ишләк вә сабит һиссәләрдән ибарәт иди. Дәзкаһын ишләк һиссәсинә 4 нирә, бир чүт тәпкән, нәвәрд, шаналы дәфтин вә күлкә-бағара системи дахил иди /ХШ табло,1-4-чү шәкилләр/.

Нирәләр 8 хырда вә 4 бөјүк күлкә-бағара васитәсилә "пешәнәк" адланан һөрләмә ағачындан[3] асылырды. Даһа доғрусу, пешәнәкдән асылмыш бөјүк күлкә-бағараларын һәр бириндән бир чүт хырда күлкә-бағара асылырды. Хырда күлкә-бағараларын һәр бири чијә васитәсилә мүвафиг нирәнин үст шумушуна бағланырды /ХШ табло,3-чү шәкил/.

Пешәнәк пачалын кәнарларына басдырылмыш бир чүт гол вә онлара бәркидилән дәстәк үзәриндә дајанырды. Дәстәкләрин бир учу кархананын арха диварынын кәтилинә, дикәр учу голларын јухары һиссәсинә бәркидилирди. Дәзкаһ голлары /узунлуғу 2-2,5 м,ени 15 см, галынлығы 15 см/ чох вахт улама васитәсилә кархананын таван милинә бәркидилирди.

1.Шелковая промышленность в России.СПб.,1902,с.55.
2.Дәзкаһын бә"зи һиссәләрини биз Мүчү кәндиндә тапа билдик.Јерли шәрбафларын көмәји илә јездимону вә онун иш принсипини бәрпа етмәк мүмкүн олду.
3.Ширванда буна "күч ағачы" дејилирди.

Јездимо дәзкаһынын ишләк һиссәләри арасында дәфтин хүсуси јер тутурду /XIY табло/. Бир гајда оларат, дәфтин дәзкә голларынын үзәринә бәркидилмиш гач-гач васитәсилә дәзкаһа гошулурду.

Дәфтинин вәзифәси алт вә үст чәпә васитәсилә шананы сабит сахламагдан ибарәт иди. Тохума просесиндә шананы дәфтинин чәнәләринин арасына јерләшдирәндән сонра каһ сағ, каһ да сол әллә ону јелләдирдиләр. Шана дәфтинлә биркә ирәли-кери һәрәкәт етдикчә чилләр телләринин чарпазына салынан арғ ипәјини ирәли итәләјиб бир-биринин јанына сыхлашдырырды.

Дәфтин сағ вә сол олмагла, бир чүт голдан, онларын ајаг һиссәсинә кечирилмиш алт вә үст чәнәдән, "чүдәфтин" адланан јелләнчәкдән, "пүшбәнд" адланан чијәбәнд вә бурағачдан ибарәт иди /XIY табло,I-5-чи шәкилләр/.

Дәфтин голларынын /узунлугу I35 см,ени I2 см,галынлығы 3 см/ јухары һиссәси пүшбәнд вә бурағач васитәсилә бәркидилиб таразланырды. Голларын орта һиссәсиндәки хүсуси дешикләрдән кечирилмиш асма ипи васитәсилә чүдәфтин голлара бағланырды. Онун көмәји илә дәфтин дәзкаһа гошулурду. Адәтән, онун һәр ики учуна дәмир мил кечирилирди. Милләрин I0-I2 см-лик һиссәси јелләнчәк ролуну ојнајырды. Милләр гач-гачын кәзинә отурдугда дәфтин саат кәфкири сајағы асылы галмагла, јүнкүл тәканла ирәли-кери һәрәкәт едирди.

Шәрбаф дәзкаһларынын мүһүм ишләк һиссәләриндән бири дә шана иди. Шананын һазырланмасы илә, адәтән, "шанабәнд" адланан хүсуси уста мәшғул олурду. Кечмишдә шана дәндәләри гаргы габығындан дүзәлдилирди. Дәндә тәдарүк етмәк үчүн илк нөвбәдә гаргы ити бычагла бугум-бугум доғраныб үзүнүн габығы /сәдәфи/ чыхарылырды. "Үзләмә" адланан бу әмәлијјатдан сонра онларын һәр бири I0-I2 см узунлугунда доғраныб дәндә һалына салынырды. Өлчүсүндән асылы оларат, һәр бир шанаја 5000-ә гәдәр дәндә ишләнирди. Һазыр олан-дан сонра онлары сүддә биширирдиләр. Бунун сајәсиндә дәндәләр хејли јумшалыб сәртлијини итирир вә еластик һала дүшүрдү. Дикәр тәрәфдән бу әмәлијјат нәтичәсиндә һәм дә дәндәләрин чодлугу азалараг онларын сәһти чиллә тели үчүн зәрури олан һамар һала дүшүрдү.

Тәләб олунан мигдарда дәндә тәдарүк едәндән сонра әввәлчәдән һазырланмыш шана голлары низамланыб дәзкаһа гошулурду. Һәр бири

бир чүт гоша чубуғдан ибарәт олан шана голларынын арасында боллуг јаратмаг үчүн онларын уч тәрәфинә назик чүпәк гојуб сарыјырдылар. Дәндәләри сахламаг үчүн гоша чубугларын арасы чиришләнирди. Бундан сонра дәндәләр үстдән ашағы санчылмагла шанаја дүзүлүрдү. Һәр дәфә дәндә шана голларынын арасына салынандан сонра голлар сапла сарынырды.Бунун сајәсиндә голлар бир-биринә сыхылыб дәндәләри мөһкәм сахлајырды.Сарғы ипинин көмәји илә һәм дә дәндәләр бир-биринә битишмир вә онларын араларында чиллә телинин кечмәси үчүн зәрури мәсафә галырды.

Ипәк мә"мулатынын һәр бир нөвүнүн тохума технолокијасындан асылы олараг,шана дәндәләринин аралары сых /"бум"/ вә ја сејрәк /"ајғыр"/ олмагла ики чүр дүзүлүрдү.Бум шананын дәндәләри арасына сап бир дәфә, ајғыр шананын дәндәләри арасына исә ики вә ја үч дәфә доланырды. Әмәли иш просесиндә шана нөвләринин һәр икисинә еһтијач олдуғундан шәрбафлар шанабәндә һәм бум, һәм дә ајғыр шана дүзәлтмәји сифариш едирдиләр. Чүнки чәрто мә"мулат тохумаг истәдикдә чиллә телләри бум шанаја дүзүлүрдү. Сәто вә ја линкә мә"мулаты сејрәк /ајғыр/ шана тәләб едирди/XY табло,8-чи шәкил/.

Шәрбаф шаналары өлчү е"тибарилә дә фәргләнирдиләр. Мәсәлән, кәләғајы, чаршаб, јорғанүзү вә с. кими әдәди маллар енли тохундуғундан онларын шанасы бөјүк /I,5 м-дәк/ дүзәлдилирди. Бундан фәргли олараг, аршынүма маллар үчүн 80 см-дән I20 см-дәк мүхтәлиф өлчүләрдә шана дүзәлдилирди.

Адәтән, шананын дәндәләри дүзүләркән шанабәнд онлары мәррә һесабы илә бөлүрдү. Мәррәләрин араларыны ајырмаг үчүн һәр 200 дәндәдән сонра шанаја гырмызы вә ја көј рәнкә бојанмыш дәндә салынырды. Бу гајда илә дәндәләр дүзүлүб гуртарандан сонра шана голларынын учлары сарғы сапы илә бир даһа мөһкәм сарынырды. Мөһкәм олмаг үчүн дәндәләрин шана голларынын арасындан кәнара чыхан һәр ики башы чиришләниб, үзәринә тәнзиф вә ја назик парчадан үлүк чәкилирди. Шананын өлчүсүндән вә сыхлығындан асылы олараг онун һазырланмасы, адәтән, бир һәфтәдән I0 күнәдәк чәкирди. Мүчү шәрбафларынын сөјләдијинә кәрә, Мәшәди Искәндәр сон вахтларадәк шанабәндликлә мәшғул олурмуш.[I]

I.Мә"лумат Мүчү шәрбафлары Сәфтәр Мухтар оғлу Солтанов /1884-чү ил тәвәллүдү/ вә Чәфәр Мевлан оғлу Чәфәровдан /1903-чү ил тәвәллүдү/ алынмышдыр.

Јездимо дәзкаһынын мүтәһәррик һиссәләриндән бири дә тәпкән[I] иди /XY табло,II-чи шәкил/. Бир гајда олараг, јездимо нирәләри бир чүт тәпкән /узунлуғу 180-190 см,ени 9-10 см,галынлығы 3 см/ васитәсилә һәрәкәт етдирилирди. Онларын һәр биринин орта һиссәсиндә 5 әдәд дешик ачылырды. Һәмин дешикләрин бу вә ја дикәринә кечирилмиш чијә васитәсилә тәпкән нирәләрә гошулурду. Һәм дә тәпкән нирәјә билаваситә дејил, "шүфтир" адланан тәнзимләјичи васитәсилә бирләширди /XY табло,9-чу шәкил/. Бунун үчүн тәпкән әввәлчә шүфтирләрә гошулурду.

Тәпкән тајлары шүфтирләрә "падавал" адланан һалгалы гајыш васитәсилә гошулурду /XY табло,9-чу шәкил/. Онун бөјүк илкәји шүфтирә, кичик илкәји метал һалгаларын көмәји илә тәпкән чијәләринә бирләширди. Дешикләринин јерини дәјишмәклә тәпкән тајларынын бәрк вә ја бош басылмасы тәнзимләнирди. Чијә тәпкән тајларынын габаг дешикләринә бағландыгда нирәни чох, арха дешијә гошуланда аз ашағы ендирирди. Беләликлә дә чиллә чарпазлары аз, јахуд чох араланырды. Мәкијин асан кечмәси үчүн чиллә чарпазларынын кен ачылмасы ваҹиб шәрт иди.

Тәпкән тајларынын габаг башы пачалын кәнарына узадылмыш, "күндә" адланан тирә /узунлуғу 2 м,ени 20 см,галынлығы 15-18 см/ бәнд едилирди. Бу мәгсәдлә күндәнин орта һиссәсиндә 25 см ениндә маили кәрт ачылырды. Һәмин кәртин мәркәз һиссәсинә сыра илә үч әдәд мидбар чалынырды. Тәпкән тајларынын учундакы көндәлән дешикләр мидбарларын башындакы дешијин тушуна тутуландан сонра онларын һамысы "мәһвәр" адланан ағач ох васитәсилә бирләшдирилирди. Бу гајда илә тәпкән тајлары мидбара гошулдугда, пачалын ичәрисинә доғру саллаг вәзијјәтдә галырды.

Шүфтирин һәр бири 8-10 јердән "саз" адланан гоша илкәкли асма ипи васитәсилә бир чүт нирәјә бәнд едилирди. Бунун сајәсиндә тәпкәнин саг тајыны басдыгда габаг шүфтир бир чүт өн нирәни ашағы дартыр, бу һалда күлкә-багара васитәсилә арха нирәләр јухары галхырды. Тәпкәнин саг тајыны бурахыб сол тајыны басдыгда исә дал шүфтир ашағы енмәклә, өзү илә бәрабәр арха нирәләри дә ашағы дартырды. Бу һалда габаг нирәләр јухары галхырды. Беләликлә, тәп-

I.Бәсгал вә Шамахыда буна "пајтахта" дејилир.

кән тајларыны нөвбә илә басыб бурахмагла нирәләр гоша һалда галдырылыб ендирилирди. Məhз бунун сајәсиндә дә чиллә тајларынын тај-расты мүтәмади сурәтдә галхыб енир вә мәкијин кечмәси үчүн "ағыз" ачырды.

Јездимо дәзкаһынын сабит һиссәләри арасында језбәнд мүһүм јер тутурду. Чилләнин гәләмәкләрә доланмыш учу језбәнддән асылдығындан, адәтән о, кархананын арха диварынын јухарысына, чох вахт исә билаваситә тавана јахын сәмтә бәркидилирди.

Кәләгајы дәзкаһындан фәргли олараг, јездимо дәзкаһынын језбәндиндә гаргарлар ики чәркә илә дүзүлүрдү. Она көрә дә јездимо језбәндинин бармаглары хејли узун олмагла онларын һәрәсинин арасына бир чүт гаргар јерләширди.

Језбәнд тахтасына /узунлуғу 1 м,ени 20 см,галынлығы 5 см/ сыра илә бәркидилмиш ағач бармаглар /11 әдәд/ бир чүт назик ох васитәсилә гаргарлары өз арасына алыб сахлајырды. Бармагларын һәр биринин үзәриндә, дал-габаг олмагла, бир чүт дешик ачылырды. Һәмин дешикләрә кечирилмиш ох васитәсилә гаргарлар језбәнд бармагларынын арасына дүзүлүрдү /XY табло,4-чү шәкил/. Чилләни језбәндә гошмаг үчүн оху кери чәкмәклә чиллә телләрини гаргарын үзәриндән ашырыр, сонра ону өз јеринә салырдылар.

Шәрбаф дәзкаһларынын бүтүн типләриндә тәсадүф едилән мүтәһәррик һиссәләрдән бири дә нәвәрд иди /XIII табло,4-чү шәкил/. Нәвәрд чилләнин бир башыны дартылмыш вәзијјәтдә сахламагла бәрабәр, һәм дә һазыр мә"мулаты өз үзәринә долајырды. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн нәвәрдин үзәриндә онун боју узуну кан јарығы, бир учунда исә пәлкеш үчүн дешикләр ачылырды. Нәвәрди фырлатмаг үчүн онун һәр ики башында ох ролуну ојнајан гыса /10 см/ чыхынты дүзәлдилирди. Нәвәрдин боју ипәк мә"мулатынын енинә мүвафиг олурду. Мәсәлән, гановуз нәвәрдинә чаршаб вә ја кәләгајы доламаг олмурду. Она көрә дә ипәк мә"мулатынын нөвүндән асылы олараг һәр дәфә дәзкаһын језбәнд вә нәвәрди дәјишдирилирди.

Бир гајда олараг, нәвәрд језбәндин әкс гүтбүндә, ајаг чаласынын /пачалын/ кәнарында басдырылмыш бир чүт дастәјин арасына гурашдырылырды.

Нәвәрди "пәлкеш" адланан бир чүт агач тохмаг васитәсилә фырладырдылар /XY табло,6-чы шәкил/. Онун сабит галмасы үчүн пәлкеши ирәли итәләјиб учуну "басачаг" адланан кырдынын көзинә кечирирдиләр. Нәвәрд тәләб олунан гәдәр фырладылыб чиллә телләри дартыландан сонра пәлкешин сиври учу басачагын көзләриндән биринә илишдирилирди.

Мүтәһәррик шәрбаф дәзкаһларынын ишләк һиссәләри арасында мәкик хүсуси јер тутурду. Әмәк мәһсулдарлыгыны јүксәлтмәјә имкан верән мәкик ара ипәјинин чиллә тајларынын арасындан сүр"әтлә өтүрүлмәсинә тә"мин едирди. Мәкијин формасы вә гурулушу онун дашыдыгы вәзифәјә ујгунлашдырылмышды. Чиллә телләринә илишмәмәк үчүн мәкијин һәр ики учу сиври, лүлә кечирилән орта һиссәси хашал формада дүзәлдилирди. Мәкијин бу мүнасиб формасы ону чевирмәдән сагдан сола вә әксинә олмагла, һәр ики истигамәтә атмага вә беләликлә дә вахт иткисини азалтмага имкан верирди.

Ипәк сарынмыш лүләни мәкијә салмаг үчүн онун лүлә јарыгынын арасына мүтәһәррик мил кечирилирди. Лүлә милә тахыландан сонра јарыгын дибинә јатыздырылырды. Ипәк телинин учу сүмүрмә јолу илә мәкијин "мунчуг" адланан дешијиндән бајыра чыхарылырды. Мәкик чиллә чарпазларынын арасы илә о тәрәф бу тәрәфә атылдыгча ипәк тели лүләнин үзәриндән ачылыб чиллә чарпазларынын арасына дүшүрдү.

Гоча шәрбафларын сөјләдијинә көрә, ишләнмә нәтичәсиндә мәкијин учу јејилиб күтләшдијиндән кечмишдә чох вахт онун бурнуна "мүштүк" вә ја "үскүк" адланан метал учлуг кечирилирди.

Мәкик атылыб тутулан заман бә"зән әлдән сүрүшүб јерә, пачалын ичинә дүшүрдү. Буна јол вермәмәк үчүн тохума просеси заманы чилләнин алтына вичдән тохунмуш "пешкирә" адланан өртүк тутулурду.

Јездимо дәзкаһында тохума просеси үчүн зәрури олан бир сыра јардымчы ләвазимат /хәрәк,чарпаз гаргылары,мәтид,кан чубугу,карванкеш,мумал агачы вә с./ ишләнирди.

Мә"лум олдугу кими, тохума просеси чиллә тајларынын дартылы вәзијјәтдә олмасыны тәләб едирди. Бу мәгсәдлә хәрәк агачыны нирәләрдән бир гәдәр арха тәрәфдә олмагла, көндәлән вәзијјәтдә чилләнин үзәринә узадыр вә учларыны ип васитәсилә дартыб күндәјә баглајырдылар.

Бунун сајәсиндә хәрәк чиллә телләрини ашагы басмагла ону кәрилмиш һала салырды.

Чиллә чарпазларынын позулмамасы үчүн хәрәкдән башламыш језбәндә гәдәр онларын арасына 5 әдәд гаргы кечирилирди.

Тохума просесиндә чиллә телләринин бүзүлмәсинә јол вермәмәк вә беләликлә дә парчанын агзынын әјилмәси еһтималынын гаршысыны алмаг үчүн "мәтид" адланан, һәр ики башына ијнәләр санчылмыш бир чүт аршынсајагы левһәдән истифадә олунурду. Мәтид голларынын бир тајынын үзәриндә 5 дешик ачылыр, дикәр тајынын учуна чијәли гармаг баглансырды. Каркәр мәтид голларынын ијнәли учларыны парчанын кәнарларына санчандан сонра голлары кәнара басыб гармагы мүвафиг дешикләрдән биринә кечирирди.

Ипәк мә"мулатынын бир гисми сых вә мөһкәм тохунурду. Бунун үчүн дә дәфтини бәрк вурмаг тәләб олунурду. Дәфтинин зәрбә күчүнү артырмаг үчүн онун һәр ики башына "пәрсәнк" адланан агыр јүк /I5-I6 кг/ багланырды.

Тохума просесиндә мумал агачынын көмәји илә чиллә телләринә вахташыры мумал чәкилирди.

Чилләнин башы нәвәрдә кан чубугу вә карванкеш васитәсилә бирләшдирилирди.

3.Чилләнин дәзкаһа гошулмасы вә низамланмасы

Шәрбаф нирә-шанаја дүзүлмүш I20-I50 аршын узунлугунда бир бәстан ишин чилләсини дәзкаһа каркәр /хәлфә/, јахуд пәстакарын көмәјилә гошурду. Бу әмәлијјат шәрбафлар арасында мүхтәлиф чүр адланырды. Мүчү шәрбафлары ону "чилләнин узадылмасы", Шамахы вә Басгал шәрбафлары "ишин бара чәкилмәси" адландырырды.

Јери кәлмишкән белә бир чәһәти дә гејд едәк ки, һәр ики ифадә өз мәгамында дүзкүн ишләнмәклә, тохума просесинин маһијјәтини ајдын ифадә едирди. Бунларын арасында фәрг бундан ибарәт иди ки, онлардан бири әмәлијјатын башлангыч мәрһәләсинә аид олуб чилләнин баш һиссәсинин вәзијјәтини, јә"ни онун нирә-шана сәмтиндәки ән һиссәсинин ачылыб дәзкаһын арасына узадылмасыны, дикәри исә гураштырма әмәлијјатынын сон мәрһәләсини, јә"ни језбәнг гаргаларындан салланмыш чилләләрин асма јүк васитәсилә низамланмасыны әкс етдирирди.

Мәнтә е"тибарилә фарс дилиндән кетүрүлмүш "оар" истилаһынын семантик мә"налары ичәрисиндә "јүк" вә "тај" мәфһумлары[1] хүсуси јер тутур. Фарс дилинин тә"сиринә мә"руз галма факты кәнд јерләринә нисбәтән Шамахы шәһәриндә даһа чох мүшаһидә олунурду. Чилләтелләри мәһз бар, јә"ни јүк сајәсиндә тохума просеси үчүн зәрури олан кәрили јаја бәнзәр мүнасиб бир вәзијјәт алырды.

Ишин бара чәкилмәси әмәлијјаты ардычыл сурәтдә бир-бирини тамамлајан бир нечә мәрһәләјә бөлүнүрдү. Чох вахт бу иши каркәр /хәлфә/ пәстәкар вә ја пүшбабын көмәји илә көрүрдү. Бу мәгсәдлә о, әввәлчә иши пачалын гаршысында ачыб чилләнин гәләмәкләрини језбәндин алтына, онун нирә-шаналы башыны исә пачалын ичәрисинә салырды.

Истеһсал технолокијасынын тәләбинә ујғун олараг, илк новбәдә чилләнин ишләк һиссәси, јә"ни нирә вә шана дәзкаһа гошулурду. Пәстәкар пүштбәндлә[2] мүштәрәк сурәтдә шана вә нирәләрин башындан тутуб јухары галдырырды. Әввәлчә шана дәфтинә салынырды. Бунун үчүн каркәр дәфтинин үст чәнәсини аралајыб шананы алт чәнәнин јарығына отуздурандан сонра үст чәнәни ашағы ендирирди. Бу һалда шананын бел чыхынтысы үст чәнәнин јарығына кечәрәк сабит вәзијјәт алырды.

Шана дәфтинә салыныб јербәјер едиләндән сонра нирәләр дәзкаһа гураштырылырды. Бир гајда олараг әввәлчә дал, сонра габаг нирәләр күлкә-багаралардан асылырды. Бунун үчүн каркәр әввәлчә 8 әдәд хырда күлкә-багараны чијәләрин нирә чубугларына бағлајыр, сонра онларын өзләрини 4 әдәд бөјүк күлкә-багарадан асырды. Бу гајда илә бөјүк күлкәләрин һәр бириндән ики әдәд хырда күлкә-багара асылырды. Хырда күлкәләрин дөрдү I-чи вә 3-чү нирәни, дөрдү исә 2-чи вә 4-чү нирәни асылы вәзијјәтдә сахлајырды. Нирәләрин бу чүр дүзүлүш системи күлкә-багара васитәсилә онларын новбәли сурәтдә енибгалхмасыны тә"мин едирди.

Јери кәлмишкән бир чәһәти гејд едәк ки, орта әсрләрин үмуми техники керилији шәраитиндә Азәрбајчанын шәрбафлыг сәнәтиндә күлкә-багара системинин тәтбиги, бәсит формада олса да, техники үнсүрләрдән истифадә олунмасы бахымындан өз деврү үчүн мүтәрәгги һал иди.

I.Бах: Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти.Бакы,1966,с.35.
2.Пүштбәнд истилаһы фарсча "көмәкчи","мүавин","арха" мә"наларыны билдирән пүшти вә бәнд сөзләриндән әмәлә кәлмишдир.Бах: јенә орада,с.507.

Бу техники јенилијин јаранма тарихи дүрүст мә"лум олмаса да, тохучулуг сәнәтиндә күлкә-багарадан истифадә олунмасы Азәрбајчан сәнәткарларынын мүәјјән гәдәр механика ганунларына бәләд олдугларыны вә бу биликләри истеһсалата бачарыгла тәтбиг етмәји бачардыгларыны экс етдирән тарихи факт кими диггәти чәлб едир.

Нирә вә шананы дәзкаһа гошуб гуртарандан сонра чилләләрин башыны карванкеш вә кан чубугу васитәсилә нәвәрдә бирләшдирирдиләр. Бу мәгсәдлә каркәр нәвәрдин архасына кечиб әввәлчә карванкешин сачагларыны чиллә телләринин учуна бағлајыр, сонра кан чубуғуну карванкешин баш бүкүјүнүн арасына алыб нәвәрдин јарығына салырды. Ачылмасын дејә каркәр пәлкеш васитәсилә нәвәрди I,5-2 дәфә фырлатмагла карванкеши онун үзәринә долајырды.

Чилләнин дикәр башы језбәнддән асылырды. Бунун үчүн әввәлчә үст, сонра исә алт чәркәнин гаргарларыны чилләјә вурурдулар.

Тохума просесинин зәрури техники шәртләриндән бири дә чиллә телләринин "ваз", јахуд "раваз" адланан ишләк һиссәсини[1] дартылмыш вәзијјәтә салмагдан ибарәт иди. Буна хүсуси јүк торбасы васитәсилә наил олурдулар. Она кәрә дә чилләнин сәрбәст һиссәсини гәләмәјә долајыб гысалдыр вә чүпәк васитәсилә илкәк бағлајырдылар. Језбәнддән асылы галмыш чилләләри дартылы вәзијјәтдә сахламаг үчүн гәләмәкләрин алт чүпәјинә хүсуси јүк торбасы бағланырды.

Торбаларда јүкүн мигдары бу вә ја дикәр мә"мулат нөвүнүн тохума техникасынын тәләбилә мүәјјән олунурду. Мәсәлән, кәләғајы чилләсинин һәр бир гәләмәјиндән I кирвәнкә, чәрто тохунан чаршаб чилләсинин исә һәр гәләмәјиндән I5-I6 кирвәнкә јүк асылырды. Тохума просесиндә чиллә телинин бош олдуғу ашкар едилдикдә јүкүн мигдары артырылыр, әксинә, чиллә чох дартылыб телләри тез-тез сындыгда онун мигдары азалдылырды.

Ишин бара чәкилмәсинин сонунчу мәрһәләсиндә нирәләр тәпкән тајларына гошулурду. Бу мәгсәдлә әввәлчә шүфтирләри паралел вәзијјәтдә нирәләрин алтына бәнд едир, сонра онлары тәпкән тајларына бирләшдирирдиләр. Шүфтирләрдән бири чилләнин раст тајлары кечирилмиш габаг нирәләрә, дикәри исә онун тәк тајларыны сахлајан дал нирәләрә бәнд едилирди. Бу чүр бирләшмә онларын новбә илә

I.Чилләнин нәвәрддән језбәндәдәк олан һиссәси Ширван шәрбафлары арасында "ваз" вә ја "раваз" адланырды.

ениб-галхмасыны тәнзимләјирди.

Бүтүн бу әмәлијјатлар баша чатандан сонра чиллә таразланыб низама салынырды. Бунун үчүн каркәр нәвәрдин архасында әјләшиб ајаглары илә тәпкән тајларыны нөвбә илә басыб чилләјә "ағыз" ачдырырды. О, әввәлчә тәпкәнин сағ тајыны басыб чилләнин раст тајларыны јухары, тәк тајларыны ашағыја доғру аралајырды. Бу һалда пәстәкар гарғыны чарпазларын арасына салыб језбәндә доғру јухары галдырырды. Сонра каркәр тәпкәнин сол тајыны басыб, әввәлкинин әксинә чилләјә ағыз ачдырдыгда пәстәкар икинчи гарғыны чарпазларын арасына салыр вә ону јенә дә јухары дартмагла, баш гарғыја јахынлашдырырды. Бу гајда илә чиллә чарпазларынын арасына 5 әдәд гарғы кечирилирди. Парча тохунуб нәвәрдә доландыгча чиллә чарпазларына кечирилмиш гарғылар ирәли јеримәсин дејә, баш гарғынын учлары иплә језбәндә, дикәр гарғылар исә нөвбә илә өзүндән сонраки гарғыја бағланырды. Тәкчә "пәсбәрди" адланан сон гарғы "хәрәк" ағачына бағланырды. Бундан сонра хәрәк /басачаг ағачы/ чијә васитәсилә дартылыб дәстәкләрин дибинә бағланырды. Бунун сајәсиндә језбәнддән ениб кәлән чилләнин раваз һиссәси кәрилмәклә ики гисмә ајрылырды: чилләнин нирә-шана сәмти там үфүги вәзијјәт алыр, језбәнд сәмти маили һалда галырды.

<u>Чилләнин шүләнмәси</u>. Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә билавасите тохума просесинә башламаздан әввәл чилләнин раваз һиссәсиндә бир сыра әлавә ишләр көрүлүрдү. Һазырлыг тәдбирләри ичәрисиндә чиллә телләринә "шү" адланан јапышган мәһлулу вурулмасы хүсуси јер тутурду. Гоча шәрбафларын сөјләдијинә кәрә, чилләјә шү вурмагда әсас мәгсәд ону "дирилтмәк" иди. Бу јолла чиллә телләри дәнәвәрләшдирилир вә сүрүшкән һала салынырды. Беләликлә, чиллә телләринин шана вә нирәләрдән кеччәси хејли асанлашырды. Мүчү шәрбафлары билдирдиләр ки, чиллә телләринә шү вурулмадыгда дәзкаһда о, "јеримирди".[I]

Бу әмәлијјатла, бир гајда оларағ, пәстәкар мәшғул олурду. О, шү мәһлулуну ағзына долдуруб пилләмә үсулу илә чилло телләринин үзәринә чиләјирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, шүләмә әмәлијјаты бүтүн чиллә боју тәкрарланырды. Она көрә дә һәр дәфә чилләнин шүләнмиш раваз һиссәси тохунуб гуртарандан сонра ону ирәли чәкир

I.Мә"лумат Мүчү шәрбафы Сәфтәр Мухтар оглу Солтановдан алынмышдыр.

вә хам һиссәсинә јенидән шү вурулурду. Чилләнин шүләнмиш һиссәси тамам гурујандан сонра тохума просесинә башланырды.

<u>Чилләјә мумал чәкмә</u>. Чиллә телләринин сүрүшкәнлијини артырмаг вә дәзкаһда јахшы "јеримәсини" тә"мин етмәк мәгсәдилә она ары муму /"мумал"/ сүртүлүрдү. Бунун үчүн пәстәкар әринмиш ары мумуну гарғыдан дүзәлдилмиш мумал ағачынын үзәринә сүртүб, каһ алтдан, каһ да үстдән олмагла, бир нечә дәфә телләрин үзүнә чәкирди. Шәрбафларын сөјләдијинә кәрә, сон вахтлар бу мәгсәдлә мум әвәзинә парафин ишләнирди.

<u>Чилләнин пәзләнмәси</u>. Чиллә узадылан заман онун телләри бә"зән бир-биринә јапышыб долашыг дүшүрдү. Белә тел чиллә чарпазларына чатанда сыныр вә беләликлә дә тохума просесинин ләнкимәсинә сәбәб олурду. Долашыг тели араламаг үчүн пәстәкар чиллә тајларыны баш вә шәһадәт бармағынын учу илә тутуб еһмалча дартыр вә гәфләтән бурахырды. Сәнәт дили илә бу әмәлијјата "чилләнин пәзләнмәси", јахуд "пешанланмасы" дејилирди. Пәзләмә нәтичәсиндә бир-биринә долашмыш телләрин тову ачылыр вә онларын үзәриндәки гырынтылар төкүлүрдү.

<u>Чилләнин пүрүзләнмәси.</u> Тохума просесиндә арабир сынмыш чиллә тајларыны өз јеринә тутуб уч-уча чаламаг лазым кәлирди. Бу мәгсәдлә дә пәстәкар гырылан тели читрә вә "пүрүз" адланан ипәк гырынтысы васитәсилә буруб бир-биринә чалајырды. Пәстәкар сыныг телләри пүрүзләјәркән[I] ејни заманда наһамар телләрин тифтәсини дә көтүрүр вә читрәли бармаглары илә ону буруб еширди.

Шүләмә истисна олмагла, һазырлыг әмәлијјатларынын /мумал чәкмә,пәзләмә,пүрүзләмә/ демәк олар ки, һамысы билавасите тохума просесиндә, һәм дә иши дајандырмадан ичра олунурду.

Тохума просесиндә чилләнин "ишләниб е"мал олунмуш" ваз һиссәси түкәнәндән сонра пәстәкар хам чилләнин мүвафиг һиссәсини јенидән ишләјиб тохума әмәлијјатына һазырлајырды. Бунун үчүн о, илк нөвбәдә гәләмәкләри бир-бир ачыб чилләни узадыр, сонра ону шү вә мумал васитәсилә ишләјиб тохума просесинә һазырлајырды.

I.Басгал кәндиндә бу әмәлијјат "дүк чатма" адланырды. Мә"лум олдугу кими,һәр кәлағајы үчүн ајрыча дүк чатылырды.

4.Тохума просеси

Шәрбафлыг сәнәтинин һәлледичи мәрһәләси олан тохума просеси сәнәт дили илә "путатма" адланырды. Адәтән, бу әмәлијјатла билаваситә каркәр, јахуд кархана саһиби /шәрбаф/ өзү мәшгул олурду. Каркәр дәзкаһын "күнкаһ" адланан отурачаг тахтасы үзәриндә әјләшиб ајагларыны тәпкәнин саг вә сол тајларына сөјкәјәндән сонра нәвәрди фырлатмагла, чилләнин шуләнмиш һиссәсинин башыны нирәшанадан габага кечирирди. Сонра о, мәтили карванкешин кәнарларына басыб телләри таразлајырды.

Билаваситә тохума просеси ара ипәјини чиллә чарпазларынын арасына салмагдан вә онлары дәфтин васитәсилә вуруб бәркитмәкдән башланырды. Бунун үчүн шәрбаф илк невбәдә ара ипәји сарынмыш лүләни мәкијин милинә кечириб, ону өз јеринә јатырандан сонра мәкијин мунчугуну сормагла, телин учуну бајыра чыхарырды. О, тәпкәнин каһ саг, каһ да сол тајыны басмагла, чиллә чарпазларыны аралајыб невбә илә "агыз" ачдырырды. Һәр дәфә чиллә чарпазлары ачылыб-өртүләркән о, бир әли илә мәкији каһ сагдан сола, каһ да солдан сага атмагла о бири әли илә тутурду. Мәкијин мунчугундан чөзәләниб чилләнин чарпазына дүшән ара ипәјини о, дәфтин васитәсилә дартыб карванкешин јанына чәкирди. Мә"мулатын нөвүндән асылы олараг, дәфтин бәрк вә ја бош вурулурду. Мәсәлән, кәлагајы сејрәк тохундугундан ара ипәји, демәк олар ки, зәрбә көрмүрдү. Телләр садәчә дәфтин васитәсилә бир-биринә јанашдырылырды. Бундан фәргли олараг, чәрто гановуз, јахуд чаршаб истеһсалында дәфтинин зәрбәси күчлү олурду. Һәр дәфә чиллә чарпазларынын вәзијјәти дәјишиб тајларын мөвгеји алт-үст олдугча онларын арасына атылан ара ипәјинин архасы чиллә тајларынын јени чарпазы илә багланырды. Бу гајда илә әмәлијјат арамсыз сурәтдә тәкрар едилмәклә ипәк мә"мулаты тохунуб һазыр олурду.

Һәр дәфә бир чәрәк /20 см-ә гәдәр/ тохунуб һазыр оланда каркәр мәтидин јерини дәјишдирәрәк ирәли чәкирди. Сонра о, пәлкеш васитәсилә нәвәрди фырладыб парчанын тохунмуш һиссәсини она долајырды.

Адәтән, 25-30 аршын тохунандан сонра нәвәрдин долагы јогунујуб тохума просесинә мане олурду. Она көрә дә каркәр һазыр

һиссәни кәсиб көтүрмәк үчүн нәвәрди кери фырладыб бошалдырды. Бунун үчүн әввәлчә гәләмәкләрин һамысы ачылыб језбәндин алтында јерә гојулур, сонра нәвәрд кери фырладылараг мә"мулатын тохунмуш һиссәси ачылырды. Каркәр парчанын јарым аршыныны сахлајыб, галан һиссәсини кәсиб көтүрүрдү. Шәрбаф һазыр мә"мулаты аршын илә өлчүб тәһвил аландан сонра каркәр вә пәстәкарын әмәк һаггыны верирди. Ејни гајда илә әдәди маллар тохунуб нәвәрдә сарыныр вә долдугча кәсилиб көтүрүлүрдү.

Мә"лум олдугу кими, ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтиндә ипәк мә"мулаты әдәди вә аршыннүма олмагла, ики формада тохунурду. Аршыннүма тохунан маллдан фәргли олараг, әдәди маллар үчүн өлчү ипиндән истифадә олунурду. Нәвәрдин бир учуна бәнд едилмиш өлчү ипи мә"мулатла јанашы нәвәрдә доланырды. Өлчү ипинин учуна чатанда чилләдә јарым чәрәк ара вериб тохума әмәлијјаты давам етдирилирди. Нөвбәти әдәди малын бојуну тутмаг үчүн каркәр өлчү ипинин долагыны кери ачырды.

Тохума әмәлијјатыны давам етдирмәк үчүн каркәр кәсик парчанын учуну кән чубугуна бүкүб нәвәрдин јарыгына салыр, сонра чилләни јенидән нәвәрдә гошурду. Галан әмәлијјатлар илк мәрһәләдә олдугу кими тәкрар едилирди. Каркәр дәзкаһын күнкаһында, пәстәкар језбәндлә хәрәјин арасында өз ишләри илә мәшгул олур, шакирд исә бир учдан бошалмыш лүлә үзәринә ара ипәји сарыјырды.

Ү ФӘСИЛ

КӘЛАҒАЈЫ ИСТЕҺСАЛЫ

I.Кәлағајынын тохунмасы

Јазылы мә"луматларын чатышмазлығы үзүндән Азәрбајчанда кәлағајы истеһсалынын тарихини дәгиг сөјләмәк олмур. Доғрудур, јазылы мә"хәзләрдә, хүсусилә әрәб вә фарс дилли мәнбәләрдә Азәрбајчанын орта әср сәнәт истеһсалындан бәһс олунаркән о заманкы тохума мә"мулаты арасында баш өртүјүнүн дә ады чәкилирди. Ә.Ә.Әлизадә "Һүдуд әл-аләм"ә истинад едәрәк Х әсрдә Бәрзәнд шәһәриндә өртүк истеһсал олундуғуну хәбәр верир.[1] Лакин баш өрпәјинин һансы нөвүндән сөһбәт кетдији нәинки бурадан, һабелә сонракы мәнбәләрдән дә дүрүст бәлли олмур. "Әчаіјиб-әд-дүнја" адлы ХШ әср аноним мәнбәјиндә Тәбризин сәнәт мәһсуллары садаланаркән онларын арасында јенә дә үмуми шәкилдә өртүк, һәм дә күләбәтинлә тикилмиш өртүк ады гејд олунур.[2] Көрүндүјү кими, орта әср мәнбәләриндәки мә"луматлар баш өрпәјинин һансы нөвүндән сөһбәт кетдијини мүәјјәнләшдирмәјә имкан вермир. Бу мүшкүлү сон орта әср мәнбәләри дә ајдынлашдыра билмир. Ј.Стрејс Шамахы задәканлары арасында шөһрәт газанмыш күләбәтин тохумалы јүксәк кејфијјәтли баш өрпәкләриндән бәһс едир.[3] Мә"тәбәрлијинә һеч бир шүбһә олмајан бу мә"лумат баш өрпәкләринин дикәр нөвләринин мөвчуд олдуғуну инкар етмәсә дә, ХҮП әсрдә Шамахыда басмагәлиб үсулу илә өрпәк истеһсалыны истисна едир. Чүнки күләбәтин тохума техникасы илә һазырланмыш мә"мулат басмагәлиб үсулу илә она әлавә бәзәк вурулмасы фактыны лүзумсуз едирди. Бунунла белә, ХҮП әср мәнбәләриндә Азәрбајчанын бир сыра шәһәрләриндә һазыр парча үзәринә боја васитәсилә нахышсалма техникасы /гәләмкар сүфрә,чит вә с./ кениш јајылмышды. Өвлијә Чәләби Нахчыван кишиләринин гәләмкар парчадан көјнәк кејдикләрини хәбәр верир.[4] Демәли, ХҮП әсрдә бојаг үсулу илә бәзәк техникасы Азәрбајчанын тохучулуг мәркәзләриндә өзүнә möһкәм јер тутурмуш. Азәрбајчанын декоратив-тәтбиги сәнәт мәһсуллары арасында исә өзү-

I.Ә.Ә.Әлизадә.Кестәрилән әсәри,с.48.
2.Јенә орада,с.50.
3.Ј.Стрејс.Кестәрилән әсәри.с.245.
4.Ө.Чәләби.Кестәрилән әсәри.Ш бур.,М.,1983,с.II5.

нүн оржинал бәзәк техникасына көрә кәлағајы мүстәсна әһәмијјәт кәсб едирди.

Басманахыш үсулу илә ипәк мә"мулатынын бәзәдилмәсинин ән типик нүмунәси олмаг е"тибарилә кәлағајы өзүнүн истеһсал техникасына көрә ән"әнәви ипәк мә"мулаты ичәрисиндә спесифик сәчијјә дашымышдыр. Азәрбајчанын бир сыра етнографик зоналарында "чаргат" ады илә мә"лум олан бу зәриф өрпәк нөвү ән"әнәви шәрбафлыг мәркәзләринин, демәк олар ки, һамысында истеһсал олунурду. Лакин XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә гузеј Азәрбајчанынын ән"әнәви кәлағајы истеһсалы мәркәзләри /Шамахы,Басгал,Шәки,Шуша,Кәнчә/ објектив сәбәбләр үзүндән, хүсусилә учуз фабрик малларынын кустар кархана мәһсулларыны сыхышдырмасы нәтичәсиндә өз мөвгејини дәјишмәкдә иди. XX әсрин әввәлләриндә бу просес даһа да дәринләшмиш вә Азәрбајчанын кәлағајы истеһсалы ики әсас мәркәздә, Басгал вә Кәнчәдә чәмләшмишди. О дөврүн статистик мә"луматына көрә, Биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл Басгалда I400 дәзкаһа малик 900 кустар саһибкар шәрбафханасы варды. Онун иллик истеһсал күчү I милјон 800 мин әдәд кәлағајы ваһидинә чатырды.[1] Көрүнүр, бу гәдәр кәлағајыны бојамаға Басгал бојагханаларынын истеһсал күчү чатмадығындан нахышланмаг үчүн онун хејли һиссәси Кәнчә вә Бакыја көндәрилирди. Мүһарибәдән әввәл Кәнчәдә I5 саһибкар махсус 200 ипәктохума дәзкаһы ишләјирди ки, бурада да илдә 80 мин әдәд кәлағајы истеһсал олунурду.[2] Бундан I0 ил кечәндән сонра, јә"ни I924-I925-чи илләрдә Кәнчәдә кәлағајы усталарынын сајы артыб 800-ә чатмышды. I200 шакирди олан бу кархаларда илдә 640 мин әдәд кәлағајы тохунурду. Бу дөврдә шәһәрдә бојагханаларын сајы 60-а чатмышды.[3] Кәнчәдә кустар кәлағајы истеһсалынын ипәк фабрики мәһсулларынын рәгабәтинә давам кәтирмәси вә мүһарибәдән әввәлки истеһсал сәвијјәсинә кечмәси, һәр шејдән әввәл, дахили базарда Шәрг мотивли кәлағајы мә"мулатына олан тәләбатла үзви сурәтдә бағлы иди. Кәнчәнин мәшһур ағзәмин кәлағајылары тәкчә Азәрбајчанда дејил, гоншу өлкәләрдә дә шөһрәт газанмышды.

Азәрбајчанда кустар кәлағајы тохучулуғу хырда әмтәә истеһсалы сәчијјәси дашымышдыр. Адәтән, һәр бир кархананда 2-3 кәлағајы

I.С.Ахмедов.Проблемы кустарной промышленности Азербайджана,"Экономический вестник Азербайджана",I926,№5-6,с.42.
2.Јенә орада,с.42-43.
3.Јенә орада,с.43.

дэзкаһы гурулурду /XYI табло/. Истеһсал просеслэринин хејли һиссэси /нэггатлыг,тэрраһлыг,ипэкбиширмэ,товвермэ,бојама вэ с./ кетүрэ иш үсулу илэ евдэ сифаришлэ кердүрүлдүјүндэн кэлагајы кархасы үчүн о гэдэр дэ кениш истеһсал саһэси тэлэб олунмурду.[1]

Кэлагајы истеһсалынын белэ бир сэчијјэви хүсусијјэти дэ диггэти чэлб едир ки, бэ"зи карханалар ихтисаслы уста эмэји тэлэб едэн бир сыра просеслэри ичра етдирмэк үчүн ортаглы гајдада, пешэкар усталара сифаришлэ иш кердүрүрдүлэр. Мэсэлэн, һэр 2-3 шэрбафын бир нэфэр ортаглы лүлэвэкили, јахуд тэрраһы олурду. Ортаглы иш кердүрмэ системи хүсусилэ нэггатлар арасында даһа кениш јајылмышды. һэм дэ һэр бир нэггатын өзүнүн ајрыча мүштэриси варды. О, элмузду алмагла хам ипэји чарха[2] үзэринэ сарыјыб тамам елэјэндэн сонра саһибинэ гајтарырды.

Шэрбаф нэггатдан тэһвил алдыгы ипэјин мүэјјэн һиссэсини лүлэвэкилэ вериб девр /чэһрэ/ васитэсилэ лүлэ сарытдырыр, галан һиссэсиндэн исэ чиллэчархда каратан васитэсилэ чиллэ чэкдирирди. Ипэк парча тохучулугундан фэргли олараг кэлагајы чиллэси товланмырды.

Чиллэнин узадылыб гэлэмэклэрэ бөлүнмэси эмэлијјаты илэ шэрбаф билаваситэ өзү бир нэфэр кемэкчи илэ мэшгул олурду. Бунун үчүн эввэлчэ чиллэни һэјэт барысына чалынмыш гармаглы мыхчалара бэнд етмэклэ ачыб узадыр, сонра ону мэррэ һесабы илэ бөлүб гэлэмэклэрэ долајырды. Чиллэ гэлэмэклэринин сајы мэ"мулатын енининдэн асылы иди. Кечмишдэ кэлагајы чиллэси адэтэн 8, јахуд IO гэлэмэкдэн ибарэт һазырланырды. 8 гэлэмэклэн тохунмуш кэлэгајынын ени аршын јарым, IO чиллэли кэлагајынын ени исэ ондан бир чэрэк артыг олурду. һ.А.Мириманов Шушада ени вэ узуну I аршындан 3 аршынадэк кэлагајы тохундугуну хэбэр верирди.[3] Лэчэк, гашбэнд вэ с. кими кичик өлчүлү өрпэк невлэри үчүн аз сајда чиллэ тели /гэлэмэк/ һазырланырды.

Гэлэмэклэрэ бөлүнмүш чиллэ тэрраһа верилиб нирэ вэ шанадан кечирилирди. Тэрраһларын бир гисми шэрбафханада, бир гисми исэ өз евиндэ иш керүрдү. Бир бастан ишин чиллэси нирэ вэ шанаја ту-

I.Мэ"лумат сабиг кэлагајы бојагчысы Бејүкага Абдулэли оглу Мэһэррэмов вэ Мири Мэһсүн оглу Исмајыловдан алынмышдыр.
2.Ширван шэрбафлары арасында бу алэт "күпү" адланырды.
3.һ.А.Мириманов.Кестэрилэн эсэри,с.97.

тулуб гуртарандан сонра саһибинэ гајтарылырды. Шэрбаф каркэр вэ шакирдин көмэји илэ ону ачыб кэлагајы дэзкаһына гошурду.

Кэлагајы истеһсалында ишлэнэн дэзкаһ вэ алэтлэрин, демэк олар ки, һамысыны јерли усталар дүзэлдирдилэр. Мэсэлэн, эсримизин эввэллэриндэ Кэнчэдэ кэлагајы дэзкаһы, чарха, нэггат вэ тэрраһ дэзкаһларынын эн маһир устасы харрат Алыһүсејн киши олмушдур.[1] Информаторларын сөјлэдијинэ көрэ, сон вахтларадэк Кэнчэдэ дэфтинин шанасыны шанабэнд Кэрбалајы Эбдүлһүсејн дүзэлдирмиш. Бу сэбэбдэн дэ Кэнчэдэ о, дини лэгэби илэ дејил, чамаат арасында даһа чох "шанабэнд" лэгэби илэ танынырды. Сабиг кэлагајы бојагчысы Бејүкага Абдулэли оглунун вердији мэ"лумата көрэ, шана дүзэлтмэк үчүн о, гаргыны 2-3 ил гурудар, сонра өзүнүн хүсуси карастысы илэ астар үзүнү чыхарыб сэдэфиндэн дэндэ һазырлајармыш.

Кэлагајы дэзкаһынын нэвэрд, дэстэк, хэрэк, језбэнд вэ с. агач һиссэлэри дүлкэр вэ харрат тэрэфиндэн һазырланырды. Дэзкаһын кемэкчи һиссэлэри /гаргар,күлкэ-багара/, һэмчинин сифаришлэ харрата дүзэлтдирилирди.

Кэлагајы дэзкаһынын јеллэнчэкли дэфтини гурулуш е"тибарилэ јездимо дэзкаһынын агыр дэфтининдэн фэрглэнирди. Онун баш тахтасынын һэр ики учунун алтына бэркидилмиш дэмир јеллэнчэклэр дэзкаһ голларынын үзэриндэки пазшэкилли јарыга салынырды. Бунун нэтичэсиндэ кэлагајы дэзкаһынын јүнкүл дэфтини чох асанлыгла ирэли-кери јеллэнмэклэ ара ипэјини вуруб габага сыхлашдыраpаг кэлагајынын тохунмуш һиссэсинэ битишдирирди. Узун иллэр кэлагајы тохумуш Мири Мэһсүн оглу Исмајыловун сөјлэдијинэ керэ, XX эсрин эввэллэринэ гэдэр Кэнчэдэ кэлагајы дэзкаһында језбэнд ишлэнмэмишдир. Бунун эвэзинэ кархананын арха диварынын јухарысына бир чүт мыхча чалыб мэфтил баглајырдылар. Мэфтилэ 8-IO эдэд тагалаг[2] кечирилирди. Чиллэлэрин һэр бирини гэлэмэкдэн ачыб сыра илэ һэмин тагалаглардан асырдылар.

Ишин бара чэкилмэсинин невбэти мэрһэлэсиндэ нирэ вэ шана бэндэклэр васитэсилэ дэзкаһын һэрлэмэ агачындан асылырды. Дэзкаһын бу мүтэһэррик һиссэлэри јербэјер едилэндэн сонра чиллэнин

I.Мэ"лумат I98I-чи ил етнографик сэфэри заманы Кэнчэ шэһэриндэ /Низами күчэси,ев № I59/ јашајан сабиг бојаг устасы Бејүкага Абдулэли оглу Мэһэррэмовдан алынмышдыр.
2.Шэки вэ Ширван шэрбафлары арасында "тагалаг" эвэзинэ "гаргар" истилаһы ишлэнирди.

башы карванкеш васитәсилә нәвәрдә гошулурду. Бунун үчүн хәлфә /каркәр/ карванкешин баш бүкүјүнүн арасына гојулмуш мили нәвәрдин јарығына салыб пәлкеш васитәсилә нәвәрди фырладырды. Нәвәрд фырландыгда карванкешин башыны өзүнүн алтына алыр вә онун сабит галмасыны тә"мин едирди.

Каркәр нирәләрин алт чубуғуну кәндир вә ја чијә васитәсилә тәпкәнләрә гошур, хәрәји чилләнин үзәринә басыб, чарпаз гаргылары јербәјер едәндән сонра дәзкаһын архасына кечиб тохумаға башлајырды.

"Путатма" адланан бу әмәлијјат ара ипәјини чиллә чарпазларынын арасындан кечириб онлары арамсыз олараг бир-биринин јанына сыхлашдырмагдан ибарәт иди.

Әввәлләр кәлағајы дәзкаһында мәкик чиллә чарпазларынын арасындан әллә атылмагла өтүрүлүрдү. XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән о, механики үсулла, хүсуси мәкикатан гурғунун көмәји илә өтүрүлмәјә башламышды.

Аршыннүма тохунан ипәк парчалардан фәргли олараг кәлағајы әдәди гајдада тохунурду. Бу мәгсәдлә хүсуси өлчү ипиндән истифадә олунурду. Һәр дәфә 20-25 әдәд кәлағајы тохунандан сонра, адәтән, нәвәрд долур вә каркәрин ишини чәтинләшдирирди. Она көрә дә тохума әмәлијјатыны дајандырыб, нәвәрди кери ачмагла, һазыр кәлағајылары кәсиб кәтүрүрдүләр. Бу һалда нәвәрдә доланмаг үчүн сонунчу кәлағајыны сахлајыб онун васитәсилә чилләни нәвәрдә гошурдулар.

Каркәр /хәлфә/ јенидән дәзкаһын күнкаһында әјләшиб пәстәкәрын көмәји илә тохума просесини давам етдирирди. Бу гајда илә бир бәстан ишин чилләси тамам гуртарынчајадәк тохума әмәлијјаты давам етдирилирди. Лакин чилләнин сона чатмасыны көзләмәдән кәлағајынын һәр бир дәстәси тохунуб һазыр оландан сонра кәсилдикчә бојагханаја верилиб нахышланыр, јахуд "аг мал" ады илә бојагчылара сатылырды.

Азәрбајчанын ән"әнәви тохучулуг мәркәзләри /Тәбриз,Шамахы, Кәнчә,Әрдәбил,Нахчыван,Марага вә с./ ејни заманда һәм дә бојагчылыг сәнәтинин мүһүм мәркәзләри олмушдур.[1] А.Олеари о заманкы Азәрбајчан шәһәрләриндә фәалијјәт көстәрән сәнәткарлар арасында тохучулугла јанашы,бојагчыларын чохлуг тәшкил етдијини көстәрирди.[2]

---

1. М.Х.Гејдаров.Ремесленное производства в городах Азербайджана в XУП в.Баку,1967,с.70.
2. А.Олеари .Көстәрилән әсәри,с.790.

Бурада бојагчылыг сәнәтинин кениш интишар етмәсиндә тохума вә ашлама истеһсалынын еһтијачлары илә јанашы, јерли нәбатат бојагларынын зәнкин еһтијаты да мүһүм рол ојнамышдыр. Азәрбајчанда тәбии бојагларла кифајәтләнмәјиб, хүсуси олараг мәдәни боја /гызыл боја/ биткисинин әкилиб бечәрилмәси факты бир даһа һәмин сәнәтин бурада нә гәдәр јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатдығыны көстәрир. Гызыл боја истеһсалында Азәрбајчанын орта әср әјаләтләри ичәрисиндә Ширван хүсусилә фәргләнирди.[1] Бурада онун истеһсалы тәсәррүфат формасы кәсб етмишдир. Орта әср әрәб мәнбәләриндә һәлә хилафәт дөврүндә Азәрбајчанын бир сыра әјаләтләриндә /Мәрәнд,Варсан,Бәрдә,Бабүл-Әбваб/, һабелә Хәзәр адаларында, Күр вә Араз чајлары һәпдәвәриндә гызыл боја бечәрилдији хәбәр верилир.[2]

Азәрбајчанын орта әср бојагчылыг сәнәтиндә кениш тәтбиг олунан хаммал нөвләриндән бири дә "гырмыз" адлы бөчәк олмушдур. Ал гырмызы рәнк верән "гырмыз"ын башлыча вәтәнләриндән бири Мәрәнд олмушдур. Шарден гырмыз истеһсалыны Мәрәнд әһалисинин әсас мәшғулијјәт нөвләриндән бири һесаб етмишдир.[3]

Информаторларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә Азәрбајчанын сәнәт вә тичарәт мәркәзләриндәки кархаларын, о чүмләдән кәлағајы бојагханаларынын бир гисми шәхси мүлкләрдә, чох вахт исә јашајыш бинасынын алт мәртәбәсиндә јерләширди. Бунунла јанашы, сәнәт дүканлары, кархана вә е"малатханаларын хејли һиссәси шәһәрин кур јерләриндә /базар,карвансара,мејдан,мәсчидјаны мәһәлләләрдә/ кирајә едилмиш биналарда јерләширди. Кәнчә шәһәринин мәркәзиндә Шаһ Аббас мәсчидинин әтрафындакы мејдан кечмишдә мүхтәлиф сәнәт дүканлары, о чүмләдән икимәртәбәли карвансара илә әһатә олунмушду. Шаһ Аббас дөврүндә иншә олунмуш һәмин карвансаранын үст мәртәбәси ипәк тохучуларына /шәрбафлара/, алт мәртәбәсиндәки отаглар исә кәлағајы бојагчыларына кирајәјә верилләрмиш. Мәһз бу сәбәбдән дә јерли әһалинин јаддашында бу карвансара "шәрбафхана" ады илә галмышдыр. Јери кәлмишкән бир чәһәти дә гејд едәк ки, XIX әсрин биринчи јарысында Кәнчәдә истеһсал олунан кениш чешиддә ипәк мә"мулатынын /дарајы,хасгырмызы,алојшә,кәнфә,тәтинлик, әрпәк,чаргат вә с./ бөјүк әксәријјәти өтән әсрин сонларында ара-

---

1. J.Стрејс.Көстәрилән әсәри,с.231.
2. СМОМПК,38-чи бур.,с.99.
3. Шарден.Көстәрилән әсәри,с.71.

пан чыхмыш, јалныз кәлагајы истеһсалы галмышды. Әдәбијјат вә етнографик чөл материалларындан көрүндүјү кими, Кәнчә шәрбафлығы әсримизин әвәлләриндә јалныз кәлагајы истеһсалы илә тәмсил олунурду. Ән"әнәви ипәк тохучулуғунун кәлагајы истеһсалы илә мәһдудлашмасы просеси Азәрбајчанын дикәр шәрбафлыг мәркәзләриндә дә мүшаһидә олунурду. Көрүнүр, фабрик үсулу илә истеһсал олунмуш ипәк мә"мулаты идхалы Азәрбајчанын кустар ипәк парча тохучулуғуна сарсыдычы тә"сир көстәрә билсә дә, спесифик сәчијјә дашыјан кәлагајы истеһсалыны сыхышдырыб арадан чыхара билмәмишди.

Кәлагајы бојагчылығы истеһсалын тәшкили вә технолоҗи просесләрин ичрасы бахымындан спесифик хүсусијјәт кәсб едирди. Онун өзүнә мәхсус истеһсал үсул вә васитәләри формалашмышды.

2. Кәлагајынын бојанмасы вә нахышланмасы

Кәлагајы бојагчылығы ән"әнәви бојагчылыг сәнәтинин дикәр саһәләриндән, о чүмләдән дә ипәк бојагчылығындан кәскин сурәтдә фәргләнирди. Әввәла кәлагајы бојагханаларында мә"мулат чиллә вә ја ара ипәји формасында дејил, тохунуб һазыр оландан сонра бојанырды. Икинчиси вә ән башлычасы исә бурада бојама үсулу илә һәм дә нахышлама әмәлијјаты көрүлүрдү. Бу сәбәбдән дә ипәк парча истеһсалы илә мәшғул олан кархаваларда кы бојагханалардан фәргли олараг кәлагајы бојағы бир нөв рәнккарлыг сәчијјәси дашыјырды. Басмагәлиб үсулу илә ичра едилән кәлагајы бојагчылығында "хәлфә" вә ја "каркәр" адланан бојаг устасы илә јанашы, һәм дә нахышлама иши көрән пешәкар усталар-тавакеш /гәлибасан/ чалышырды. Хырда вә орта истеһсал һәчминә малик бојагханаларда каркәр ејни заманда тавакеш вәзифәсини дә јеринә јетирирди. Ири бојагханаларда бунларын һәр биринин өз иши варды.

Һәр бир бојагханада адәтән "әмәлә" адланан 4-5 нәфәр ишчи олурду. Онлардан бир-ики нәфәри /әкәр бојагхана шәрикли ишләјирдисә/ уста, 2 нәфәри каркәр /хәлфә/, I-2 нәфәри шакирд ишләјирди.

Бојагхана вә онун истеһсал ләвазиматы. Адәтән, кәлагајы бојагханалары кирајә јолу илә әлдә едилән тәк вә ја ики отагдан ибарәт олурду. Бундан әлавә бојаг дүканынын һәјәтиндән мүхтәлиф мәгсәдләрлә /талвар, анбар, күрәхана вә с./ истифадә едирдиләр.

Кәлагајы бојагханасынын истеһсал ләвазиматы дикәр бојаг дүканларындан гат-гат чох иди. Чүнки јухарыда гејд етдијимиз кими, бурада бојаг ишиндән әлавә, һәм дә нахышлама әмәлијјаты апарылырды.

Бојагхананын истеһсал ләвазиматы арасында кен ағызлы "бојагчы күпләри" хүсуси јер тутурду.[I] Мә"лум олдуғу кими, ипәк соjуг бојаг үсулу илә бојандығындан һәр бир рәнк үчүн әввәлчәдән бојаг /рәнкаб/ һазырлајыб ајрыча күпдә сахлајырдылар. Гырмызы, гара, сары, јашыл, абы, бәнөвшәји рәнкләр, һабелә онларын мүхтәлиф чаларлары үчүн ајрыча рәнкаб күпләри олурду. Бундан әлавә кәлагајы бојагчылары зәј вә туршу мәһлулуну да ајрыча күпдә сахлајырдылар. Дөнүб төкүлмәк вә сынмаг еһтималына гаршы, адәтән, рәнкаб күпләри боғазынадәк бојагхананын дөшәмәсиндә јерә басдырылырды. Бунунла, һәм дә рәнкабын донмасынын гаршысы алынырды. Туршу мәһлулу гышда донмадығы үчүн онун күпүнү һәјәтин бир кәнарында ачыг саһәдә дә басдырырдылар.

Кәлагајы бојагханаларында сатыналма јолла әлдә едилән метал габлардан да /тијан, патыл, сатыл, тава, абкәрдән, газан вә с./ кениш истифадә олунурду.

Адәтән, кәлагајы бојагханасынын һәјәтиндә бир чүт күрә, онларын һәр биринин үзәриндә исә бир әдәд бојаг тијаны гурашдырылырды. Бир гајда олараг, рәнкаб тијаны мисдән, су гыздырылан тијан исә чуғундан олурду. Бојагчыларын мә"луматына көрә, чуғун тијан бојағын кимјәви тәркибинә мәнфи тә"сир етдијиндән онда рәнкаб һазырланмырды.[2]

Әмәләнин /каркәр вә тавакешләрин/ сајындан асылы олараг һәр бир бојагханада кәлагајы јағы үчүн 3-4, бә"зән исә 5-6 әдәд тава ишләнирди. Кәлагајы јағы тез дондуғундан ону исти сахламаг үчүн таваларын һәр бири кичик мәтбәх күрәләринин үзәринә гурашдырылырды. Гәлибасма әмәлијјаты заманы шакирд мүнтәзәм олараг күрәдән көз дашыјыб таваларын алтына гојур вә онлары исти сахлајырды. Бә"зи бојагханаларда күрәдән әлавә үч тәрәфи кәрпичлә һөрүлмүш очаг да дүзәлдилирди.

Кәлагајы јағыны бишириб һазырламаг үчүн бојагханада мис газан, чөвһәр рәнкләри әритмәк мәгсәдилә 2-3 әдәд хырда газанча иш-

I. Басгал бојагчылары рәнкаб тутмаг вә ону сахламаг үчүн күп әвәзинә агач чәлләк ишләдирдиләр.
2. Мә"лумат Басгал бојагчыларындан алынмышдыр.

ләнирди.

Бојагхананын зәрури истеһсал ләвазиматлары арасында "пишхан" вә ја "пиштахта" адланан /ени вә узуну I аршын,һүндүрлүјү I чәрәк/ алчаг маса мүһүм јер тутурду. Пиштахтанын сајы, адәтән, тавакешләрин /гәлибгојанларын/ сајындан, башга сөзлә, бојагхананын истеһсал күчүндән асылы олараг 3-4, бә"зән исә 5-6 нәфәрә чатырды. Ири бојагханаларда гәлибгојанларын сајы бә"зән 8-I0 нәфәрә чатырды. Кәлағајы алчаг маса үзәринә сәриләрәк нахышланырды. Она көрә дә нахышын јахшы дүшмәси үчүн пиштахтанын үстүнә кечә вә ја 4-5 гатланмыш јун парча сәрилирди.

Кәлағајы бојагханаларынын истеһсал ләвазиматы арасында мүхтәлиф орнаментли ағач гәлибләр мүһүм јер тутурду. Армуд ағачындан хүсуси гәлиб усталарына[I] сифаришлә дүзәлтдирилмиш бу гәлибләрин мүхтәлиф чешниләринә вә һәр бир чешнинин ирили-хырдалы чүрбәчүр чешидинә тәсадүф едилирди.

Гәлибин ојулуб һазырланмасы илә шәрбаф мәркәзләринин һәр бириндә хүсуси гәлиб устасы мәшғул олурду. Кәлағајы гәлибләри ајры-ајры усталарын әлиндән чыхдығындан һәр бир истеһсал мәркәзинин кәлағајысы орнамент сәчијјәсинә көрә башгасындан фәргләнирди.

Һәр бир кәлағајы истеһсалы мәркәзинин өзүнә мәхсус бәзәк чешниләри вә буна мүвафиг гәлибләри варды. Онларын бә"зи нүмунәләри заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. "Палыд күлү","чинарлы","сүнбүллү","червон","бута","мидахыл" вә с. бу гәбилдән иди. Бута типли гәлиб нөвүнүн "шаһ бута","саја бута","хырда бута" вә с. олмагла мүхтәлиф чешниләринә тәсадүф олунурду. Гејд етмәк лазымдыр ки, кечмишдә Шимали Азәрбајчанда бута типли гәлибләр, әсасән, Ширван, хүсусилә Басгал кәлағајылары үчүн даһа сәчијјәви нәгш үнсүрү иди. "Шаһ бута" кечмишдә Чәнуби Азәрбајчанда вә Һератда даһа чох дәб олмушдур. Көрүнүр, мәһз бу сәбәбдән дә Ширван бојагчылары ону чох вахт "Һераты гәлиб" адландырырдылар. Һәтта "шаһ бута" гәлиби илә нахышланмыш кәлағајы чешниси истеһсал мәркәзиндән асылы олмајараг "Һераты кәлағајы" ады илә мәшһур иди.

Бунлардан әлавә кәлағајы бојагханаларында нахышланмыш малы сыхмаг үчүн тахта мәнкәнә /сыхач/, ләчәк тахтасы, тохмаг, кечә лопасы вә с. кими јардымчы истеһсал ләвазиматы ишләнирди.

I.Гәлиб һазырлајан уста шәрбафлар арасында "гәлибсаз" адланырды.

Сараған, вағам, нарынч, сәндәл вә с. бојаг тәркибли ағачлары доғрајыб дөјмәк үчүн балта, күрз вә с. аләтләрдән истифадә олунурду. Бојагханада шакирдләрдән бири бу ишләрә тәһким едилирди. О, ејни заманда очагчы вәзифәсини дә көрүрдү.

Бојаг маддәләри вә онларын тәдарүкү. Ипәк, о чүмләдән кәлағајы бојагчылығынын өзүнә мәхсус бојаг маддәләри вә тарихән формалашмыш спесифик бојама технолокијасы мөвчуд иди. Бу исә ипәк бојагчылығынын дахилиндә мә"мулат нөвү үзрә дар ихтисаслашма кетдијини ајдын әкс етдирир. Бојама вә нахышлама әмәлијјаты мүәјјән гәдәр ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сыра технолокжи просесләрлә үзви сурәтдә бағлы олдуғундан кәлағајы бојагчылығы үмуми ипәк бојагчылығында әлаһиддә истеһсал саһәси тәшкил едирди.

Кәлағајы бојагчылығында үзви /әсасән битки мәншәли/ вә гејри-үзви /минерал хассәли/ бојаглардан кениш истифадә олунмушду. Етнографик материаллардан ајдын олдуғу кими, XIX әсрин сонларына гәдәр үмумән бојагчылыг сәнәтиндә, о чүмләдән дә ипәк бојагчылығында битки мәншәли бојаглар үстүн јер тутмушдур. Бу чәһәт XIX әср тәдгигатчыларынын да диггәтиндән јајынмамышдыр.[I] XIX әсрин икинчи јарысында Гәрби Авропа өлкәләриндә ихтира олунмуш минерал хассәли сүни бојаглар тәдричән Азәрбајчан бојагчылығына да јол тапа билмишди.[2] "Чөвһәр" адланан минерал бојаглар сатыналма јолла әлдә едилирди. Онлары әсасән кәндбәкәнд кәзән чәрчи вә ја бағфајчылардан сатын алырдылар. Лакин бөјүк бојагханалар чөвһәри чох вахт топдансатыш јолу илә кәнардан кәтиздирирдиләр.

Ипәк бојагчылығында ишләнән битки мәншәли бојаглар јерли вә кәнардан кәтирилмә олмагла ики група бөлүнүрдү.

Јерли бојаг биткиләри арасында башлыча јери сараған[3], нарынч, сумаг, чыр алма, зиринч, гызылағач, наз, зәфәран, бојаг биткиси тутурду. Ширван вә Шәки мешәләриндә бол еһтијата малик олан сараған ағачыны әтраф кәндләрин әһалиси доғрајыб одун формасында бојагчылара сатырды. Бојагчылар сараған одунуну пуд һесабы илә алыб ағыр күрз вә ја балтанын күпү илә тел-тел олунча-

---

I.Н.Н.Шавров.Исследование Кавказского шелководства."Тр.КШС за I887 и I888 гг.",I ч.,Тифлис,I889,с.203-208;Г.А.Мириманов.Кустарные шелковые промыслы Шушинского уезда"Тр.КШС",ҮШ ч.,Тифлис,I896, с.96.
2.Н.Н.Шавров.Кустарные шелковые промыслы Кавказа."Тр.КШС",XП ч., Ш бур.,Тифлис,I902,с.I6.
3.Сараған јарпағы "вәлкә" ады илә даббағлыг сәнәтиндә башлыча ашылајычы маддә кими ишләнирди.

јадәк дәјдүрүрдүләр.[1]

Битки мәншәли бојагларын бөјүк бир гисми /сәндәл, вагам, сары-көк, испирәк вә с./ харичдән кәтирилирди.[2] Бунларын арасында сәндәл агачы хүсуси јер тутурду. Мә"лум олдугу кими, сәндәлин әсас вәтәни Һиндистан иди. Ону бејнәлхалг тичарәтлә мәшгул олан тачирләр одун вә ја гыхмыг һалында чәки һесабилә /пуд, тагар/ сатын алыб кәтирирдиләр. Сәндәл одунун узунлугу I аршын, јогунлугу исә 20-25 см олурду. Сәндәлин одуну баглы һалда, гыхмагы исә "тәлис" адланан ири кисәләрдә кәтирилирди. Бојагчылар ону карвансара вә тичарәт дүканларындан сатын алырдылар. Һәр бир бојагхана иллик сәндәл тәдарүкүнү әввәлчәдән көрүрдү. Бојагчыларын вердији мә"лумата көрә сон вахтлар кәлагаіы бојагчылары сәндәли ун һалында алырдылар.[3] Онларын сөјләдијинә көрә, кечмишдә сәндәл агачыны үјүтмәк үчүн Шәкидә хүсуси дәјирман олмушдур. Көрүнүр, Азәрбајчанда ипәк тичарәтинин башлыча мәркәзи олмаг е"тибарилә шәрбафлыгла баглы транзит маллары илк нөвбәдә Шәкијә кәтирилир, сонра бурадан дикәр сәнәт вә тичарәт мәркәзләринә јајылырмыш.

Ипәк бојагчылыгында, гырмызы вә гара олмагла, сәндәлин ики нөвү ишләнирди. Гырмызы сәндәлдән гырмызы рәнк вә онун мүхтәлиф чаларлары /гызылы, шәфәги, ал вә с./ әлдә олунурду. Гара сәндәлдән ејни адлы рәнкаб һазырланырды.

Кәнардан кәтирилмә битки мәншәли бојаглардан бири дә испирәк иди. Орта Асија вә Ирандан кәтирилән бу биткинин саплагындан вә күлүндән сары /лимону/ рәнкаб һазырланырды. Бојагчыларын сөјләдијинә көрә, Кәнчәјә испирәк сон вахтлар Шәкидән кәтирилирмиш.

Кәлагаіы бојагханаларында сүн"и минерал бојаглар /көј, јашыл, бәнөвшәји вә с./ мүһүм јер тутурду. Тәнәкә гутуларында кәтирилән чөвһәр бојаглар мисгал вә кирвәнкә һесабы илә чәкилиб алынырды. Тичарәт дүканларындан әлавә чөвһәр бојагларын алыш-вериши илә "чәрчи" адланан хырдават алверчиләри дә мәшгул олурдулар.

Кәлагаіы бојагчылыгында бәркидичи вә рәнкдәјишдиричи васитә кими гәләви /туршу/ вә јерли минерал маддәләр, хүсусилә зәј вә заг /дәмир купоросу/ мүһүм јер тутурду. Сәриштәли кәлагаіы бојагчыларынын фикринчә, зәј мәһлулу бу вә ја дикәр рәнки бәркидиб дөзүмлү етмәкдән вә онун рәнк парлаглыгыны артырмагдан әлавә, һәм дә ики рәнк арасында васитәчи ролуну ојнајырды. Чүнки кәлагаіы бојагчылыгында ипәк малы бир нечә дәфә мүхтәлиф рәнкләрә бојамаг лазым кәлирди. Һәмин әмәлијјатларда зәј мәһлулу нөвбәти бојагын јахшы кетүрмәсинә көмәк едирди. Хүсусилә тәбии вә сүн"и бојаглардан биркә истифадә олундугда бојагын јахшы кетүрмәси үчүн зәј һәлледичи әһәмијјәт кәсб едирди. Әләлхүсус гатышыг бојаг технолокијасында зәј мүһүм компонент кими һәлледичи рол ојнајырды. Мә"лум олдугу кими, ән"әнәви бојагчылыг сәнәтиндә зәј вурулмуш рәнкаб өз тә"сир күчүнү итирдијиндән бојагчылар арасында "өлү" адланырды. Бир гәдә олараг "өлү" рәнкаб боја чаларыны дәјишдирмәк мәгсәдилә ишләнирди.

I. Мә"лумат Кәнчәнин сабиг кәлагаіы бојагчысы Бөјүкага Абдуләли оглу Мәһәррәмовдан алынмышдыр.
2. Н.Н.Шавров. Исследование Кавказского шелководства. "Тр.КШС за 1887 и 1888 гг.", I ч., Тифлис, 1889, с.204-205.
3. Мә"лумат Шәкинин гочаман шәрбафы Шөвкәтзијә Сәркәровдан алынмышдыр.

Кәлагаіы бојагчылыгында ишләнән кимјәви маддәләрдән бири дә туршу олмушдур. Бу мәгсәдлә ән чох күкүрд вә ја дуз туршусу тәтбиг олунмушдур. Күкүрд туршусунун тә"сир күчү дузлу гәләвијә нисбәтән аз олурду. Туршу сују һазырламаг үчүн 50-60 литр суја кирвәнкә јарым күкүрд туршусу, јахуд бир кирвәнкә дуз туршусу гатырдылар.[1]

Кәлагаіынын јерлији күмүшү рәнкә туршу васитәсилә бојанырды. Даһа доғрусу, гара рәнкабдан чыхмыш кәлагаіынын рәнки туршу сујунун көмәји илә солдурулуб күмүшү рәнкә чеврилирди. Туршунун кимјәви тә"сири сајәсиндә гара рәнкабда бојанмыш мал тәдричән дәјишиб күмүшү рәнкә дүшүрдү.

Бунлардан әлавә кечмишдә кәлагаіы бојагханаларында нахыш үчүн јаг һазырламаг мәгсәдилә мум, пиј вә саггыздан истифадә олунурду. Сон вахтлар исә бунларын әвәзинә парафин ишләнмәјә башламышдыр. Кәлагаіыны јујуб јагдан тәмизләмәк үчүн бојаг усталары әсрләр боју сабундан истифадә етмишләр.

Рәнкабларын һазырланма үсулу. Ипәк бојагчылыгы сојуг бојама үсулу илә апарылдыгындан рәнкаблар әввәлчәдән һазырланыб күп вә ја чәлләкләрдә сахланылырды. Кәлагаіынын јерлији үчүн ән чох гара, гырмызы, гисмән исә гәһвәји вә көј рәнкләр, онун һашијә нахышлары үчүн сары, абы, бәнөвшәји, нарынчы, ал, шәфәги, гызылы, сүрмәји, јашыл вә с. рәнкаблар һазырланырды.

I. Мә"лумат сабиг Кәнчә бојагчысы Бөјүкага Абдуләли оглу Мәһәррәмовдан алынмышдыр.

Сары рәнкаб һазырламаг үчүн дөјүлмүш вә јахуд үјүдүлмүш сараганы ичәрисиндә су олан тијана төкүб сары рәнки тамам чыханадәк гајнадырдылар. Истәнилән рәнк чалары алынандан сонра әбкәрдән илә рәнкабы ајрыча күпә бошалдыр вә тијана су әлавә едиб гајнама просесини давам етдирирдиләр. Бу гајда илә сараганы гајнадыб 3 дәфә рәнкабыны көтүрүрдүләр. Сонунчу дәфә рәнкабын түндлүјү тәләб олунан дәрәчәјә чатмадыгда тијана јенә дә азча сараган әлавә едирдиләр. Дикәр боја биткиләриндән рәнкаб һазырлама технолокијасы да бу гајда илә апарылырды.

Сары рәнкин башга чалары /мәсәлән,нарынчы,луму вә с./ чыр алма габыгы, гызылагач, нарынч ағачынын одунчағындан, јахуд испирәк күлүндән һазырланырды. Шәки бојагчылары сары рәнкабы, һәмчинин наз биткисиндән әлдә едирдиләр.[I] Көрүндүјү кими, кәлагајынын чешнисиндән вә нахышларын рәнк ујарындан асылы олараг сары рәнкабын мүхтәлиф боја чаларларындан истифадә олунурду.

Сумагы рәнкаб әлдә етмәк үчүн сумаг ағачынын одунчағы ејни үсулла гајнадылырды.

Гырмызы вә гара рәнкаблар мүвафиг олараг сәндәл ағачындан, јенә дә гајнатма үсулу илә әлдә олунурду. Һәр ики рәнкабын һазырланма гајдасы ејнилә сараган рәнкабыны хатырладырды.

Кәлагајы бојагчылары XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е"тибарән јашыл, көј, абы, бәнөвшәји, гызылы, шәфәги вә с. рәнкаблары мүвафиг чөвһәрләрдән һасил етмәјә башламышдылар. Бунун үчүн әввәлчә мүвафиг чөвһәри хырда газанчада азча суда гајнатма јолу илә һәлл едир, сонра ону күпә, тәмиз суја төкүб гарышдырырдылар.

Кәлагајыны гара рәнкә бојамаг истәдикдә сумагы рәнкаба аз мигдарда әридилмиш заг мәһлулу гатылырды. Нәтичәдә сумагы рәнкаб дөнүб шәвә рәнкини алырды. Загын мигдарындан асылы олараг сумаг рәнкабы мүхтәлиф түндлүкдә олурду. Сәндәл рәнкабындан чыхмыш кәлагајыны заг васитәсилә шәвә рәнкинә салмагдан әлавә, һәм дә онун рәнкини бәркитмәк вә боја шәффафлығыны даһа да артырмаг мүмкүн олурду.

I.Н.Н.Шавров.Исследование Кавказского шелководства."Тр.КШС за 1887 и 1888 гг",Тифлис,1889,с.205.

Кәлагајы бојагханаларында күмүшү рәнк гара бојанмыш ипәк малы туршу **мәһлулу** васитәсилә солдурма үсулу илә әлдә олунурду. Бунун үчүн әввәлчә малы гара рәнкабда ишләјир, сонра ону туршу сујуна салыб солдурурдулар. Туршунун гәләви тә"сири нәтичәсиндә кәлагајынын гара рәнки солуб күмүшү рәнкә чеврилирди.

<u>Бојама вә нахышлама технолокијасы.</u> Кәлагајы бојагчылығы бирбирини ардычыл сурәтдә изләјән мүхтәлиф технoложи просесләри әһатә едирди.

Кәлагајынын јекрәнк јерлијиндән фәргли олараг онун јеләнини әмәлә кәтирән һашијә бәзәкләри чохрәнкли нахыш үнсүрләриндән ибарәт олурду. Ејни бир мә"мулат үзәриндә мүхтәлиф рәнкләрдән ибарәт бәзәк-нахыш композисијасынын јарадылмасы хүсуси технoложи үсул тәләб едирди.

<u>Кәлагајы јағынын һазырланмасы</u>. Кәлагајынын нахышлама технолокијасы кәлагајы јағынын көмәји илә мүхтәлиф рәнкләрдән "күлкетүрмә" принсипинә әсасланырды. Бу мәгсәдлә әввәлчә хүсуси тәркибә малик кәлагајы јағы дүзәлдилирди. Тез донуб кәлагајы үзәриндә өртүк тәбәгәси әмәлә кәтирән һәмин јағ горујучу ролуну ојнамагла өртүк алтында галан саһәни бојадан горујурду.

Кәлагајы јағыны һазырламаг үчүн әввәлчә аг саггызы тијанда әридир, сонра онун үзәринә мүәјјән нисбәтдә мум вә мал пији әлавә едиб гајнадырдылар. Гатышыг әријиб мәһлул һалына дүшәндән сонра тавалара бөлүнүб истифадә олунурду. Јағын тәркибиндәки пиј гыса вахтда дондуғундан мүтәмади гајдада көмүр вә ја одун көзү илә исти сахланылырды.

Билаваситә бојама вә нахышлама әмәлијјатларына башламаздан әввәл кәлагајы хүсуси ширабда бишириләрәк бојағын јахшы алмасына мане олан маддәләрдән, илк нөвбәдә ипәјин өзүнүн тәбии јапышган галығындан тәмизләнирди.

<u>Ширабын һазырланмасы</u>. Ән"әнә олараг шәрбафлыг сәнәтиндә шираб гәлјадашындан дүзәлдилирди. Шираб дүзәлтмәк үчүн гәлјәдашыны әзиб ичәрисиндә гајнар су олан тијана төкүрдүләр. О, тамам әријиб мәһлул һалына дүшәндә шираб һазыр олурду. Бојагчылар кәлагајыны фырлада-фырлада һәмин ширабда бишириб јағлашовдан азад едирдиләр.

<u>Басмагәлиб үсулу илә нахышлама</u>. Ширабда биширилмиш кәлагајы гурујандан сонра онун үзәриндә нахышлама әмәлијјаты апарылырды.

Кәлагајы јағына батырылмыш мүхтәлиф орнаментли гәлибләрин көмәји илә мә"мулатын үзәриндә бојаг кәтүрмәјән хүсуси өртүк тәбәгәси әмәлә кәтирилирди. Кәлагајы нөвбәти рәнкабә салынаркән нахыш өртүјү алтында галан саһә бојағын тә"сириндән хилас олараг гәлибин бәзәк декоруна мүвафиг "күлә" чеврилирди.

Кәлагајынын үзәриндә өртүк әмәлә кәтирмиш јаг ләкәләри сабунлу су илә јујулуб тәмизләндикдә онун алтында галмыш нахышлар ашкар олмагла бәзәк үнсүрүнә чеврилирди. Кәлагајыны ал-әлван рәнкләрлә нахышламаг үчүн ону бир нечә дәфә мүхтәлиф рәнкабләрә салмаг вә мүвафиг орнаментли гәлиб васитәсилә онларын һәр бириндән нахыш нүмунәси кәтүрмәк лазым кәлирди. Бојагчылыг сәнәтиндә бу әмәлијјат "күлкәтүрмә" вә ја "гондарма" адланырды.

Бојаг васитәсилә нахышлама әмәлијјаты, бир гајда олараг, басмагәлиб техникасы әсасында ичра олунурду. Бу мәгсәдлә кәлагајынын јелән /һашијә/, јахуд јерлијини нөвбә илә ајры-ајры рәнкабләра салыр вә јаға батырылмыш гәлиб васитәсилә һәр бир рәнкдән "күл" /"гондарма"/ кәтүрүлүрдү.

Тарихән јаранмыш ән"әнәјә көрә, адәтән, декоратив бәзәк үнсүрләри кәлагајынын јелән /һашијә/ һиссәсинә вурулурду. Кәлагајынын јерлији, јә"ни јеләнин ичәрисиндә галан орта һиссәси чох вахт саја /нахышсыз/ галмагла јекрәнк бојаныр, јахуд өз тәбии рәнкиндә сахланылырды. Кәлагајынын бә"зи чешниләриндә, хүсусилә агзәмин кәлагајыларда јерлик өз тәбии аг рәнкиндә галырды.

Јеләндә чәмләшмиш декоратив бәзәк үнсүрләринин сәчијјәсинә көрә Азәрбајчанын кәлагајы истеһсалы мәркәзләри бир-бириндән сечилирди. Кәнчәнин кәлагајы чешниләри күлләринин чохрәнкли олмасы илә сәчијјәләнирди. Бурада һәр бир кәлагајы јеләниндә 3-4, бә"зән исә 5 рәнкдән ибарәт бәзәк үнсүрләринә тәсадүф олунурду. Бунун мүгабилиндә Басгал, јахуд Шамахы кәлагајыларында "бута", о чүмләдән "шаһ бута"вә "мидахыл" типли бәзәк мотивләринә малик јекрәнк нахыш үнсүрләри үстүнлүк тәшкил едирди/ХVII табло/.

Басмагәлиб үсулу илә нахышланмыш кәлагајылар тәкчә јеләнин бәзәјинә көрә дејил, һабелә јерлијин рәнк ујарына көрә дә бир-бириндән сечилирди. Мәсәлән, өтән әсрдә Кәнчә бојагчылығы үчүн "агзәмин" кәлагајы чешниси даһа сәчијјәви иди. Даһа доғрусу,

кечмишдә Азәрбајчанда агзәмин кәлагајы башлыча олараг Кәнчәдә һазырланырды.

Агзәмин кәлагајылар бојаг-нахыш техникасынын нисбәтән мүрәккәб олмасы илә дикәр чешниләрдән сечилирди.

Материал мәсрәфләринә вә вахта гәнаәт етмәк мәгсәдилә, адәтән, илк "күл" кәлагајынын өзүнүн тәбии аг рәнкиндән кәтүрүлүрдү. Бунун үчүн мүвафиг нахышлы гәлиби јаға батырыб чәркә илә кәлагајынын кәнары бојунча онун үзәринә басырдылар. Бу әмәлијјатда башлыча технолоҗи тәләб гәлибин хәтт бојунча дал-бадал дүзкүн басылмасындан вә симметријанын позулмасына јол вермәмәкдән ибарәт иди. Илк "күлкәтүрмә" әмәлијјатына башламаздан әввәл кәлагајынын аг јерлијини бојадан горујуб өз тәбии рәнкиндә сахламаг мәгсәдилә саја гәлиб васитәсилә онун јеләнинин әтрафы бојунча бир чәрәк ениндә бојвәбој горујучу јаг өртүјү чәкилирди. Јаг өртүјү гурујандан сонра горујучу золаг бојунча кәлагајыны дәстәләјиб бүзүр вә јерлијин тәмиз һиссәсини гаргы тохмага долајырдылар. Бу гајда илә I аршын узунлуғунда тохмаға 3 әдәд јағланмыш кәлагајы доланырды. Сонра онларын јелән һиссәсини мүвафиг рәнкаб күпүнә салыб бојајырдылар. Бу һалда кәлагајынын јаг өртүјү алтында галан вә бүкүлү һиссәси бојадан горунур, јелән исә мүвафиг рәнкә бојанырды.

Јаранмыш ән"әнәјә көрә икинчи "гондарма" сары рәнкдән кәтүрүлүрдү. Она көрә дә кәлагајы јеләни илк нөвбәдә сары рәнкабә салынырды. Мал мүәјјән мүддәт күпдә галыб рәнкини кәтүрәндән сонра ону чыхарыб гурудур вә пиштахта үзәриндә сары јеләнини сәриб мүвафиг нахышлы гәлиб васитәсилә гондарма кәтүрүлүрдү. Бунун үчүн тавакеш гәлиби јенә дә исти јаға батырыб еһмалча силкәләндән сонра мүәјјән гајдада кәлагајынын јеләнинә басырды. Бу гајда илә тавакеш һәр дәфә гәлиби јаға батырыб мүәјјән ардычыллыгла бүтүн јелән боју кәлагајынын үзәринә јаг ләкәси гондарырды. Кәлагајынын јеләнинин нөвбәти рәнкабә салдыгда гәлибин әмәлә кәтирдији јаг өртүјү сары рәнкдә галыр, галан һиссәләри исә рәнкини дәјиширди. Беләликлә сары рәнкә бојанмыш кәлагајы дәстәсинин һамысындан "күл" кәтүрүлүрдү.

Нөвбәти гондарма гырмызы рәнкдән кәтүрүлүрдү. Бу мәгсәдлә кәлагајылары јенә дә ејни гајда илә бүзмәләјиб гаргыја долајыр

вә јеләнини гырмызы сәндәл рәнкабына салырдылар. Мал бојағы тамам котүрдүкдә јеләнин јаг алтына дүшән күлләри сары галыр, галан һиссәләри исә гырмызы рәнкә бојанырды. Әввәлки гајда үзрә малы рәнкабдән чыхарыб күпүн үзәриндән асыр, рәнкаб сују сүзүлүб бир гәдәр тәпијәндән сонра, јағы әримәсин дејә, көлкә јердә сәриб гурудур вә пиштахта үзәриндә мүвафиг гәлиблә нөвбәти гондарма кәтүрүлүрдү.

Кәлагајынын јеләнинә јашыл, көј вә ја бәнөвшәји рәнкли бәзәк үнсүрләри әлавә етмәк мәгсәдилә ону нөвбә илә һәмин рәнкабларa салырдылар. Бунун үчүн әввәлчә кәлагајы јеләни туршу сујуна салыныб јаг әртүјүндән кәнарда галан гырмызы рәнки солдурулурду. Бу һалда туршу сују нә биринчи, нә дә икинчи гондарманын јаг алтында галмыш күлләринә тә"сир етмир, јағдан кәнарда галан һиссәләрин рәнкини исә солдурурду.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бојатханаларда мухтәлиф чешнили кәлагајы һазырландығындан бојагчылар һәр дәфә шәрбафдан сај һесабы кәлагајы аларкән онларын нә гәдәри ағзәмин, нечәси гырмызы вә ја гарајерликли, нечә әдәди күмүшү рәнкдә бојаныб нахышланачағы барәдә әввәлчәдән шәртләширдиләр.

Мә"лум олдуғу кими, кечмишдә јашлы гадынлар , дул арвадлар, һабелә гоча гарылар гара јерликли кәлагајыны даһа чох хошлајыр вә үстүн тутурдулар. Гара кәлагајы һабелә матәм либасынын зәрури үнсүрләриндән сајылырды. Она көрә дә онун мүштәриси шикәр кәлагајы чешниләринин һәвәскарларындан чох олурду. Буну нәзәрә алараг бојагханаја дүшмүш малын хејли һиссәси гара рәнкдә бојаныб нахышланырды. Она көрә дә чох вахт 2-чи вә 3-чү гондармадан чыхмыш кәлагајылары гара сәндәл рәнкабында ишләјәндән сонра ону заглы сумаг рәнкабына салырдылар. Бунун нәтичәсиндә гара кәлагајынын рәнки даһа да гаралыб шәвә һалына дүшүрдү.

Кәлагајыны гара рәнкабда ишләмәк бир дә она көрә сәрфәли иди ки, ону асанлыгла күмүшү рәнкә чевирмәк олурду. Бунун үчүн сәндәл рәнкабы илә јерлији гара бојанмыш кәлагајыны туршу сују васитәсилә солдурурдулар.

Туршу сујуну һазырламаг мәгсәдилә күп вә ја чәлләјә төкүлмүш 50-60 литр тәмиз суја кирвәнкә јарым нисбәтиндә күкүрд туршусу, јахуд бир кирвәнкә дуз туршусу гатыб гарышдырырдылар.

Гондармасы көтүрүлмүш гара бојаглы малы туршу сујуна салдыгда јаг әртүјүнүн алты өз рәнкиндә галыр, јердә галан саһәләр солуб күмүшү рәнкә чеврилирди.

Мүштәри тәләбатыны нәзәрә алараг мүәјјән мигдарда гырмызы вә шафаги јерликли кәлагајы чешниләри дә һазырланырды. Кәлагајынын бу чешниләринә хүсусилә тој, нишан вә дикәр ел шәнликләриндә тәләбат даһа бөјүк иди. Бајрам вә дикәр шәнликләрдә чаван кәлин вә гызларын гырмызы јерликли кәлагајы өртмәләри кечмишдә ел дәбинә чеврилмишди. Кәрәлкә, нишан вә тојда габагда кедән гочун бојнуна гырмызы јерликли кәлагајы бағламаг, чыдырда галиб чыхан сүрүчүјә, јахуд кәлини мүшајәт едән атлылара нәмәр олараг гырмызы кәлагајы бағышланмасы гәдим ел адәтләриндән иди. Кәлагајы бојагчылары өз ишләрини дүзүб гошаркән бүтүн бу инчәликләри нәзәрә алмалы олурдулар.

Кәлагајынын јагдан тәмизләнмәси. Кәлагајы мүвафиг рәнкабда ишләниб гондармаларынын һамысы көтүрүләндән сонра јујулуб јағдан тәмизләнирди. Кәлагајы јағыны тәмизләмәк үчүн ән сәрфәли јујучу васитә сабун мәһлулу һесаб олунурду. Јујучу мәһлул һәр кәлагајыја I кирвәнкә сабун һесабы илә дүзәлдилирди. Бунун үчүн нахышланмыш кәлагајы дәстәсинин мигдары нисбәтиндә көтүрүлмүш сабуну әввәлчә доғрајыб тијанда әридир вә мәһлул һалына салырдылар. Сонра ону чәлләјә төкәрәк үзәринә мүәјјән гәдәр сојуг су әлавә етмәклә илыг һала салырдылар. Јағлы кәлагајылары әлләшдирә-әлләшдирә бир нечә саат әрзиндә сабун мәһлулунда, сонра исә илыг суда јујурдулар. Ипәк малын јујулуб јағдан вә ја боја чыхарындан тәмизләнмәси просеси онун суја чәкилмәси илә тамамланырды. Бир гајда олараг боја малыны тәмиз суја чәкмәк үчүн чарһовуз вә ја бөјүк чәлләкләрдән истифадә олунурду. Кәһриз вә ја арх васитәсилә мүнтәзәм сурәтдә су илә тә"мин олунан чарһовуздан бојагчылар нөвбә илә истифадә едирдиләр.

Нахышланмыш кәлагајылар јујулуб тәмизләнәндән сонра сәрилиб гурудулурду.

Етнографик материалларын тәһлилиндән көрүндүјү кими, Азәрбајчанын ән"әнәви кәлагајы истеһсалы мәркәзләри бәсит истеһсал технолокијасына әсасланмасына бахмајараг бәзәк-нахыш декорунун ичрасында бир сыра мәһәлли хүсусијјәтләри илә сечилирдиләр. Мәһә

бунун сајәсиндә һәр бир истеһсал мәркәзинин кәлағајысы өз адь илә, мәсәлән, Кәнчә кәлағајысы, Шәки кәлағајысы, Басгал, јахуд Шамахы кәлағајысы адь илә мәшһур иди. Бу шан-шөһрәтә онлар бојагнахыш техникасыны тәкмилләшдирмәк, рәнкләрин һармоник ујарына чидди әмәл етмәк, јерли бәзәк орнаментләрини зәнкинләшдирмәк јолу илә наил ола билмишдиләр.

Кәлағајынын дәстәчин едилмәси. Кәлағајы истеһсалынын сон мәрһәләси малын гатланыб бүкүлмәсиндән вә тахта мәнкәнә васитәсилә сыхма јолу илә үтүләнмәсиндән ибарәт иди. Кәлағајы усталары арасында бу әмәлијјат "дәстәчин етмә" адланырды.

Кәлағајы гатыны јахшы кәтүрмәк үчүн ону илк нөвбәдә буғда нишастасынын сујуна салыр, сонра сәриб јенидән гурудурдулар. Нишасталанмыш кәлағајылары гатламаздан әввәл бир-бир кәтүрүб палаз үзәринә сәрир вә сүпүркә васитәсилә үстүнә сојуг су чиләјирдиләр. Бир гәдәр кечәндән сонра ики нәфәр, һәрә бир башындан тутмагла, онлары бир-бир кәтүрүб гатлајыр вә үст-үстә јығырды. Бунун үчүн кәлағајы пиштахта үзәриндә әввәлчә 2, сонра 4 вә 8 гат едилирди. Нәһајәт, ахырда һәмин гатын өзү бир нечә јердән бүкүлүб квадрат шәклинә салынырды.

Бу гајда илә һәр бири 20 кәлағајыдан ибарәт 4 дәстә дүзәлдилирди. Дәстәләр тахта мәнкәнәнин арасында 2-3 саат әрзиндә сыхылы вәзијјәтдә сахланандан сонра онларын бир гатыны ачыб кәндир үзәриндән асырдылар. Нәмлији бир гәдәр тәпијәндән сонра онлары сәркидән јығыб гатлајыр вә јенә дә дәстә һалында үст-үстә јығараг икинчи дәфә мәнкәнәјә верирдиләр. Дәстәчин едилмиш кәлағајы бу вәзијјәтдә бир күн әрзиндә мәнкәнәдә галыб "гатыны кәтүрүрдү".

Әмәк һаггынын өдәнилмәси. Сәнәткарлығын башга саһәләриндә олдуғу кими, бојагчылыг сәнәтиндә дә мүһүм мәсәләләрдән бири әлмуздунун өдәнилмәсиндән ибарәт иди. Јаранмыш ән"әнәјә көрә, ипәк бојагчылығында әлмузду ја натурал гајдада, јә"ни һазыр мәһсулла, ја да нәгд пулла өдәнилирди. Кәлағајы бојагчылығында әмәк һаггынын натурал формада өдәнилмәси үсулу даһа кениш јајылмышды. Бу гајда һәр ики тәрәф, һәм иш көрән, һәм дә көрдүрән үчүн сәрфәли иди. Белә ки, бу һалда әввәла сифаришчи өдәнч үчүн ајрылығы кәләғајылары бојатмаг хәрчиндән азад олур, икинчиси, бу јолла малын

мүәјјән һиссәсини хирид едә билир, ән башлычасы исә бојагчынын зәһмәт һаггыны натурал јолла өдәдијиндән нәгд пул өдәничиндән хилас олурду. Бојагчы исә әлмузду мугабилиндә әлдә етдији кәлағајылары мүштәриләрин зөвгүнә ујғун кејфијјәтдә бојајыб бәзәдијиндән ону әмтәә формасында базара чыхармагла артыг газанч кәтүрмәк имканы әлдә едирди.

Шәки вә Ширван шәрбафлығында "каркәр", Кәнчә сәнәткарлары арасында "хәлфә" адланан бојаг усталарынын әмәк һаггына онун сәһәр вә күнорта наһары да әлавә олунурду. Гочаман бојагчыларын сөјләдијинә көрә, сәһәр јемәји, адәтән, гајмаг, тәзә тәндир чөрәји вә ширин чајдан ибарәт олармыш. Бә"зән сәһәр наһарыны мотал пендири вә ширин чајла кечирәрмишләр. Күнорта наһарынын сәчијјәви јемәкләри пити, јахуд бозбашла сәнкәк чөрәји олармыш. Пити сүфрәсинә баш соған, јаз ајларында исә көј соған вә тәрә /вәзәри/ гојмаг дәби јахын кечмишәдәк бир сыра сәнәт мәркәзләриндә давам етмәкдә иди. Үмумијјәтлә һеч бир ајры сечкилијә јол верилмәдән һәм уста, һәм каркәр, һәм дә шакирд ејни бир сүфрәдә, ејни нев хөрәк јејирди. Күндә ики өјнәлик јемәјиндән әлавә, әлмузду олараг хәлфәјә ајда бир әдәд кәлағајы дүшүрдү.[1] Бундан фәргли олараг шакирд әмәк һаггы алмыр, јалныз күндәлик јемәји илә кифајәтләнирди.

Кәлағајы бојагчылығында шакирдлик мүддәти ил јарымдан ики иләдәк чәкирди. Бојагханада нә гәдәр гара фәһлә иши варды исә, һамысыны шакирдә көрдүрүрдүләр. Шакирдин илк тә"лими рәнкабын һазырланмасындан башланырды. Бојаг биткиләрини тијанда гајнадагајнада о, күрә әтрафында мүәјјән техноложи просесләри мүшаһидә едиб мәнимсәјир, бу сәнәтин пешә сирләрини өјрәнирди. Бир ил кечәндән сонра она кәлағајынын јеләнинә гәлиб гојмаг техникасы өјрәдилирди. Бу јолла шакирд бојаг истеһсалынын мүрәккәб вә чәтин просесләрини тәдричән мәнимсәјирди.

Шакирд билаваситә шәрбафдан әлмузду алмаса да, чүзи дә олса, газанч әлдә едирди. Белә ки, бојагханаја мал биширтмәк үчүн кәлән кәнар шәрбафларын ишинә көмәк етдији үчүн она һәр дәфә 2-3 шаһы әмәк һаггы верирдиләр. Сәнәткарлар арасында әлмуздунун

1. Ајлыг әмәк һаггы верән Кәнчә бојагханаларындан фәргли олараг Басгал бојагханаларында һәфтәлик әлмузду верилирди.

бу бәсит формасы "шакирданә" адланырды. Һәфтәдә 1-2 дәфә тәсадүф дүшән шакирданәлик нәтичәсиндә күн әрзиндә шакирдин газанчы 5-6, бә"зән исә 7-8 шаһыја чатырды. Бундан әлавә, сәрмајәси бөјүк олан бојагханада саһибләри чалышган вә зирәк шакирдә илдә бир дәст палтар, бајрам күнләриндә исә "бајрамлыг" адланан хырда хәрчлик верирдиләр.

Бојагхананын ајлыг мәдахили, даһа доғрусу, материал мәсрәфинә чәкилән хәрчләр, каркәрләрин әлмузду вә күндәлик јемәк хәрчләри чыхыландан сонра јердә галан халис кәлир уста вә онун шәрикинә чатырды. Шәрикли бојагхана ишләтмәк тәкчә игтисади мүлаһизәләрлә бағлы олмајыб, һабелә бојагчылыг сәнәтинин өз тәбиәтиндән, башга сөзлә, бојаг истеһсалынын тәшкилинин мүрәккәблијиндән ирәли кәлирди. Истеһсалын тәшкили илә бағлы олан ирили-хырдалы бүтүн мәсәләләрлә /дүкан кирајә етмәк, хаммал тәдарүкү, сифаришчи илә сөвдәләшмә, истеһсал ләвазиматынын әлдә олунмасы, һазыр мәһсулун сатышы вә с./ билаваситә уста өзү мәшғул олур, јахуд шәрикинә һәвалә едирди. Уста ејни заманда бојагхананын саһиби һесаб олунурду. Бојагхана шәрикли ишләдилдикдә исә онларын һәр икиси ејни һүгуг вә сәлаһијјәтә малик олмагла, онун һәм хәрчини, һәм дә кәлирини бәрабәр бөлүрдүләр.

НӘТИЧӘ

Азәрбајчанын шәрбафлыг сәнәтинә даир етнографик фактларын елми тәһлили XX әсрин ибтидасына гәдәр давам етмиш ән"әнәви ипәк тохучулуғунун 1500 иллик инкишаф јолуна нәзәр салмаға имкан верир.

Азәрбајчан халгынын орта әср тәсәррүфат һәјатында баш верән ирәлиләјишләр, онун үмуми мәдәни-техники сәвијјәси сәнәт истеһсалында, хүсусилә ипәк тохучулуғунда долғун шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Хам ипәкдән тохунан зәриф ипәк парчалар, һәр шејдән әввәл, тәкмилләшдирилмиш мүкәммәл әмәк аләтләри вә јүксәк технолоки сәвијјә тәләб едирди. Тәсадүфи дејил ки, халгымызын орта әср техники дүшүнчәсинин әлдә етдији мәдәни-техники наилијјәтләрин бөјүк әксәријјәти мәһз ипәк мә"мулаты истеһсалы илә, хүсусилә онун кархана тохучулуғу формасы илә үзви сурәтдә бағлы мејдана чыхмышды. Әл вә ајагла һәрәкәт етдирилән илк бәсит механики дәзкаһлар /манчылыг, чархто, чилләчарх, чарпаз дәзкаһы, мүтәһәррик нирә-шана системинә вә мәкијә малик тохума дәзкаһлары/ илк дәфә мәһз ипәк тохучулуғунда мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунмушдур. Бу ирәлиләјишләр Азәрбајчан халгынын орта әср техники тәрәггисинин мүһүм көстәричиләри иди. Лакин сон орта әсрләрдә мануфактура истеһсалына кечмиш Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, Азәрбајчанын тохучулуг сәнәти, о чүмләдән шәрбаф карханалары өлкәнин дүчар олдуғу сосиал-игтисади керилик үзүндән һәмин мәрһәләјә дахил ола билмәмишди. Истеһсал технолокијасынын сәвијјәсинә, хүсусилә дахили әмәк бөлкүсүнүн вә сәнәтдахили ихтисаслашманын сәвијјәсинә көрә мануфактураја чох јахын олан кустар ипәктохума карханалары објектив тарихи сәбәбләр үзүндән капиталист мүәссисәсинә чеврилә билмәмишдиләр.

Ән"әнәви ипәк мә"мулаты истеһсалынын мејдана кәлмәси вә онун сонракы инкишафында јерли тәләбат, хүсусилә һаким феодал тәбәгәләри вә варлы зүмрәләрин кејим вә мәишәт еһтијачлары илә јанашы, о заманкы Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал олунмуш зәриф ипәк мә"мулатына азалмаг билмәјән харичи тәләбат да мүһүм рол ојнамышдыр. Азәрбајчанын харичә ихрач етдији мәһсуллар арасында ипәк мә"мулаты башлыча јер тутурду. Она көрә дә Азәрбајчанын орта әср сәнәт мәркәзләриндә шәрбафлығын мүстәгил истеһсал

саһәси кими тәшәккүл тапыб формалашмасы тарихи бир зәрурәт иди. Азәрбајчан ипәјинин зәнкин еһтијаты зәманиндә шәрбафлыг сәнәти јаранмаја билмәзди. Јерли хаммал еһтијатынын боллугу үзүндән ән"әнәви ипәк тохучулугу тәкчә шәһәрләрдә дејил, һабелә күмдарлыгла мәшгул олан кәнд јерләриндә дә кениш јајылмышды. Лакин истеһсалын формасына вә инкишаф сәвијјәсинә көрә бунлар бир-биринә бәнзәмирди. Бу фәрг хаммалын истеһсал үсулундан башланмыш тохума технолокијасынадәк ипәк тохучулугунун бүтүн мәрһәләләриндә нәзәрә чарпырды. Кечи сап биширмә үсулу илә һасил олмуш пиләдән әјирилдији һалда, зәриф хам ипәк тели билаваситә барамадан ачма үсулу илә әлдә олунурду. Јогун кечи сап истеһсал хассәләринә көрә назик хам ипәк телиндән кәскин сурәтдә сечилирди. Бу сәбәбдән дә тарихән Азәрбајчанда ипәк мә"мулаты истеһсалынын ики әсас формасы тәшәккүл тапмышдыр.

Ән"әнәви шәрбафлыг сәнәтинин илкин формасы олан кечи тохучулугу даһа чох күмдарлыгла мәшгул олан кәнд јерләри үчүн сәчијјәви иди. Бәсит истеһсал техникасына малик олмасы ону нәинки шәһәр, һабелә кәнд әһалиси үчүн дә мүјәссәр етмишди. Ән"әнәви кечи мә"мулаты арасында әсрләр боју чечим тохунушлу парчалар башлыча јер тутурду.

Азәрбајчанын игтисади һәјатында әсрләр боју натурал тәсәррүфатын һаким мөвге тутмасы үзүндән ев пешәси сәчијјәси дашыјан вә әсасән јерли тәләбата хидмәт едән чечим тохучулугунун базарла әлагәси чох зәиф иди. Көрүнүр, елә буна көрә дә Азәрбајчанын орта әср ихрачат мәһсуллары арасында чечим типли ипәк мә"мулатына, демәк олар ки, тәсадүф едилмирди. Бу да сәбәбсиз дејилди. Мә"лум олдугу кими, орта әсрләрдә Азәрбајчанда олмуш әчнәби сәјјаһ вә тачирләр башлыча олараг сәнәт мәркәзләрини, илк нөвбәдә шәһәрләрдәки раста-базар вә карвансаралары кәзиб долашыр, ихрачата јарарлы рәвач маллар арајыб ахтарырдылар. Күмдарларын дахили истеһлакына хидмәт едән вә сатыш мәгсәдилә базара чыхарылмајан чечим типли ипәк мә"мулатыны онлар нәинки алмаг, һәтта мүшаһидә етмәк имканындан мәһрум идиләр. Она көрә дә орта әср мә"хәзләриндә Азәрбајчан шәһәрләриндә истеһсал едилән хам ипәк мә"мулатынын мүхтәлиф нөвләри барәдә әтрафлы мә"лумат верилдији һалда, чечим мә"мулатынын ады чәкилмир. Буна бахмајараг кечи

мә"мулаты өзүнүн јүксәк истеһлак мәзијјәтләринә вә мәишәт әһәмијјәтинә көрә јерли сәнәт мәһсуллары арасында өз мөвгејини әсрләр боју горујуб сахлаја билмишди. Ән"әнә мүһафизәкарлыгы күчү һесабына халг ону өз мәишәтиндә јашатмыш вә шәрбаф карханалары илә јанашы зәманәмизәдәк чатдырмышдыр. Һәм дә кечи мә"мулаты истеһсалы һеч дә тамамилә сабит, донуг вә дәјишмәз галмамышдыр. Түкәнмәз халг сәнәтиндән, онун зәнкин бәдии тәсвир васитәләриндән бәһрәләнән ел сәнәткарларынын бәдии тәхәјјүлүнүн гүдрәти һесабына кечи мә"мулатынын орнамент бәзәкләри, онларын рәнк-боја әлванлыгы әмәли иш просесиндә даим тәкмилләшмиш, камил сәнәт әсәрини хатырладан биткин, мүкәммәл форма кәсб етмишдир.

Кечи мә"мулаты истеһсалында ән бөјүк дәјишиклик XIX әсрин икинчи јарысында баш вермишдир. Азәрбајчан гәзаларында әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олараг ипәкчилик тәсәррүфаты, о чүмләдән кечи мә"мулаты истеһсалы өз характерини дәјишиб базара хидмәт едән хырда әмтәә истеһсалы сәчијјәси кәсб етмәјә башламышды. Барама бечәрмәклә мәшгул олан күмдар аиләләр ипәк мәһсулунун сатышы илә јанашы, кечи мә"мулаты истеһсалындан да хејли мәнфәәт әлдә едирдиләр. Доғрудур, о заманкы статистик материалларын јарытмаз вәзијјәтиндә олмасы үзүндән Азәрбајчанын барамачылыг мәркәзләриндә нә гәдәр кечи мә"мулаты истеһсал олундугуну дүрүст мүәјјәнләшдирмәк олмур. Бунунла белә, кечән әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан ипәкчилијиндән бәһс едән мүәллифләрин әсәрләриндә тәдавүл мәгсәдилә базара чыхарылан мүхтәлиф чечим нөвләри вә онларын сатыш гијмәтләри барәдә конкрет мә"лумата тез-тез тәсадүф едирик. Бу фактлардан белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, күмдарларын мәишәтинә әмтәә-пул мүнасибәтләринин кениш сурәтдә сирајәт етмәсилә әлагәдар олараг, әсрләр боју базарла чох зәиф тәмасда олан кечи тохучулугу XIX әсрин икинчи јарысындан е"тибарән өз характерини дәјишиб тәдричән хырда әмтәә истеһсалына чеврилмишди. Азәрбајчан кәндинин ингилабдан әввәлки ев мәишәтинин спесификлији үзүндән әһалинин мүхтәлиф ичтимаи зүмрәләри арасында чечим типли ипәк мә"мулатына тәләбат XX әсрин илк онилликләринәдәк давам етмишдир.

Хам ипәк тохучулугуна кәлдикдә исә о билаваситә шәрбаф карханалары илә үзви сурәтдә баглы олуб, әсасән, шәһәрләрдә, гисмән

исә ири сәнәт мәркәзләринә чеврилмиш бә"зи кәндләрдә интишар етмишди. Ипәк мә"мулаты тохучулуғунун бу формасы шәрбафлыг сәнәтинин јүксәк инкишаф пилләсини, технолоји бахымдан онун јухары мәрһәләсини тәшкил едирди. Азәрбајчанын сәнәт һәјатына шөһрәт газандыран, өзүнүн рәвач ипәк маллары илә ону бејнәлхалг тичарәт меридианларына чыхаран да мәһз шәрбаф карханалары олмушдур.

Орта әсрләрдә шәрбаф карханалары барамачылыгла әһатә олунан вә бу сәбәбдән дә бол хаммал еһтијатына малик олан феодал шәһәрләринин, демәк олар ки, һамысында гызғын фәалијјәт кестәрирди. Бунунла белә, өлкәнин чәнубунда Тәбриз, шималында исә Шамахы шәһәри хам ипәк тохучулуғунун башлыча мәркәзинә чеврилмишди. Мәһз ипәк мә"мулаты истеһсалындан әлдә едилән кәлир һесабына Тәбриз вә Шамахы шәһәрләринин игтисади гүдрәти о дәрәчәдә артмышды ки, онлар узун мүддәт бејнәлхалг ипәк тичарәтинин башлыча тәчһизат анбарына чеврилмишдиләр. Орта әсрләрдә хам ипәк тохучулуғунун башлыча мәркәзләри илә јанашы, вахтилә Әрдәбил, Марага, Мәрәнд, Хој, Салмас, Нахчыван, Бәрдә, Кәнчә, Бејләган, Гәбәлә, Дәрбәнд, бир гәдәр сонралар Шәки, Әрәш, Бакы, Маһмудабад, Ордубад, сон орта әсрләрдә исә Шуша, Губа вә с. кархана шәрбафлығында шөһрәт газанмышды. Азәрбајчан шәрбафларынын истеһсал етдикләри зәриф ипәк мә"мулаты әсрләр боју дүнјанын бир чох өлкәләриндән /Һиндистан, Әфганыстан, Түркијә, Русија, Франса, Һолландија, Инкилтәрә, Италија вә с./ тачирләри чәкиб бураја кәтирмишди. Шәрг, о чүмләдән Азәрбајчан ипәји феодал дөвләтләр арасында дүнја сијасәтинин дүјүн нөгтәсинә чеврилмишди. Ипәк тичарәтиндән кәлән кәлири әлә кечирмәк уғрунда дүнја дипломатијасы баш сындырыр, ипәк вә ипәк маллар истеһсал едән өлкәләрә јахын, сәрфәли јоллар ахтарырды.

Арасы кәсилмәјән феодал ара мүһарибәләри, харичи һүчум вә таланлардан Азәрбајчанын ипәкчилик тәсәррүфаты, о чүмләдән ипәк карханалары чох бејүк зәрәр чәкирди. Һәр дәфә сәнәт мәркәзләри дағыдылыб јерлә јексан едиләркән бу зәрәрин бөјүк һиссәси шәрбаф карханаларына дәјирди. Талан вә ихтишашлар совушуб һәр шеј әввәлки мәчрасына дүшәндә дикәр сәнәткарлар кими, шәрбафлар да од-алов арасындан чыхмыш ата-баба сәнәтини бәрпа едиб јенидән гызғын әмәк фәалијјәтинә башлајыр, доғма шәһәрләринин гајнар истеһсал һәјатына гошулур, елкәнин игтисади гүдрәтинин артмасына јахындан көмәк едирдиләр.

Азәрбајчанын ән"әнәви ипәк тохучулуғунун тарихи талеји бүтөвлүкдә өлкәнин сосиал-сијаси һәјатында баш верән һадисәләрлә үзви сурәтдә бағлы иди. Она көрә дә Азәрбајчан халгынын тарихи кечмишинин һәр һансы бир дөврүнә нәзәр салдыгда сосиал-игтисади инкишаф сәвијјәсиндән вә сијаси әмин-аманлығын вәзијјәтиндән асылы олараг, шәрбафлыг сәнәтиндә арамсыз сурәтдә бир-бирини әвәз едән јүксәлиш, дурғунлуг вә тәнәззүл анларынын шаһиди олуруг. Ипәкчилик тәсәррүфатынын үмуми вәзијјәтинә хас олан мүтәрәддилик шәрбафлыг мә"мулатына, хүсусилә хам ипәкдән тохунан парчаларын кејфијјәтинә, онларын нөв вә чешидләринә дә чидди тә"сир кестәрирди. Она көрә дә тарихи мәнбәләри араштыраркән вахтилә Азәрбајчанын бу вә ја дикәр шәһәри үчүн характерик олан ипәк парча нөвләринин һарадаса арадан чыхдығыны, јахуд онун истеһсалынын зәиф вә ја интенсив сурәтдә давам етдијини көрүрүк. Көркәмли тарихчимиз, академик Ә.Ә.Әлизадә јазылы мә"хәзләрә истинад едәрәк XIII–XIV әсрләрдә Тәбриз шәһәриндә истеһсал олунуб Шәрг вә Гәрб өлкәләринә ихрач едилән бир сыра ипәк парча /әбалыг, сиглатун, диба, кимха, хитәји, атлас вә с./ адларыны гејд едир.[1] Јагут Һәмәви Хој шәһәриндә "әс-сијәб әл-хуваjја" адлы парча тохундуғуну вә бундан палтар тикилдијини хәбәр верир.[2] Адлары гејд олунан ипәк парчаларын бир гисминә сон орта әср мәнбәләриндә тәсадүф олунмур. Тәкчә атлас тохучулуғунун XX әсрин әввәлләринә гәдәр давам етдијинин шаһиди олуруг. Азәрбајчанын орта әср шәһәрләриндә истеһсал олунмуш ипәк гумашларын сијаһысы сонралар тафта, дарајы, мов, гановуз, гәсабә, чаршаб, кәлағајы, алојша, јорғанүзү вә с. илә даһа да зәнкинләшмишди.

Шәрбаф карханалары кечән әсрә аид әдәбијјатда чох вахт фабрик ады илә тәгдим олунса да, истеһсалын характеринә, хүсусилә истеһсал техникасына вә муздлу әмәјин тәтбигинә көрә онлар сөзүн һәгиги мә"насында капиталист мүәссисәси сајыла билмәзди. О заманкы рәсми һөкумәт сәнәдләриндә /мәсәлән, губернаторларын һесабатларында/ вә статистик әдәбијјатда долашыг салынмыш бу термини бә"зи мүәллифләр "кархана", јахуд "шәрбаф карханасы" ифадәсилә әвәз етмәклә вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмаға чалышмышлар.[3] С.Гулишамба-

---

1. Ә.Ә.Әлизадә. Кестәрилән әсәри, с.49,50.
2. Јенә орада, с.49; һәмчинин бах: Јакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан /Сведения об Азербайджане/. Әрәбчәдән тәрчүмә З.М.Бүнјадов вә П.К.Жузениндир. Бакы, 1983, с.24.
3. Н.А.Абелов. Кестәрилән әсәри, с.183-185.

ров Шамахы шәрбаф карханаларындан бәһс едәркән онлары дырнаг ара-
сында фабрик адландырса да, әслиндә фабрик сәвијјәси дашымадыгла-
рыны вә кустар мүәссисә типинә даһа чох ујгун кәлдикләрини хүсу-
си олараг гејд едир.[1]

Бу вахтадәк елми әдәбијјатда кархана кими, шәрбаф истилаһы-
нын да тарихи-етнографик анлајышы лазымынча арашдырылмамышдыр.
Мә"лум олдугу кими, кархана тарихи категорија олмаг е"тибарилә
мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмиш вә бир чох сәнәт саһәләриндә
өзүнү тәзаһүр етдирмишдир. Онун бир нөвү олан шәрбаф карханалары
да бу үмуми ганунаујгунлугда истисна тәшкил етмирди. Мүәјјән та-
рихи дөврдә мејдана кәлмәклә мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмиш
шәрбаф карханасынын тарихи-етнографик анлајышы бир сыра ихтисас-
лы уста әмәјини бирләшдирән, спесифик техноложи хүсусијјәтләрә
вә әмәк аләтләринә малик мүрәккәб гурулушлу истеһсал формасыны
ифадә едирди. Сәнәт истеһсалынын бир чох саһәләриндә олдугу кими,
шәрбаф карханалары да мејдана кәлдији илк мәрһәләдә, әсасән, фео-
дал сарајларынын нәздиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Феодал һөкмдар-
ларын зәрури мәишәт еһтијачлары хәзинә карханаларынын истеһсал
етдији мәһсуллар һесабына там өдәнилдијиндән азад шәһәр сәнәткар-
ларына гаршы онлар е"тинасыз идиләр. Бир сыра вачиб мә"мулат нөв-
ләринин истеһсалы хәзинә карханалары тәрәфиндән инһисара алынмаг-
ла азад сәнәткарларын һүгуглары хејли мәһдудлашдырылмышды. Әсрләр
боју үзәриндән мәһдудијјәт мөһүрү көтүрүлмәјән белә истеһсал са-
һәләриндән бири дә мәһз кархана тохучулугу иди. Лакин заман кеч-
дикчә әһалинин хам ипәк мә"мулатына артан тәләбилә әлагәдар ола-
раг шәрбаф карханалары нәинки шәһәр сәнәткарлары арасында јајыл-
мыш, һабелә бир сыра кәндләрә дә сирајәт етмишдир. Тохума истеһ-
салынын тәшкили илә баглы зәрури тәркиб һиссәләринин һамысы,
башга сөзлә, бүтүн функсијалары өзүндә олан хәзинә карханаларындан
фәргли олараг, шәһәр шәрбафханалары әсасән истеһсалын сон мәрһә-
ләси олан тохума просеси илә мәшгул олур, галан әмәлијјатлары си-
фаришлә кәнарда көрдүрүрдүләр. Хүсусилә орта истеһсал һәчминә ма-
лик карханаларын вә тәнһа ишләјән кустар шәрбафларын физики ишчи
гүввәси вә мадди имканлары буна јол вермирди. Мануфактура сәвиј-

1. С.Гулишамбаров. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис, 1890, с.252-253.

јәсинә јахынлашмыш ири карханаларда исә дар ихтисаслы уста әмәји
тәләб едән әмәлијјатларын бөјүк әксәријјәти мүәссисәнин өзүндә
муздла тутулмуш каркәрләрә көрдүрүлүрдү. Бу чәһәти нәзәрә алараг
ингилабдан әввәлки мүәллифләр 10-а гәдәр тохучу дәзкаһы олан вә
муздлу ишчи гүввәсиндән истифадә едән белә карханалары фабрик ти-
пинә аид капиталист мүәссисәси һесаб едирдиләр.[1] Муздлу ишчи гүв-
вәсинин тәтбиг олунмасына бахмајараг XIX әсрин сону вә XX әсрин
әввәлләриндә ән бөјүк шәрбаф карханалары техники чәһәтдән хырда
мүәссисәләрдән о гәдәр дә сечилмирди. Бухар мүһәррики вә дикәр
механикләшдирилмиш истеһсал васитәләриндән мәһрум олан ири шәр-
баф карханаларынын һамысында әл әмәјинә әсасланан бәсит тохума
дәзкаһлары әсас јер тутурду.

Азәрбајчан шәрбафлыгынын тәдгиги сәнәткарлыгын етнографик
аспектләри илә јанашы, онун мүлки тарихә аид проблемләри /сәнәт
истеһсалынын формалары вә тәшкили, онун гурулушу, характери, дахили
гајдалары вә с./ барәдә дә мүһакимә јүрүтмәјә имкан верир. Тари-
хи-етнографик фактларын тәһлили Азәрбајчанын шимал шәһәрләриндә
фәалијјәт көстәрмиш ипәк карханаларында устакәр гурулушунун мөв-
чуд олдугуну тәсбит едәчәк фактик материал вермир. Академик
Ә.Ә.Әлизадә Азәрбајчанын XIII-XIV әср сәнәт истеһсалынын вәзијјә-
тиндән бәһс едәркән о заманкы јазылы мәнбәләрдә орта әср кархана-
ларында чалышан сәнәткарлар, сәнәт сехләри, онларын тәшкили, гу-
рулушу вә дахили гајдалары барәдә мүфәссәл мә"луматын олмадыгыны
гејд едир.[2] Азәрбајчан шәрбафлыгына, хүсусилә онун кархана тоху-
чулугу формасына аид мөвчуд етнографик фактлар кифајәт гәдәр мө"-
тәбәр мәнбәләрә истинад олунмадан Авропа вә Шәрг өлкәләринин сә-
нәткар сехләринә мәхсус хүсусијјәтләрин механики сурәтдә Азәрбај-
чана кечүрүлмәси чәһдләрини тәкзиб едир. Әсримизин әввәлләринә-
дәк кәлиб чатмыш шәрбаф карханаларынын дахили гурулушуна, истеһ-
салын тәшкилинә, хүсусилә хаммал тәчһизаты вә һазыр мәһсулун са-
тышы илә баглы мәсәләләрә даир мө"тәбәр бир мә"лумата тәсадүф
олунмур. XIX әсрин икинчи јарысында Тифлис вә Јереван шәһәрләри-
нин сәнәт һәјатындан әхз олунмуш фактлара әсасланараг Загафгази-

1. П.А.Абелов. Көстәрилән әсәри, с.184; "Труды Кавказского отдела Российского садоводства", V ч., I бур., Тифлис, 1901, с.331.
2. Ә.Ә.Әлизадә. Көстәрилән әсәри, с.48.

јада һәмкар тәсисатындан бәһс едән мүәллифләрин әсәрләриндә[1] гузеј Азәрбајчанн шәһәрләриндә чалышан азәрбајчанлы сәнәткарларын истеһсал һәјатына, онларын адәт-ән"әнәләринә вә устакәр гурулушуна даир елми әһәмијјәт кәсб едәчәк һеч бир факта тәсадүф олунмур. Мәһз бу сәбәбдән дә нәинки XIX әсрдә, һәтта ондан әввәлки дөврләрдә дә гузеј Азәрбајчаны шәһәрләриндә устакәр гурулушун мөвчудијјәти мө"тәбәр мәнбәләрин чатышмамасы үзүндән тәсдиг олунмамыш бир факт кими мүбаһисәли галыр.[2]

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ипәк е"малы тәсәррүфатында бухар вә дикәр механики машынларын тәтбигинин кенишләнмәси кустар сәнајә дашыјан хырда әмтәә истеһсалыны тәнәззүлә уғратмыш, манчылыг ипәјинин ролуну әһәмијјәтсиз дәрәчәјә ендирмишди. Фабрик типли ипәк е"малы мүәссисәләринин техники үстүнлүјү әмәк мәһсулдарлығынын артмасына, хам ипәк мәһсулунун кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә вә онун маја дәјәринин ашағы дүшмәсинә шәраит јаратмагла әл әмәјинә әсасланан вә ибтидаи техникаја малик олан кустар ипәксарыма истеһсалыны сыхышдырыб кәраксиз һала салмышды. XIX әсрин сонларындан е"тибарән кустар ипәк истеһсалчылары барама мәһсулуну ипәк фабрикләринә сатмагы манчылыг үсулу илә ипәк һасил етмәкдән үстүн тутурдулар.[3] Бу чәһәт көркәмли маарифпәрвәр Һ.Б.Зәрдабинин дә диггәтиндән јајынмамышды.[4]

Зәманәмизәдәк кәлиб чатмыш шәрбаф карханаларынын дахили гурулушуна нәзәр салдыгда мә"лум олур ки, онларын истеһсал аваданлығы әсрләр боју бәсит әл дәзкаһларындан ибарәт олмушдур. Бунунла белә, механики дәзкаһларын тәтбиг олунмамасы карханаларда һазырланан ипәк мә"мулатынын чешидинә әсла тә"сир көстәрә билмәмишди. Азәрбајчан шәрбафлары бу бәсит гурулушлу әл дәзкаһларында ајры-ајры әмәлијјатлары һејрәтамиз чәлдликлә ичра едәрәк ипәк мә"мулатынын зәнкин чешидләрини јарада билмишдиләр. Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда статистика ишинин јарытмаз вәзијјәтдә олмасы јерли

---

1. П.Шаншиев. Два слова об амкарах. Тифлис, 1857; А.Гакстгаузен. Закавказский край. СПб., 1871; Ю.Ахвердов. Тифлисские амкары. Тифлис, 1883; С.Егиазаров. Йсследование по истории учереждений в Закавказье, ч.II, Городские пехи. Организации и внутренние управление Закавказских амкар. Казан, 1891 вә б.
2. Бах. А.П.Новосельпев. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. "История СССР", 1959, № 1, с.103.
3. П.В.Иванов. Кустарное шелкоткацкое дело на Кавказе, его недостатки и меры к их устранению. "Известия КШС", VIII ч., 6-7-чи бур., Тифлис, 1907, с.237.
4. Һ.Б.Зәрдаби. Көстәрилән әсәри, с.407.

ипәк карханаларынын сајы, онларын истеһсал күчү, хаммал мәсрәфи, ил әрзиндә һәр бир мә"мулат нөвүндән нә гәдәр тохундугу барәдә там тәсәввүр әлдә етмәјә имкан вермир.

Етнографик материалларын тәһлили көстәрир ки, мануфактура сәвијјәсинә чатмыш ири карханалардан фәргли оларак орта вә хырда шәрбафханаларда ихтисаслы уста әмәји тәләб едән бир сыра әмәлијјатлар сифариш әсасында, көтүрәиш јолу илә кархенадан кәнарда көрүлүрдү. Кархана өз функсијаларынын бир гисмини кәнарда көрдүрмәсинә бахмајараг хаммал мүхтәлиф техники е"мал просесләриндән кечәндән сонра јенә дә карханаја гајтарылыр вә јалныз бурада сон мәһсула чеврилирди. Ипәк тохучулуғунун кархана формасында мә"мулат истеһсалы зәнчирвары силсилә сәнијјәси дашымагла, ихтисаслы уста әмәји тәләб едән мүхтәлиф просесләри әһатә едирди. Нәггатлыг, тәрраһлыг, ипәкешмә, ипәкбиширмә, ипәкбојама кими спесифик сәнијјә дашыјан ишләр бир нөв карханенын әлавәсинә чеврилмишди. Мүстәгил ишләјән бу сәнәткарлар заһирән сәрбәст олсалар да, әслиндә онларын иши карханадан, даһа доғрусу, онун саһиби олан шәрбафын сифаришиндән асылы иди.

Техники керилик кустар ипәк е"малында олдуғу кими, XIX әсрин сонларында Азәрбајчанын кустар ипәк тохучулуғунда да өзүнү көстәрирди. Шамахы вә онун әтраф кәндләриндәки шәрбаф карханаларынын тимсалында бу ајдын ҝөрүнүр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Мәркәзи Русијанын ипәк фабрикләринин мәнфи тә"сири Шамахы карханаларына вә онларын истеһсал етдикләри ипәк мә"мулатынын ајры-ајры нөвләринә ејни дејилди. Учуз фабрик мәһсулларынын рәгабәти нәтичәсиндә Шамахынын хырда вә орта мүәссисәләри өз фәалијјәтини дајандырмыш, ири карханалар исә мә"мулат нөвүнү дәјишмәјә, Русија фабрикләринин истеһсал етмәдикләри мәһсуллары /чечим, дарајы, чаршаб, јорганүзү/ тохумага мәчбур олмушдулар. Басгал вә Кәнчә шәрбафханалары исә бундан әлавә һәм дә кәләғајы истеһсалыны күчләндирмәклә јаранмыш бөһрандан јаха гуртармага чалышырдылар. Фабрик мәһсуллары сон вахтлар гановуз тохучулуғунун күчлү мәркәзинә чеврилмиш Шамахы карханаларына даһа сарсыдычы зәрбә вурмушду. Һ.Б.Зәрдабинин гејд етдији кими, шамахылылар учуз фабрик малларынын сыхышдырдығы мов вә гановуз истеһсалыны дајандырмыш,

бунун мүгабилиндә јорғанүз, өрпәк, шәрф вә с. тохумаға башламыш, бир сөзлә, онлар фабрикә гаршы чиһад е"лан етмишләр.[1] Бүтүн бу чидд-чәһдләрә бахмајараг јерли кархана мә"мулаты баһа баша кәлдијинә көрә Мәркәзи Русијадан идхал едилән учуз мануфактура мәһсулларынын рәгабәтинә таб кәтирә билмирди. Она көрә дә кустар ипәк кархаларынын кәлири мүнтәзәм гајдада ашағы дүшәрәк онлар тәдричән арадан чыхырды.[2] Беләликлә, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ән"әнәви шәрбафлыг сәнәти әсрләр боју халгын игтисади мәишәтиндә тутдуғу мөвгејини тәрк едәрәк өз јерини ипәктохума сәнајесинә вермишди. Өзү дә һәмин просес јерли ипәк кархаларынын бөјүјүб инкишаф етмәси, хырда вә орта мүәссисәләрдән мануфактураја, орадан исә фабрикә кечмә јолу илә кетмәмиш, јухарыдан көрүлән һөкумәт тәдбири, дөвләт вәсаити әсасында ири ипәктохума фабрикләринин јарадылмасы һесабына баш вермишди. Милли шәрбафлыг сәнәтинин тарихи мөвгејинин дәјишмәсиндә дикәр мүһүм бир чәһәт, әсримизин әввәлләриндә сәнаје ипәкчилијинә кечиләркән онун ән"әнәви мүстәмләкәчилик хисләтинин там дәјишмәмәси факты диггәти чәлб едир. Азәрбајчан ипәјинин һамысы јенә дә онун өзүндә сон мәһсула, милли сәрвәт олан мүхтәлиф нөв ипәк мә"мулатына чеврилмир, хаммал кими учуз гијмәтә республиканын һүдудларындан кәнара көндәрилирди. Тәәссүфләр олсун ки, гәдир-гијмәти инди дә о гәдәр билинмәјән бу мисилсиз сәрвәтин тарихи талејинин ачыначаглы сәркүзәшти һәлә дә давам етмәкдәдир. Үмидварыг ки, кәләчәк нәсилләр Азәрбајчан ипәјинин кечмиш шан-шөһрәтини гајтармаг, ону јенә дә бејнәлхалг тичарәтин ән чәркәсинә чыхармаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәјәчәкләр.

I.Г.Б.Зардаби.Кустарное шелкоткацкое производство в гор.Шемахе и его уезде.Сеч: Нечтәрилән әсәри,с.406.
2.В.Д.Мочалов.Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. М.,1958,с.373.

ИЛЛУСТРАСИЈАЛАРЫН СИЈАҺЫСЫ

I табло. I-пиләнин әл ији илә әјрилмәси; 2-кечи салын чәһрә васитәсилә бүкдәрилмәси.

П табло. I-јер ханасы вә онун јардымчы һиссәләри: а/күчү чубугу; б/гылынч; 2-дик хана вә онун јардымчы ләвазиматы: в/кир-кит; г/һәвә; г/саргы тахтасы.

Ш табло. Садә нахышлы чечим нүмунәләри.

IY табло. Мүрәккәб нахышлы чечим нүмунәләри.

Y табло. I-хам ипәјин әл манчылығы васитәсилә сарынмасы; 2-ајаг манчылығы васитәсилә ипәксарыма; 3-хам ипәк кәләфләри.

YI табло. Нәггат дәзкаһы: I-кәләф ханасы; 2-асма багара; 3-күпү вә күпүкәрдән; 4-күпүнүн ислаға гојулмасы: а/хана отурачаглары, б/хана голлары, в/күпүкәрдән, г/гаргы вә ағач дәндә, г/ипәк кәләфи.

YП табло. Тов дәзкаһы: I-чарх, 2-лүлә ханасы, 3-чәрх ханасы.

YШ табло. I-чилләнин пиштахта вә мәррә шанасындан кечирилмәси: I-пиштахта; 2-мәррә шанасы; 3-ипәк телинин тәк-раст едилмә гајдасы; 4-хам ипәјин девр /чәһрә/ васитәсилә сарынмасы: а/сарыглы күпү, б/саргы лүләси.

IX табло. Мәсәлаһын кәләфләнмәси: I-дијирчәкли кәләф чархы /ох, пәр,дәстәк,мил,кејчәк/: а/мунчуг ағачы, б/дишли дијирчәк, в/ипәк күпүләри; 2-дијирчәксиз чарх.

X табло. I-чилләчарх; 2-әнкәлә.

XI табло. Тәрраһ дәзкаһында иш просеси: 1-тәрраһ дәзкаһы; 2-шана; 3-нирәләрин дәзкаһ голларындан асылма гајдасы; 4-гаргы мил; 5-тәјкир.

XП табло. Јездимо дәзкаһы.

XШ табло. Јездимо дәзкаһынын мүтәһәррик һиссәләри: I-нирә; 2-тәпкән; 3-күлкә-багара; 4-нәвәрд; 5-дәзкаһын сабит һиссәләри: а/күндә, б/кејчәк, в/јастыг, г/гол, д/дәстәк, е/пешәнәк, ә/гач-гач.

XIY табло. Јездимо дәзкаһынын дәфтини: а/голлар, б/алт вә үст чәнә,в/чүдәфтин/јелләнчәк/,г/бурагач,г/пуштбәнд/чијәбәнд/

XY табло. Јездимо дәзкаһынын јардымчы һиссәләри: I-кејчәк; 2-басачаг; 3-лүлә; 4-гар-гар; 5-күлкә вә чүпәкләр; 6-пәлкөш; 7-језбәнд мили; 8-шана вә голлары; 9-шүфтир вә

падавал; 10-нәвәрд; 11-тәпкән тајлары.
XYI табло. Кәлагајы дәзкаһы.
XYП табло. Кәлагајы нахышлары.

ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ИХТИСАРЛАР

АКАК - Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией.
КШС - Кавказская шелководственная станция.
КОСХ - Кавказское Общество Сельского Хозяйства.
КСИИМК - Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры.
МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
ОРВЗК - Обозрение Российских владений за Кавказом.
ОФЗБГ - Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии.
ОФЗЗК - Обзор фабрик и заводов Закавказского края.
СМИЭБГКЗК - Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

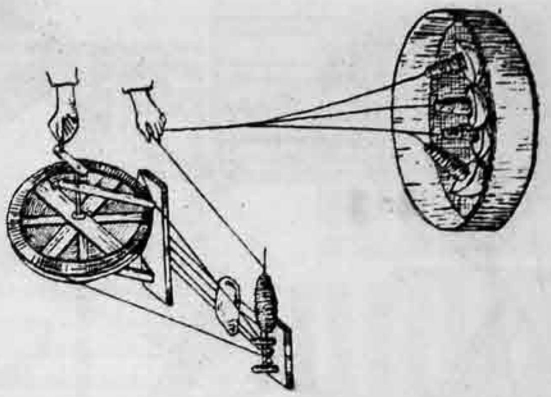

I табло. I-ҹимәнин әл ијји илә әјрилмәси; 2-кечи сапын чәһрәдә бүкүлмәси.

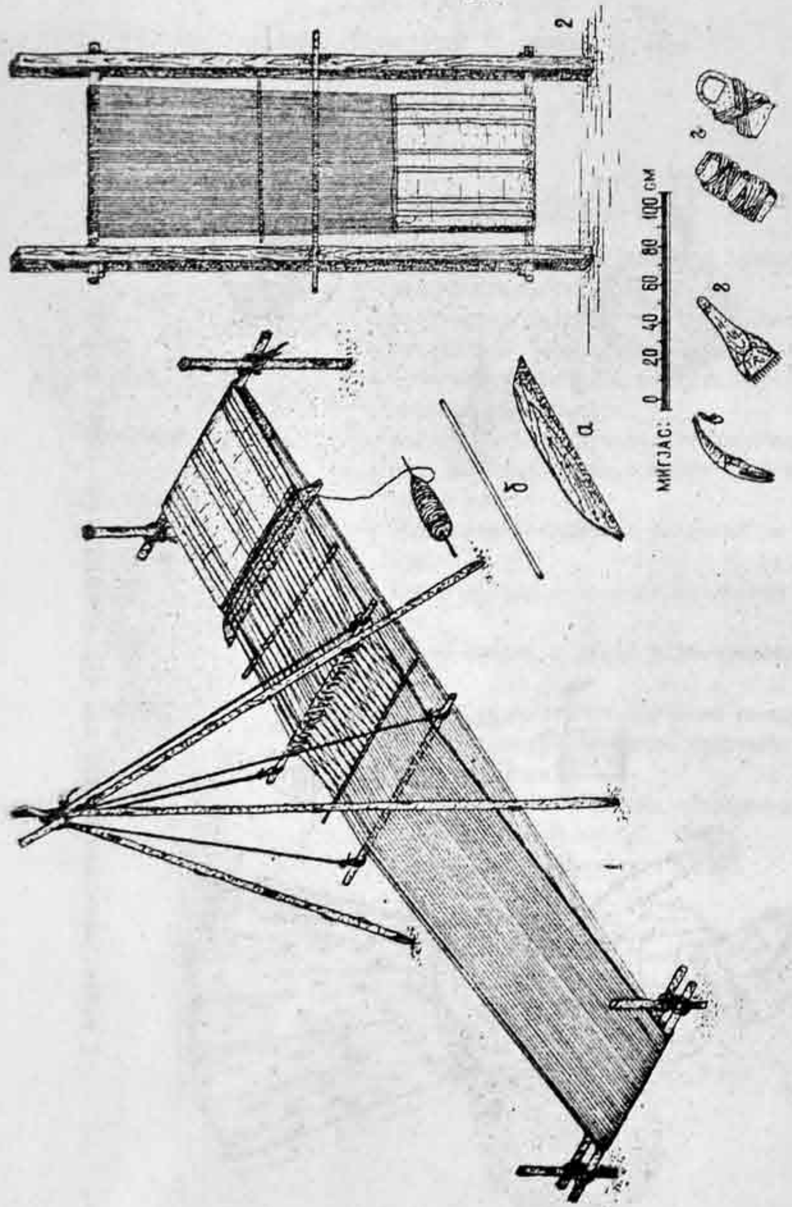

II табло. Чечим дəзкаһлары. I-јер-хəнəси вə онун јардымчы ләвазиматы: а/ гилинч, б/ кучу чубуғу. 2-дик хана вə онун јардымчы һиссәләри: в/ киркит, г/ һевә, ғ/ əвриш тахталары.

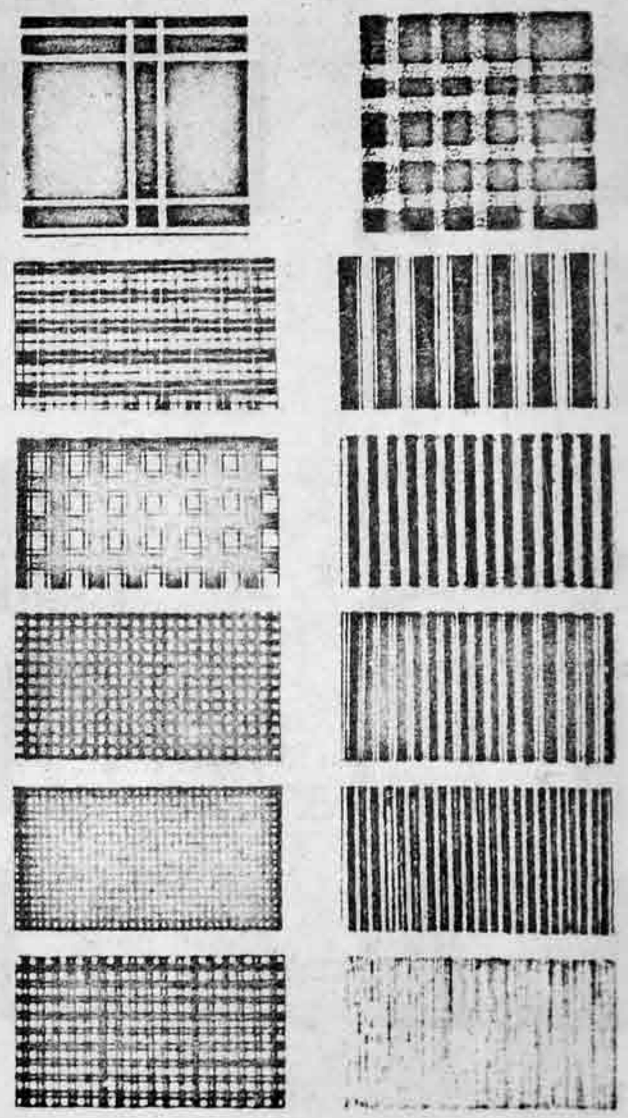

Ш табло.Сада нахышлы чечим нүмунәләри.

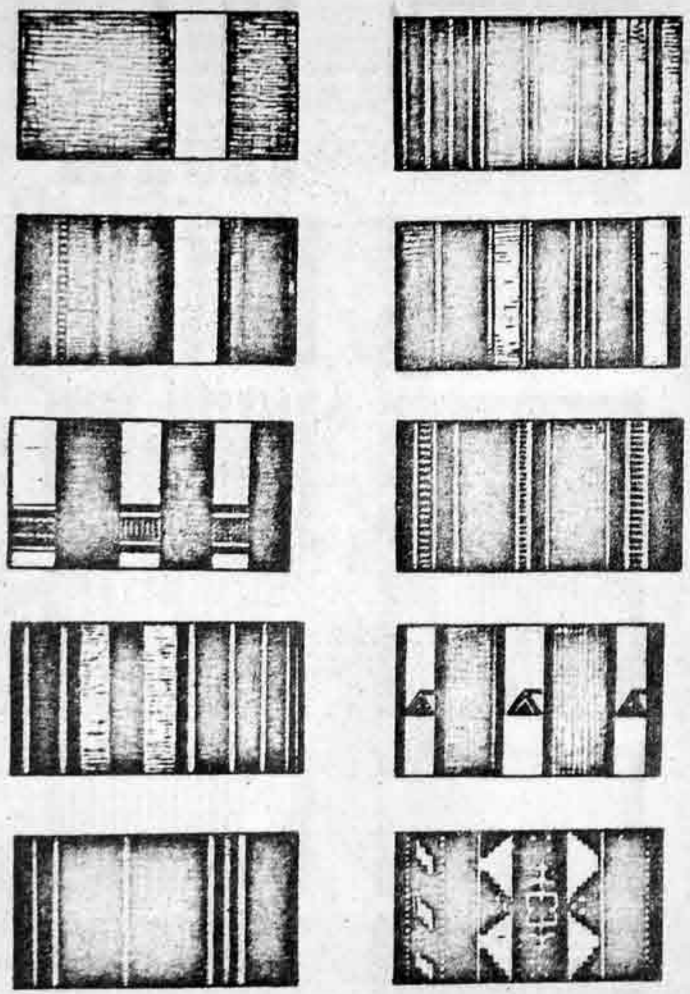

IY табло.Мүрәккәб нахышлы чечим нүмунәләри.

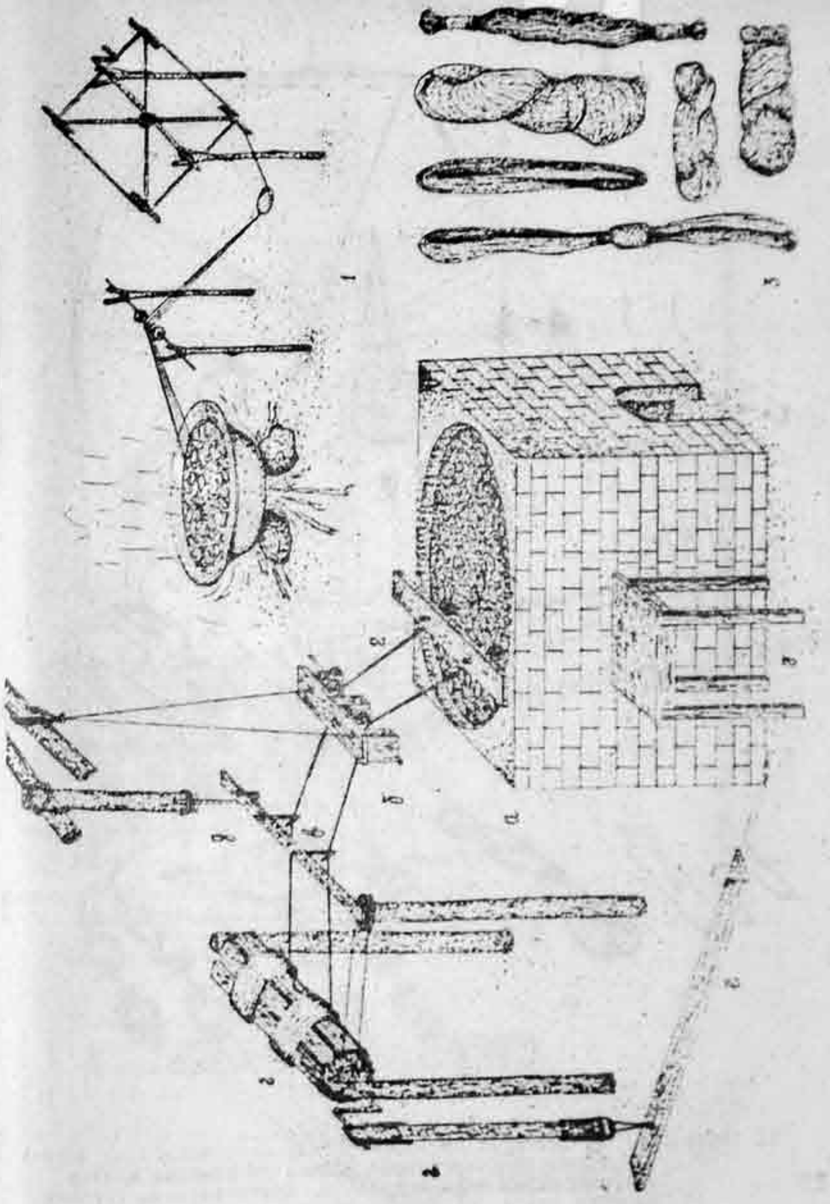

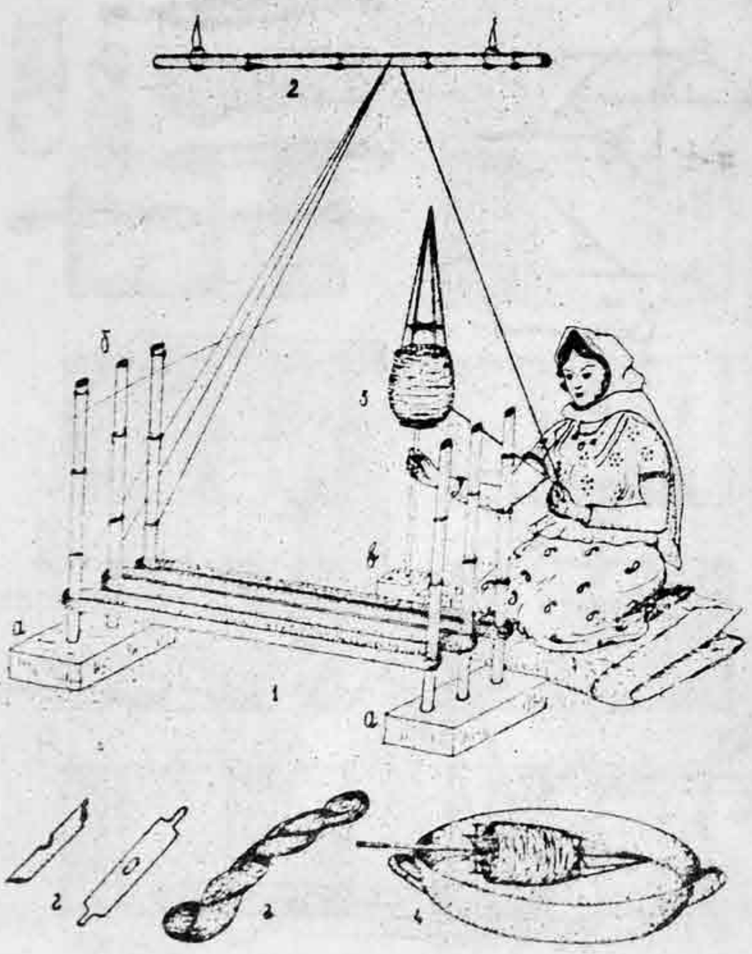

VI табло. Ләгрит дәзкаһы: 1-Ҹолар ханасы; 2-Ҹасма Сајарә; 3-Ҹину вә күпүкҹарһан; 4-күпүнүн иоллара гојулмасы: а/хана отурачаглары, б/хана голлары, в/күпүкҹарһан, г/гаргы вә агач дәйлә, г/ ипәк кәләфи.

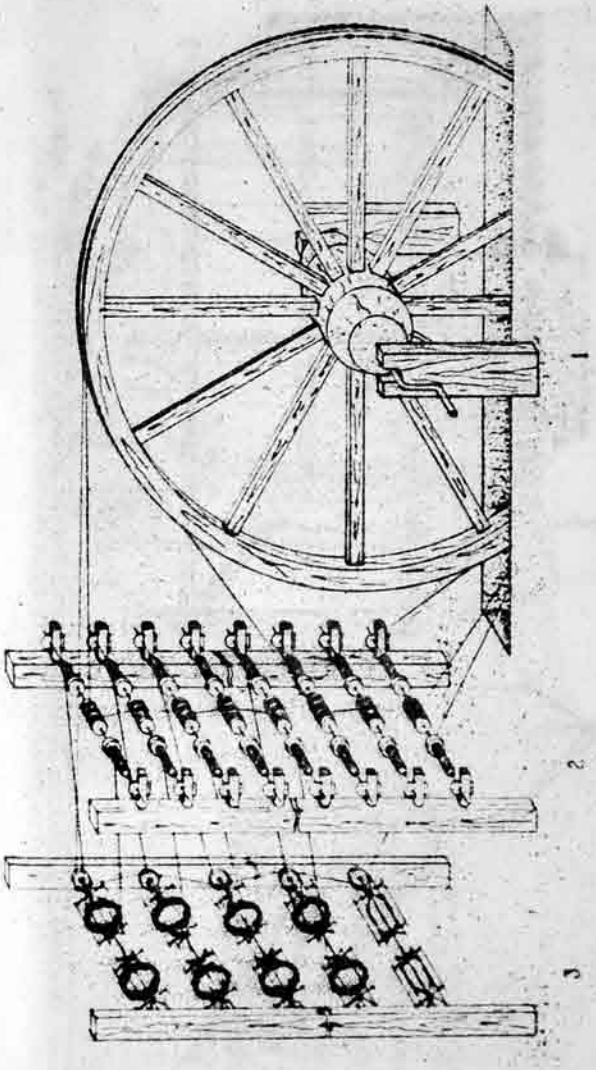

VII табло. Тол дәзкаһы. 1-чарх; 2-ҹилә хановнасы; 3-чәрх ханасы.

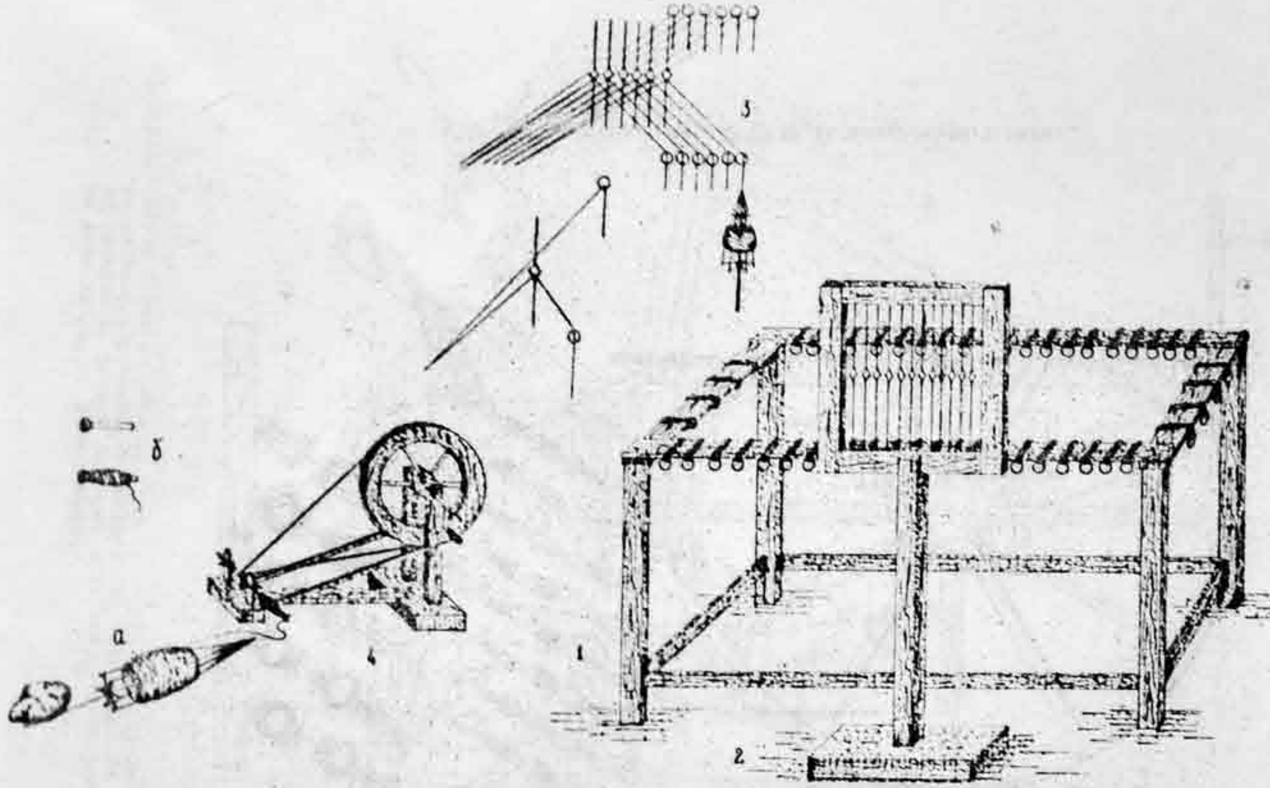

УШ табло. I-[illegible]; 2-[illegible]; 3-алак [illegible] ҳайдаси; 4-[illegible] дояр/чарха/ для [illegible]; 5/[illegible].

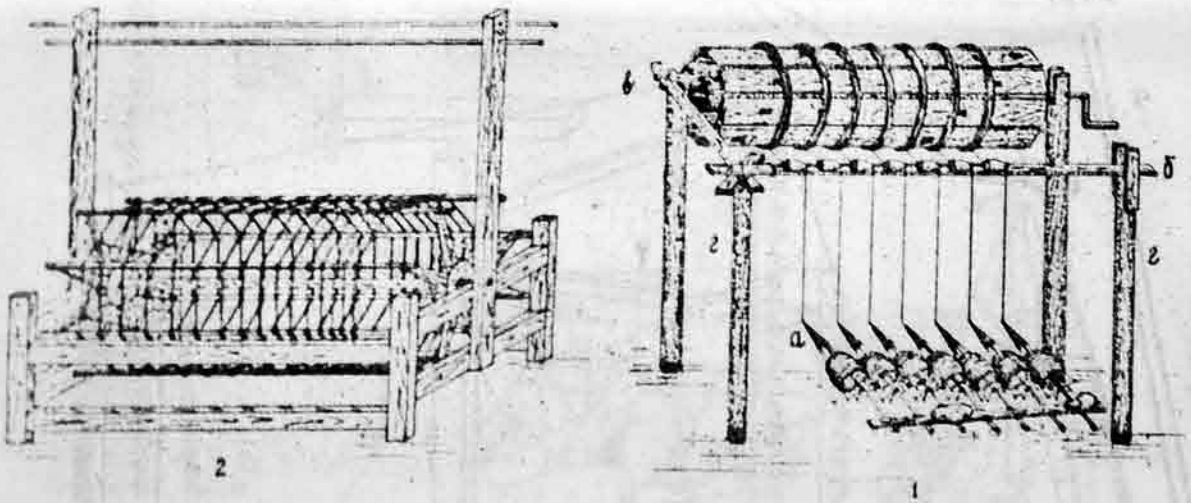

IX табло. [illegible]. I-и [illegible] чарх; 2-[illegible] чарх.

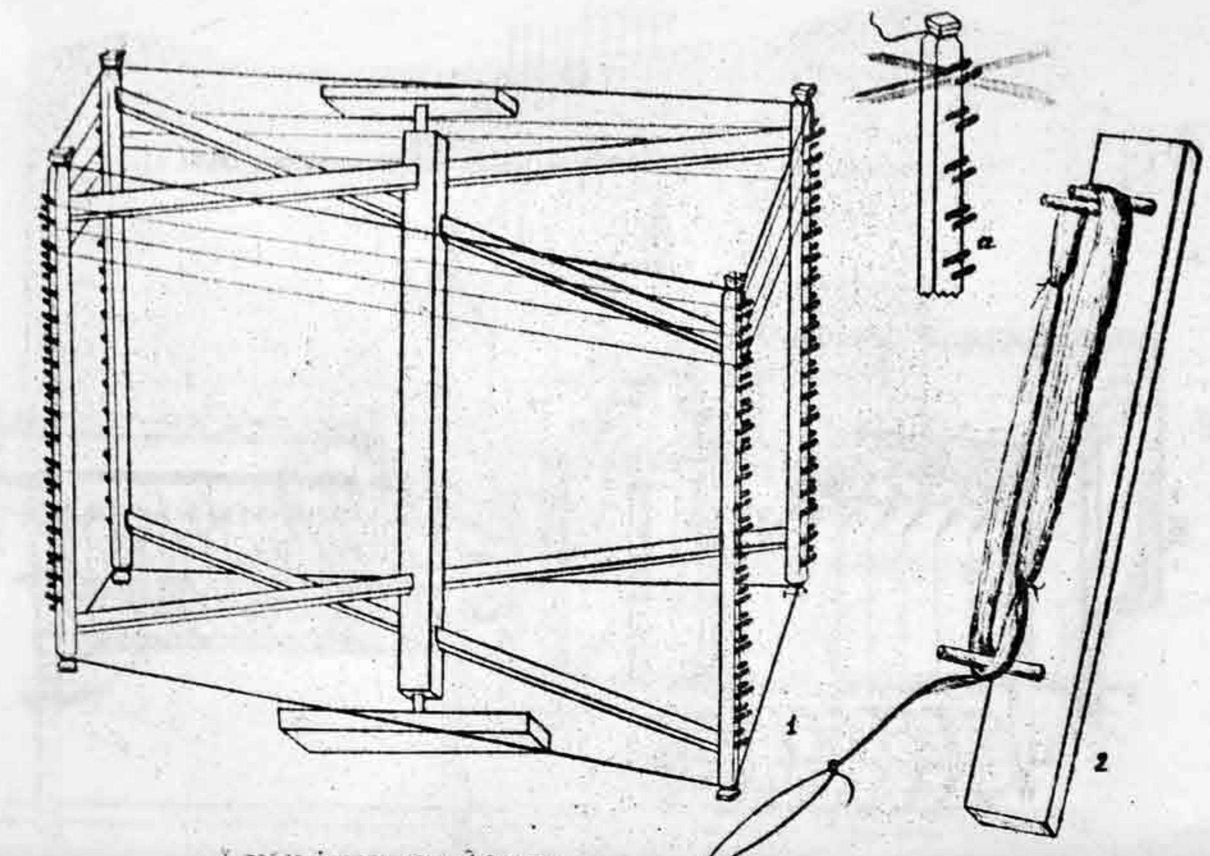

X табло, 1-[illegible] чарх; 2-ойкола.

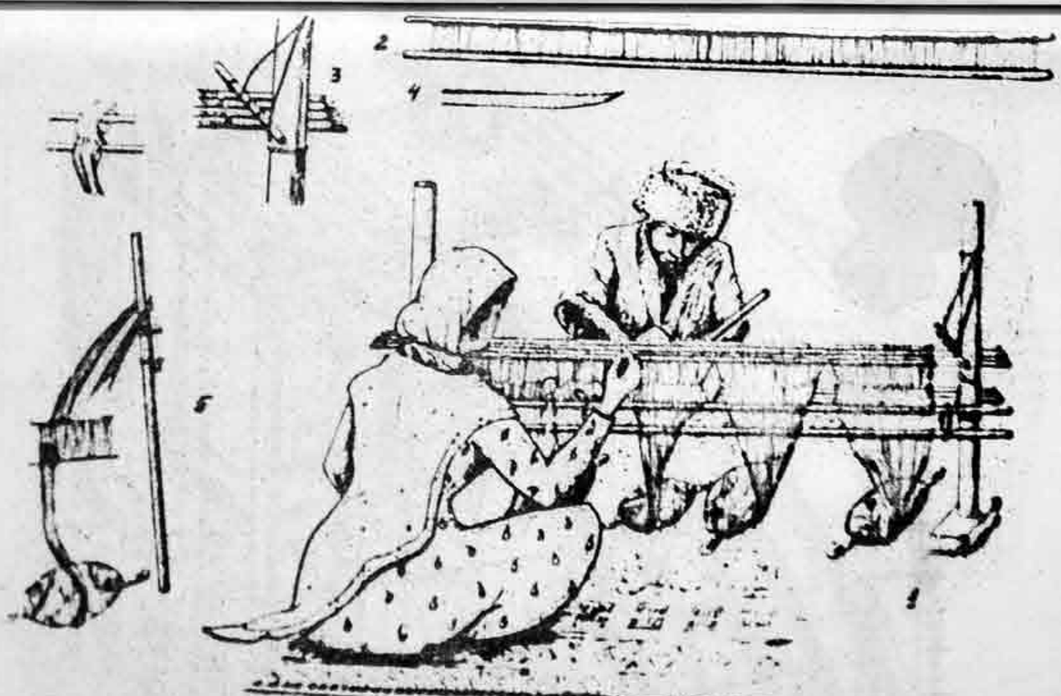

XI табло. 1-[illegible] дазгаhы; 2-[illegible]; 3-[illegible]; 4-[illegible]; 5-тајhир.

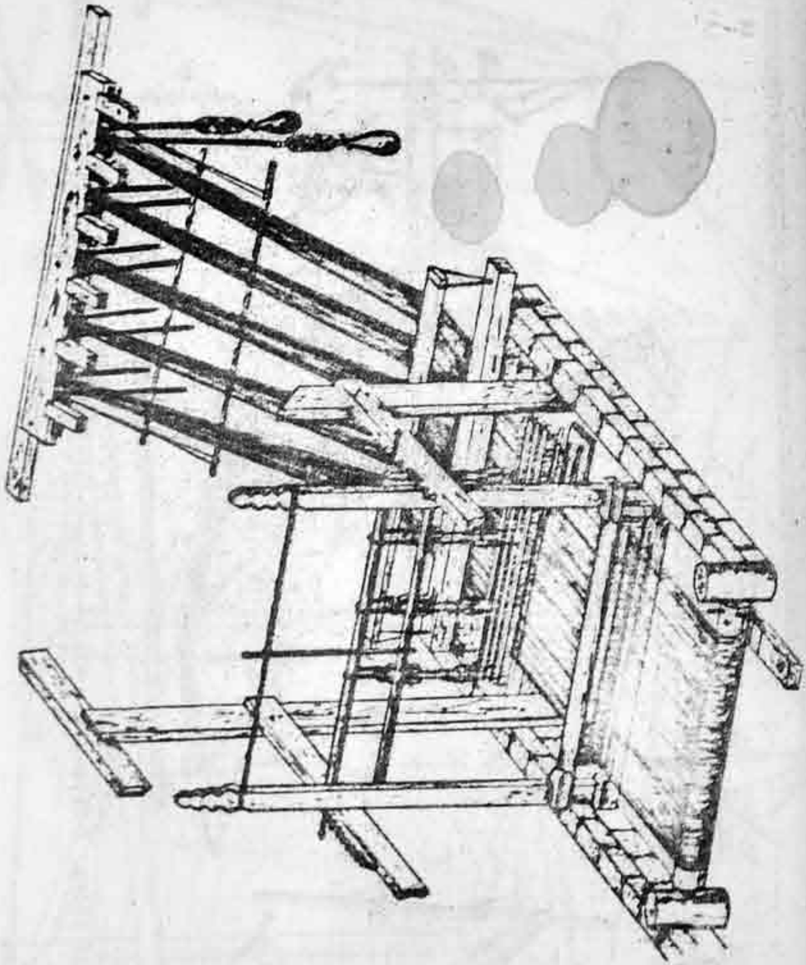

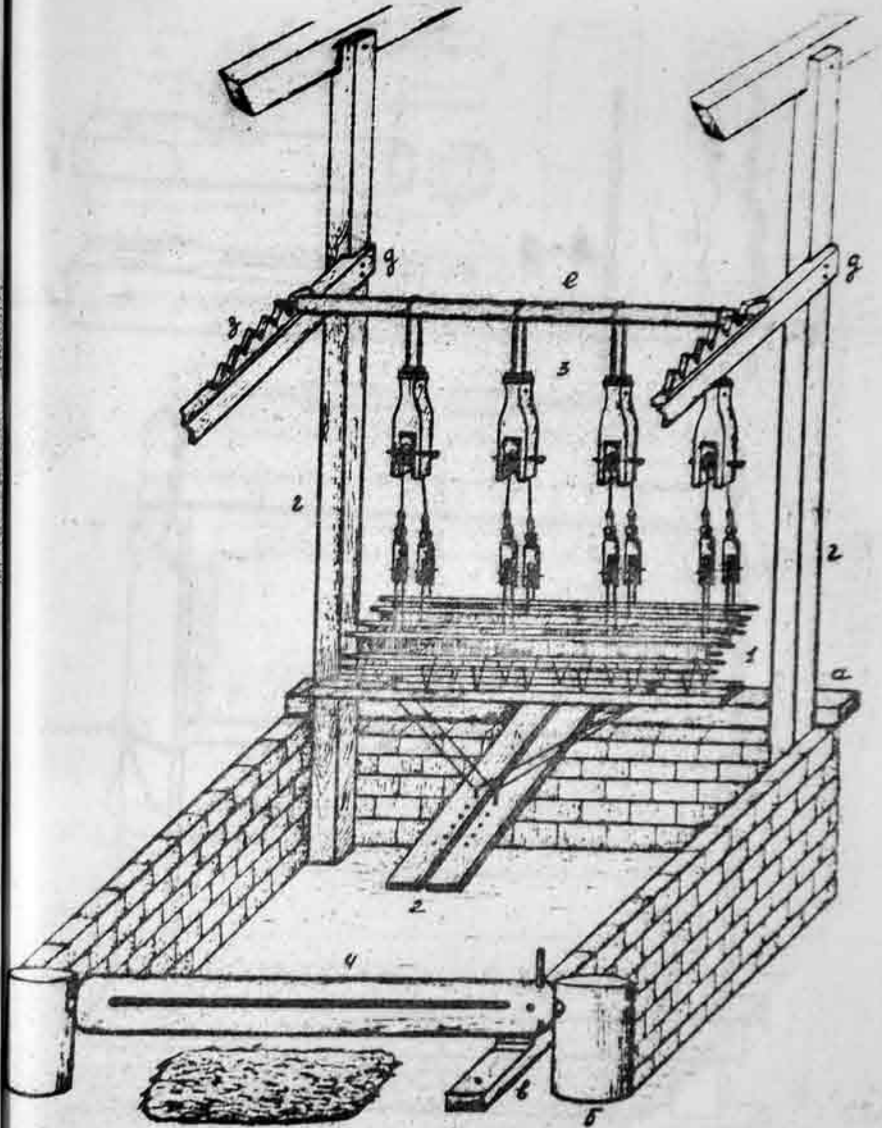

XIII табло. Јездимо дәзкаһынын мутәһәррик һиссәләри: I-нирә, 2-тапкән, 3-кулкә-бағара, 4-нәвәрд; Дәзкаһын сабит һиссәләри: а/ кинде, б/ кејчек, в/ јастыг, г/ гол, д/ дастак, е/ пешәнек, ж/ тәч-гач.

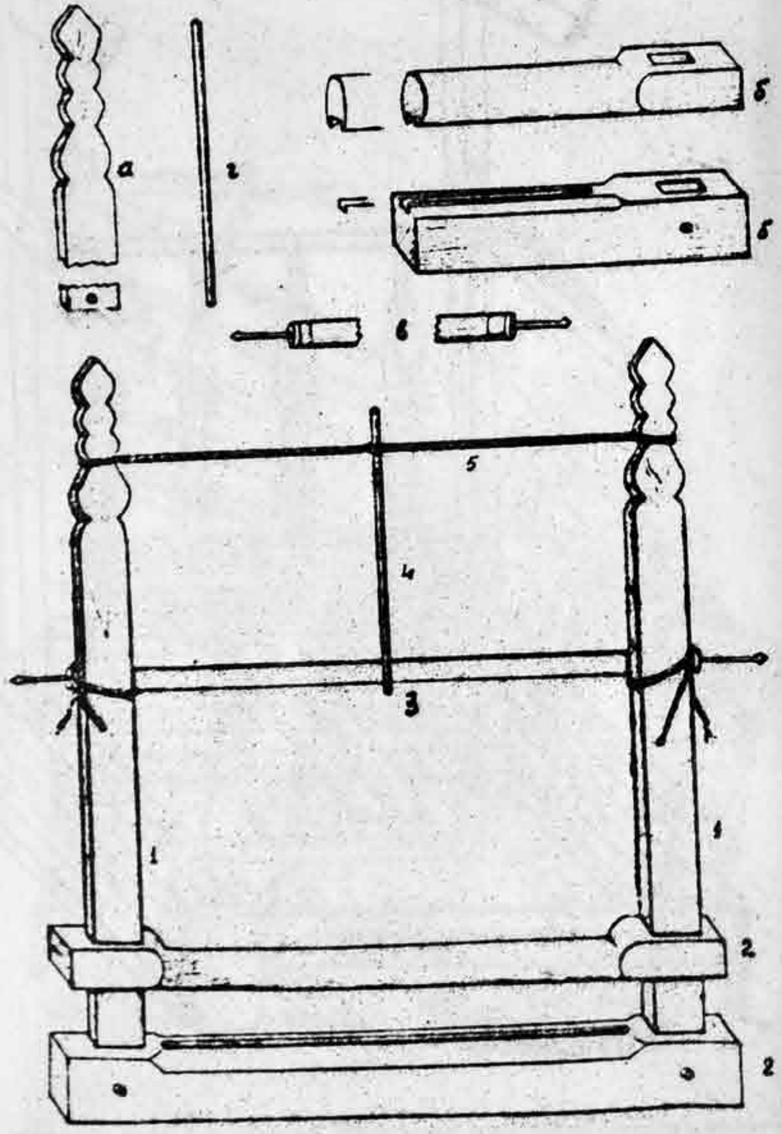

XIY табло. Јездимо дәзкаһынын дәјтини: 1-голлар; 2-алт вә үст чәнә; 3-чүләјгин; 4-бурагач; 5-пуштбәнд /чиједәнд/.

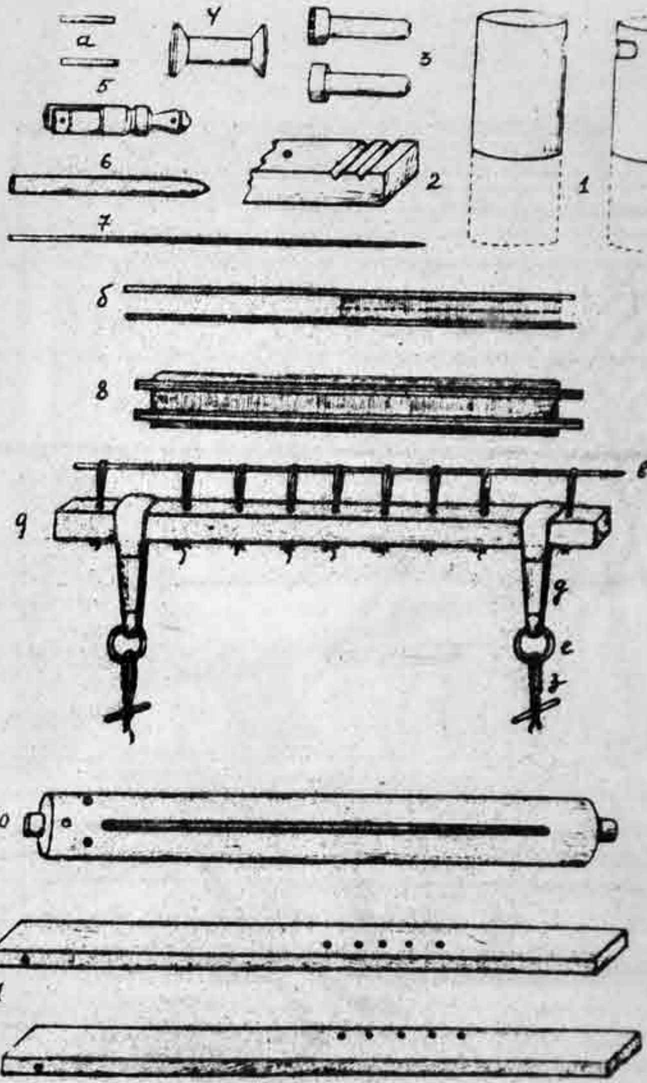

Y табло. Јездимо дәзкаһынын јардымчы һиссәләри: I-кәјчәк; 2-бәсәчаг; 3-лүлә; 4-гар-гар; 5-күлкә вә чүпәкләр; 6-пәлкеш; 7-језбәнд мили; 8-шана вә голлары; 9-шуфтәр; 10-нәвәрд; 11-тәпкән.

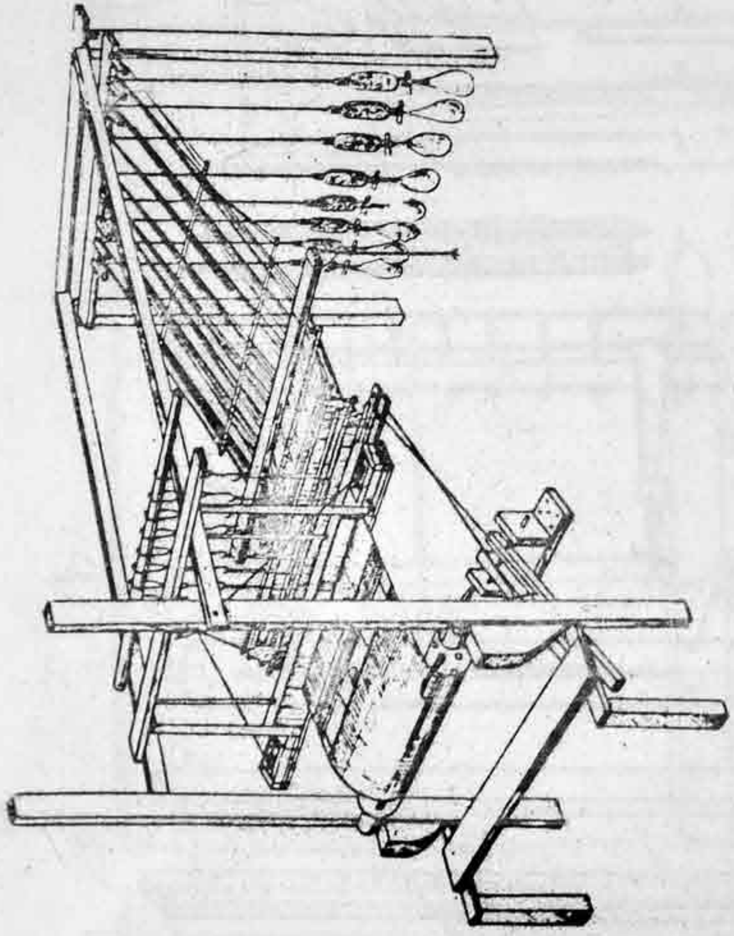

ХУI табло.Калагајы дәзҝаһы.

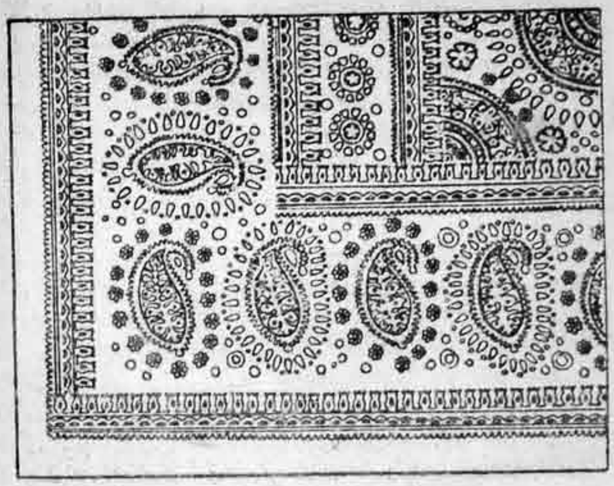

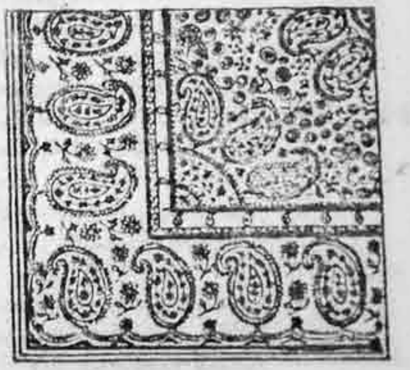

ХУП табло.Калагајы нахышлары.

М Ү Н Д Ә Р И Ч А Т

К И Р И Ш .... сәһ. 3

I Ф Ә С И Л - АЗӘРБАЈЧАНДА ИПӘКЧИЛИЈИН ИНКИШАФЫ ТАРИХИНДӘН

1.Азәрбајчанда ипәкчилијин мејдана кәлмәси вә инкишафы 12

2.XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә ипәкчилијин вәзијјәти 33

П Ф Ә С И Л - КЕЧИ МӘ"МУЛАТЫ ИСТЕҺСАЛЫ

1.Хаммал вә онун илкин е"малы 45

2.Чечим истеһсалы 48

Ш Ф Ә С И Л - КАРХАНА ТОХУЧУЛУГУ

1.Шәрбаф карханалары 62

2.Ипәк мә"мулатынын нөвләри 72

3.Хаммал тәдарүкү 73

4.Хам ипәјин сечилиб сарынмасы (нәггатлыг).. 82

5.Хам ипәјин биширилмәси 88

6.Ипәјин товланмасы.........................92

7.Ипәјин бојанмасы......................... 96

8.Чилләнин һазырланмасы.................... 103

9.Мәсәләһын кәләфләнмәси...................108

10.Чилләнин штјәнәјә гојулмасы...............111

11.Чилләнин гәләмәкләрә бөлүнмәси 112

12.Чилләнин нирә-шанаја дүзүлмәси (тәрраһлыг)113

IY Ф Ә С И Л - ТОХУМА ТЕХНОЛОКИЈАСЫ

1.Шәрбаф дәзкаһларынын тәснифаты 121

2.Јездимо дәзкаһы, онун гурулушу вә иш принсипи 12

3.Чилләнин дәзкаһа гошулмасы вә низамланмасы...133

4.Тохума просеси 138

Y Ф Ә С И Л - КӘЛАГАЈЫ ИСТЕҺСАЛЫ

1.Кәлагајынын тохунмасы.................... 140

2.Кәлагајынын нахышланмасы 146

3.Әмәк һаггынын өдәнилмәси 158

Н Ә Т И Ч Ә 161

Иллүстрасијалар 171

Ариф Надир оғлу Мустафајев

АЗӘРБАЈЧАНДА ШӘРБАФЛЫГ СӘНӘТИ

/Тарихи-етнографик тәдгигат/

Ариф Надир оглы Мустафаев

ШЕЛКОТКАЧЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

/Историко-этнографическое исследование/

Нәшријјат редактору В.ӘЛИЈЕВ
Рәссамы В.УСТИНОВ
ИБ № 2258

Чапа имзаланмыш 03.12.91. Форматы 60 x 84 1/16.
Мәтбәә кағызы № 1. Офсет чап үсулу. Шәрти чап
вәрәги 11,16. Рәнкли шәрти ч/в. 11,16. Һес.-
нәшријјат вәрәги 10,7. Тиражы 1000. Сифариш 8340
Гијмәти 3 ман.10 гәп.

"Елм" нәшријјаты
370143. Бакы-143. Н.Әзизбәјов проспекти, 31.
Академија шәһәрчији. Әсас бина.
"Азәрбајҹан" нәшријјатынын мәтбәәси. Бакы-146,
Мәтбуат проспекти, 529-чу мәһәллә.

3 м. 10 г.